

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(DİN EĞİTİMİ)

100770

DİN EĞİTİMİNİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
BİROL ÖZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Cemal TOSUN

Cemal Tosun

Doç. Dr. Recai DOĞAN

Recai Doğan

Doç. Dr. Nahide BOZKURT

Nahide Bozkurt

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ANKARA-2001

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(DİN EĞİTİMİ)

DİN EĞİTİMİNİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Birol ÖZ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Cemal TOSUN

T 1000170

ANKARA-2001

ÖNSÖZ

İnsan geliştirmiş olduğu tekniklerde, hayatı kolaylaştırmasına, bir çok imkanlar sunmasına rağmen, kendini huzurlu ve mutlu hissetmemektedir. Bütün çabalarına rağmen, endişe, korku ve anlamsızlıktan kurtulamamaktadır.

İnsanın var olması, kendini gerçekleştirme ve yaşamına bir anlam verebilmesi için, nereden geldim, ben kimim ve nereye gideceğim sorularına zihninin derinliklerinde doyumsanan bir cevap vermeli ki, içindeki dert sükun bulsun.

İnsanın yaratılışında bir gayelilik vardır. Her bir ferдин özünde iyiye, olumluya doğru bir meyil vardır ki, buna sağduyu, vicdan, ahlâk veya din ne isim koyarsak koyalım, iç alemindeki bu ilahi nefhanın belirtilmesinin ortaya çıkarılarak geliştirilip bütün bedene hakim kılınması gerekir.

Biz bu çalışmamızda doğan her çocuğun, kabiliyetlerinin ve imkanlarının geliştirilmesi açısından, özünde var olan “din duygusu”nun çıkarılması ve geliştirilmesinin doğumla başlaması gerektiğini belirttik. İlk bölümde din duygusu ve bu duyguyu değerli yapan duygular üzerinde durarak işe başladık. Akabinde din ve dini davranışları gündeme getiren durumlar üzerinde durduk. İkinci bölümde ise; gelişim çağlarına göre, ne gibi dini etkinliklerde bulunabiliriz, bunların üzerinde durdum. Bilhassa beden, zihin ve duygu boyutuyla, zaman zaman da dil ve sosyal çevre üzerinde vurgu yaptım.

Temizimi nasıl hazırlamam gerektiği konusunda, bana yol gösteren, yardım ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Cemal TOSUN’a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca vermiş oldukları bilgiler ve rehberlikleriyle yardımlarını esirgemeyen, hocalarım Prof. Dr. Beyza BİLGİN’e, Prof. Dr. Mualla SELÇUK’a kaynak açısından çok yardımcı olan Doç. Dr. Recai DOĞAN’a ve beni madden ve manen destekleyen eşime, bu çalışmanın tamamlanmasında emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunarım.

Birol ÖZ
Ankara, 2001

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ	1
A. Problem.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
C. Varsayımlar.....	3
D. Yöntem ve Teknikler.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
DİN DUYGUSU VE DİNİ DAVRANIŞIN KAYNAKLARI.....	5
A. Din ve Din Duygusu.....	5
1. Yaratılış (Fitrat) ve Din Duygusu.....	9
2. Dini Duyguyu Değerli Yapan Duygular.....	14
a. Sevgi.....	15
b. Korku.....	18
c. Bağlanma.....	23
B. Dini Davranışın Kaynakları.....	25
1. Güdülenme (Motivasyon).....	27
a. Din İhtiyacı.....	29
b. Dini Arzu.....	32
2. Dini Güdüler.....	34
a. Engellenme ve Dini Davranış.....	34
b. Kimlik Arayışı ve Bütünlük Arzusu.....	41
c. Sıkıntı ve Dine Güven.....	46
d. Ahlakî Motivasyon.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

GELİŞİM ÇAĞLARINA GÖRE DİNDEN NE VERİLMELİ.....	62
1. Bebeklik Dönemi ve Din (0-2 Yaş).....	67
a. Bedensel Gelişim.....	67
b. Bilişsel Gelişim.....	72
c. Duygusal ve Sosyal Gelişim.....	74
d. Dil Gelişimi.....	78
2. İlk Çocukluk Dönemi ve Din (2-6 Yaş).....	83
a. Bedensel Gelişim.....	83
b. Bilişsel Gelişim.....	88
c. Duygusal ve Sosyal Gelişim.....	93
3. Çocukluk Dönemi ve Din (7-12 Yaş).....	98
a. Bedensel Gelişme.....	98
b. Bilişsel Gelişme.....	103
c. Duygusal ve Sosyal Gelişim.....	111
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	117
ÖZET.....	119
SUMMARY.....	120
KAYNAKLAR.....	121

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.D.	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
M.Ü.İ.F.	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
D.E.Ü.İ.F.D.	:	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
v.b.	:	Ve benzerleri
v.s.	:	Ve saire
Trz.	:	Basım tarihi yok
s.	:	Sayfa
y.y.	:	Basım yeri yok.
Ter.	:	Tercüme
dev.	:	Devamı
Mad.	:	Maddesi
C.	:	Cilt
bak.	:	Bakınız

GİRİŞ

A. Problem

Eğitim, insanın doğumundan önce başlar ve yaşamı boyunca devam eder. İnsanın var olması kendi elinde değildir. Hangi şartlarda ve kimlerin elinde dünyaya merhaba demeyi seçme imkanı da yoktur.

İnsan, şefkate, ilgiye, bakıma muhtaç olarak var olmaktadır. Onların sağlıklı birer yetişkin olmaları için daha fazla çaba harcanmakta ve daha fazla imkanlar sunulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda çocuğun dünyası inceleme konusu yapılmakta; ruhunda, zihninde ve bedeninde geçirdiği evreler derinliğine araştırılarak, eğitim bu verilerin özelliğine göre düzenlenmeye çalışılmaktadır.

Eğitim faaliyeti, ruhî ve bedenî güçlerini dengelemiş, özünde barındırdığı bütün kabiliyetlerini geliştirmiş, kendini gerçekleştirmiş, duyarlı insanı yetiştirmeyi hedefler. Özelde din eğitimi de, insanın irâdi, akli, ruhu güçlerini-potansiyelini-idrak etmesini, kendi varlığının şuuruna varmasıyla, hayatına bir mana ve anlam vermesiyle mutluluğa giden yolları açmayı hedefler.

Günümüzde eğitimi kolaylaştırmak için çocuğa yeniden dönülmüştür. Çocuklar üzerinde düşünülmekte, genler üzerinde çalışılmaktadır. Antropoloji ve Psikoloji alanında, eğitim yöntem ve teknikleri, eğitim ortamları üzerinde ciddi çalışmalar yapılmaktadır.

Çocuklar hakkındaki klasik bilgilerin değişmesiyle beraber, insan-din problemi üzerinde de incelemeler ve tartışmalar sürmektedir. Çocuklardaki var olan dini duygunun, beslenmesi, desteklenmesi ve geliştirilerek ortaya çıkarılmasında, gelişimi etkileyen faktörler, zihinsel durum ve Allah'tan bir nefha olan ruhun eğitimden nasıl etkileneceği vb. durumları her anne-baba ve diğer eğitimciler; din duygusunu değerli kılarak destekleyen ve tahrip eden zararlı yönleriyle bilmesi gerekir.

Çocuk dünyada Allah'm bir programı dahilinde potansiyeller ve kabiliyetlerle yüklü olarak var olur. O'nun ilgi ve ihtiyaçları, gelişim düzeyine göre doyurulması gerekir. Çocuğun ilgi ve ihtiyaçları karşılanmazsa, eğitiminin başarısız olması bir yana, gelişip büyümeme gibi telafisi imkansız sonuçlar ortaya çıkabilir.

Din eğitimi, çoğu zaman nasihatlar ve öğütler şeklinde, bir takım emir ve yasaklar söyleyerek “kutsal” metinlerden ezberletilen kurallar olduğundan, şahsiyetin ve karakterin gelişimine, insanın içindeki iyiye yönelim ve olumlu davranışları geliştirmede olumlu tesirleri yapamamaktadır. Ayrıca çocuklara erken yaşlarda din hakkında bilgi verilmez, din eğitimi 13-14 yaşına ertelenmesi vb. görüşler de doğru değildir.

Din duygusu; bireyin kendisini aşan tabiatüstü ve değişmez olan bir kudrete inanma duygusuyla, bu varlığa karşı hissettiklerini etkin hale dönüştürme arzusundan müteşekkildir. Her inancın davranışa dönüşmesi belli bir süreci gerekli kıldığından, yüce bir kudrete inanma duygusu, bu duygunun kulluk şeklinde ibadet olarak tezahür etmesi uzun bir süreci gerektirir. Çocukların beden, duygu, zihin yanında heyecanlarının da eğitilmesi gerekir. Dinî davranış ferdin ruhunda yaşadığı derunî boyutun tezahürüdür.

İşte bu bağlamda araştırmanın problemi şudur: Çocuğun dünyaya gelmesiyle beraber, ilgi ve ihtiyaçları dikkate alınarak din duygusunu ortaya çıkarmak için ne yapılabilir? Bu duygunun geliştirilmesi, beslenmesi ve davranış haline dönüşmesi için neler yapılabilir? Bedensel, duygusal ve zihinsel gelişimlerine göre çocuklara dinden ne verilebilir?

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Fert ve toplum hayatının her alanında, dinin olumlu katkılarını sağlamak için karakterli-şahsiyetli nesiller yetiştirmek, yetişmekte olan nesillerin ruh ve beden sağlığının yerinde olarak gelişmesi sağlama, kendine, ailesine, milletine iyilik yapan bir nesil olarak yetiştirmek istiyorsak, dinimizi doğru olarak doğuştan öğretmeye başlamalıyız.

Araştırmanın amacı, çocuğun doğumundan itibaren dini duygu ve düşüncelerin uyandırılması, bu duygunun beslenerek gelişmesini sağlayan bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal faktörleri ortaya koyarak, din eğitimi ve öğretiminin sağlıklı yapılmasına yardımcı olacak bilgi birikimini sağlamak ve bazı öneriler getirmektir.

Din insan içindir, insan din için değil. Dinin asıl amacı insanları mutlu etmektir. Din eğitimi alanında hizmeti amaç edinenler için psikoloji öğrenimi zorunlu bir

husustur. İster yavrusunu yetiştirirken, ister okullarda veya yaygın eğitimde çalışanlar ya da kendini bu alanda sorumlu hissedenler, insanı insan yapan öğeleri ve kişi üzerinde dinin etkilerini iyi tanırlarsa daha başarılı ve verimli olurlar.

Din eğitimi, insanların bedenlerinin ve zihinlerinin olduğu kadar, kalplerinin ve vicdanlarının da eğitimidir. İyi ve kötünün ölçüsünü vicdanlara yerleştirme, oradan kendine, ailesine ve çevresine huzuru yayabilme çabasıdır. Bu amaçla din eğitimi çocuğun doğumuyla beraber onunla ilgilenmek zorundadır.

Dinin ibadileştirildiği, duygu, heyecan ve ahlâk boyutunun ihmal edildiği günümüzde, bu çalışma çocuğun din ve ahlâk öğretimine ilişkin problemlerimize, sınırlı da olsa, ışık tutarak katkı sağlayacağını ümit ederim.

C. Varsayımlar

Araştırmanın varsayımları şöyle sıralanabilir.

1. Dünyanın hiçbir yerinde hiçbir çocuk dindar olarak doğmaz. Ama dini kabul etme potansiyeli vardır.
2. İnsan bizzatıhi kötü değildir. Kötü olmaya olduğu gibi iyi olmaya da kabiliyeti vardır.
3. Çocuklara din eğitimi bebeklikten itibaren verilmelidir. Bebeklikten itibaren verilmediği takdirde ileriki yaşlarda dine kötümser ve aşağılayıcı bir şekilde bakma ihtimali vardır.
4. Ülkemizde din eğitimi ibadileşmiş ve bu şekilde kalmıştır. Bilişsel ve duygusal alanda geri kalmıştır.
5. Bebeklikten itibaren, gelişim basamaklarına uygun olarak duygusal ve kavramsal alt yapı oluşturulmadan, dini anlatmak ve öğretmek mümkün değildir.

D. Yöntem ve Teknikler

Araştırmada temel yöntem, kaynak taraması yapılarak, özellikle psikolojinin verilerinden hareketle din duygusu, bu duyguyla karışık bulunan ve yaratılıştta varolan duygular, din duygusu ve dini davranışın altında yatan etkenler tespit edilmeye çalışılarak din duygusunun ortaya çıkarılması ve beslenmesine dayalı çıkarımlarda bulunmaktır.

Araştırmanın hedefleri doğrultusunda, imkanlar ölçüsünde ilgili literatür taranmış ve araştırmanın amacı doğrultusunda, psikoloji ve ilahiyatla ilgili kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış, elde edilen bilgiler araştırmanın sınırları dahilinde pratik hayatla ilişkilendirilmeye özen gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN DUYGUSU VE DİNİ DAVRANIŞIN KAYNAKLARI

A. Din ve Din Duygusu

Din insan kadar eski bir kavramdır. Bergson'un deyişiyle "geçmişte olduğu gibi günümüzde de ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplum vardır, fakat dinsiz toplum asla."¹

Ateizmin varlığı söz konusu olsa da, insanlığın esas inancı haline gelmemiş bilakis zaman zaman şirkele karışık olarak, çoğunlukla yüce Tanrı fikrine sahip olunmuştur. "Tek bir insan toplumu veya tek bir akli başında şahıs dahi dinsiz yaşamamıştır ve yaşayamaz da. Çünkü akli başında olmayan bir kişi, tıpkı bir hayvan gibi dinsiz yaşayabilir, akli başında bir varlıksa dinsiz yaşayamaz."² Kabul edenler kadar reddedenler de şu gerçeği itiraf etmek zorunda kalmışlardır ki Din, ilk insanla varolmuş ve son insanın hayatının sonuna kadar da var olmaya devam edecektir. Tavrımız ne olursa olsun insanın olduğu her yerde, evrensel bir zaruret olarak din vardır. Çünkü günümüz dünyasında din, bütün düşmanlıklara, baskılara ve horlamalara rağmen kitlelere ruh, heyecan ve ümit vermeye devam eden en üst kurumdur.

Din kelimesi filolojik olarak Arapça *Deyn* kökünden masdar veya isim olduğu kabul edilir. Cevheri dinin "ceza, mükafat, adet, taat, boyun eğmek, cezalandırmak, ceza vermek", "*deyn*" in "borç almak, borç istemek" anlamlarına geldiğini belirtir³. Ragıb el-İsfahâni "itaat ve ceza (karşılık)"⁴, İbn Manzur bunlara "hesap, zelillik, güç, takva, günah, İslam" ayrıca "istenilmeyen bir şeye zorlanılmak" görüşünü ekler⁵. İbn Faris'de aynı manaları zikretmiştir⁶. Yine bu babdan Allah'ın isimlerinden birinin de "Deyyan" "kahreden, hükmeden"⁷ olduğu unutulmamalıdır. Bir kutsi hadis'te geçen bir Deyyan ismi Öztürk "insanı din macerasından hesaba çeken kudret"⁸ diye tanımlar.

¹ Hengri Bergson, *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*, Ankara 1962, s. 127.

² Tolstoy, *Din Nedir?*, Ter.: Murat Çifıkaya, İstanbul 1999, s. 11.

³ İ.B.H. El Cevheri, *Tacu'l luga ve 's-sihahü'l Arabiyye*, Din Mad., Cilt.5, s. 2118 ve dev.

⁴ T.D.V., *İslam Ansiklopedisi*, Din Mad., C. 9, s. 312.

⁵ İbn Manzur, *Lisanü'l Arap*, Din Mad., C.4, s. 450 ve dev.

⁶ İbn Faris, *Makayisü'l Lüga*, Din Mad., C.II, s. 319.

⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l Arap*, Din Mad., C.4, s. 450.

⁸ Y. Nuri Öztürk, *Din ve Fitrat*, İstanbul 1990, s. 21.

Din kelimesi, etimoloji bakımından incelendiğinde üç noktanın öne çıktığı görülür.

1. Hüküm manasına Arami ve İbrani dillerinden Arapça'ya geçmiştir.

2. Örf ve adet manasına kelimenin aslı Arapça'dır.

3. Bugünkü din manasında Farsça'dır⁹. Türkçe'ye de Arapça'daki şekliyle geçmiştir. Kutsal dili, İbranice olan Yahudilik'te "abodath elohim" (Allah'a ibadet) tabiri, Pevlevi dilinde "death" kelimesi "kanun, hüküm, emir" anlamındadır. Hinduizm'in kutsal dili Sanskritçe'de din anlamına gelen "dharma", Budizm'in kutsal dili Pali dilinde "dhamma", Çinliler de din anlamında "Chung Chiao" kelimesini kullanmaktadırlar¹⁰. Batı dillerinde dini karşılamak üzere "religion" kelimesi kullanılmaktadır. Religion kelimesinin etimolojisi üzerinde duranlar, bunun Latince'deki religio, religere (okumak, düşünmek, tasarlamak), religare (bağlanmak), religens (sofu, dindar, merhametli), relegare (saptırmak, uzaklaştırmak) kelimelerinden türemiş olabileceğini söylemektedirler¹¹.

Bu filolojik değerlendirmeden hareketle, din kavramının içerdiği anlam çeşitliliğini şu şekilde gruplandırabiliriz.

1. Borçlu olma hali

2. Boyun eğme hali

3. Muhakeme gücü

4. Tabii temayül ya da yöneliş

"Borçlu olmak" kavramı dini ve ruhi bağlamda nasıl açıklanabilir? Borcun mahiyeti nedir? Kimne borçluyuz? Bu sorulara şöyle cevap verebiliriz. İnsan, kendisini var eden ve eksiksiz, mükemmel olarak tutan Tanrı'ya, yaratıcısına, el-mui'ni'ne (inayetiyle ona yardım edene) karşı borçludur. İnsan, bir zaman yokken kendisini yoktan var edene karşı (Mu'minin, 14), kendi yaratılışı ve varoluşu için, hissettiği borçluluk duygusunun, aslında anne babasına yönelik olmadığını, onların da kendisi gibi aynı süreçten geçtiğini anlayacaktır.

Kendisinin döllenenmiş bir hücreden şimdiki olgun ve mükemmel duruma gelmesini sağlayan, büyüme ve gelişmeyi de gerçekleştiren bizzat insanın kendisi

⁹ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1972, s. 26.

¹⁰ T.D.V., *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C.9, s. 314.

¹¹ Y. Nuri Öztürk, *Din ve Fitrat*, İstanbul 1990, s. 12-13.

değildir. Yaradılmanın ve varoluşun borcu iyi düşünöldüğü zaman, insan kendini şükranla karışık bir mihnet duygusuyla boyun eğer bir pozisyonda bulacaktır.

İnsan, sözkonusu borç maddesinin bizatihi kendisi olduğı gerçeğini idrak etmesinden başka, borcunu ödeyecek hiçbir şeye sahip olmadığını anlayınca, borcunu kendisiyle ödemeli ve kendisini, kendine mutlak sahip olana döndürmelidir. Bizzat kendisi el-Mâlik'e geri verilecek borçtur¹². Borçlu olan borç verenin şartlarına uymak zorundadır.

İnsana, tanrıya hizmet eden manasına Hâdim (çalışan, hizmet eden) değil de Abd denilmiştir. Abd, mutlak manada Tanrı'ya borçlu olduğunu idrak eden, onun önünde kendini yok sayan bir kimseyi ifade etmek için en doğru kelimedir. Boyun eğme ve kabullenme, itaat etmek, teslim olmaktır.

“Kendi varlığını Allah'a teslim edenden daha güzel din'li kimdir?...”¹³ ayeti bu teslim olmayı anlatmaktadır. Bu teslim olma, bilinçli ve istekli bir boyun eğme ve kabullenmedir.

Dinin diğeri bir anlamlandırılması da idare etmek, yönetmek, hesaba çekip hüküm vermek şeklindedir ki, bunda hem dünyadaki hükümdarlığa-yönetimlere hem de gerçek hakim ve Malikü'l Mülk olan Allah'a gönderme vardır. İnsanın yapısında tam bir gönül huzuru içinde, bilinçli ve istekli olarak, yaratılışın ve varoluşun gayesini gerçekleştirilmeye yönelik tabii bir eğilim vardır. İnsanın hakiki doğasında, var olanı idrak etmek, farketmek ve varoluşunu anlamlandırmak için kutsala doğru bir akış vardır. Bunu gerçekleştirmek için her insanın yaşamında bir nebze de olsa dinle ilgili bir şey vardır.

Genel olarak din, uyan ile uyulan arasındaki ilişkinin adıdır. Yeryüzünde insanlar tarafından din olarak kabul edilen pek çok inanış şekilleri bulunmaktadır. Bu şekiller kişiden kişiye, zamandan zamana değişse de insanın tabiatüstü bir varlıkla ilişkili olarak birtakım işaretlerin, davranışların, duyguların, dilin ve hayata anlam veren bir bütün olarak şu ya da bu şekilde din var olmaya devam etmektedir.

¹² S. Nakib Attas, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, İstanbul 1998, s. 80 ve dev.

¹³ Nisa, 125.

Durkheim dini, kutsal varlıkla ilgili her türlü ibadetler ve itikadlardan meydana gelen toplu sistemdir. Bu sisteme bağlanan fertler manevi bir birlik (cemaat-ümme) meydana getirirler¹⁴, diye yorumlar.

Max Müller'e göre din, duyu organlarına ve akla rağmen, insanı sonsuzluğu kavramaya sevk eden zihni meleke ve kabiliyettir. Bu sonsuzluk insanda, davranışlarına tesir edecek bir potansiyel kudret yaratır¹⁵.

Kant'a göre "Din, insanın bütün vazifelerinde ilahi emrin bilinmesi ve tanınmasıdır."¹⁶

R. Otto'da "Din, bir kutsala inanmak ve Onunla münasebet kurmak için yapılan davranışlardır. Kutsal ise, insanı aşan ve onda tazim ve saygı uyandıran varlıktır" diye tanımlar¹⁷.

Gandhi'de "Dinden benim anladığım adetler ve ayinler değil, belki bütün dinlerin temelinde bulunan ve bizi Hâlik Teala ile karşı karşıya getiren hakikat ve aşktır" der¹⁸.

Akseki'de "Din, akıl sahiplerine hakikatın gayesini bildiren onları kendi iradeleriyle Rasülü'nün bildirdiği şekilde hal ve istikbalde salâh eden ve felâha, kemâle sevkeden maddi ve manevi bütün ihtiyaçlarını temin eden kanun-u mevzu-u ilâhidir"¹⁹ diye kapsamlı bir tarif yapar.

İstılâhi mânâda Din; itikadi, ameli, fikri ve ahlâki esaslar topluluğudur. Kur'an-i literatürde Din, insanla Allah, insanla insan ve insanla tabiat arasındaki ilişkiler manzumesidir. İnsanın yaratılışına bağlı, tarihinin her devrinde ve dünyanın her köşesinde fertlere ve toplumlara hakim olan ilahi bir kanundur. O zaman Din, bütün felsefi ve ilmi düşüncelerden önce varolarak, insanların yaşamlarını sevk ve idare etmiştir. Bu itibarla kişi, dini ve felsefi telkinler olmadan, içinde yaşamaya mecbur olduğu tabiatta, kendi kaderine hakim olan bir güç ve kuvvetin varlığını duymaya (anlamaya) başlar. İşte bu güç veya kuvvetin (otoritenin) varlığını, duyması, dinin ilk

¹⁴ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1972, s. 29.

¹⁵ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 29.

¹⁶ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 29.

¹⁷ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 30.

¹⁸ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 31.

¹⁹ A. Hamdi Akseki, *Din Dersleri*, İstanbul 1396, s. 5.

tohumlarını teşkil eder. Yani insan tabii bir eğilim ve duygu ile dini bir yaşam sürmeye başlar. İşte bu bağlamda Pazarlı “Din, bizim kaderimize tesir eden kuvvetlere inanmak ve bu inanç sonunda onlara karşı özel davranışlarda bulunmaktır” der²⁰. Bu tarif şu an yeryüzünde yaşamış ve yaşanmakta olan bütün dinleri kapsayan bir tanım olabilir. İnsan inanmak ihtiyacıdır. Bu onun kendini korumak ve yaşam içgüdülerine bağlı, tabii ve fitri bir duygusudur. Bu inanma duygusu yaratılıştandır.

1. Yaratılış (Fıtrat) ve Din Duygusu

Din, bütün insan toplumlarında görülen bir vakıa olduğuna göre, yaratılışla ilgisinin olup olmadığına da bakmamız gerekir. İslami literatürde geçen fıtrat kavramı, bu yaratılış simgeler. İnsanın yaratılışında din duygusu var mıdır?

Duygular (Sentiment/Emotion), bireyin nesne, olay ya da diğer insanlarla olan ilişkilerinin sonucunda, iç dünyasında meydana gelen, çoğu kez fizyolojik temelleri ve kaynakları bilinmeyen sevinç, hüznün, burukluk gibi izlenimlerdir²¹. Bunlar günlük hayatın akışı içinde, dini inanç ve davranışları da etkilerler. Din duygusu da, din kültürüne bağlı olarak, sadece insanda oluşan yüksek duygu sentezlerinden biridir²². İşte duygu, ruhi olayların oluşmasında ve davranış olarak meydana gelip yaşanmasında büyük öneme sahiptir. İçten ve dıştan gelen etkilere karşı, nasıl duyarlılık göstermek ve duygulanmak insanda fitri (doğuştan) bir istidat ve kabiliyetse, din duygusu da bir insanın kutsal tanıdığı varlık karşısında duygulanması ve duyarlılık²³ göstermesidir. Duygulanma öğretilmez, insanın benliğinde yaratılıştaki bir kabiliyettir.

Fıtrat kelimesi, insanın doğuştan sahip olduğu bütün özelliklerini ifade eden bir terimdir²⁴. İbn Manzur, “buluğ çağına kadar olan bu döneme (çocukluk dönemi) ayrı bir manada, kişinin kendisiyle müslüman olduğu kelimedir ki, o da kaleme-i şahadettir, bu da fıtrat dinidir. Ayrıca yarmak, yaratmak, başlatmak., icra etmek, inşa etmek, yaratılış, yapmak”²⁵ manalarına geldiğini belirtir.

²⁰ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 31.

²¹ Ö. Demir – M. Açar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 68.

²² Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980, s. 114.

²³ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 94.

²⁴ T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Fıtrat Mad.

²⁵ İbn Manzur, *Lisanü'l Arap*, C. 10, s. 285 ve dev. / Sihah, *Tacü'l lüga* / İbn Faris, *Mekaisü'l Lûga*, Fıtrat Mad.

Rum süresinde “Böylece sen, batıl olan herşeyden uzaklaşarak yüzünü kararlı bir şekilde (Hak olan) dine çevir ve Allah’ın insan bünyesine nakşettiği fitrata uygun davran (ki) Allah’ın yarattığında bir bozulma ve çürümeye meydan verilmesin, bu sahih bir dinin gayesidir ama çoğu insanlar onu bilmezler”²⁶. Yine “feterahunne”²⁷, “Fatır’us-semavati ve’l arz”²⁸, “İza es-sema’un fetaret”²⁹, “Munfatır’un bih”³⁰, gibi ayetlerde de yaratmak, ibda etmek anlamındadır. Mevdudi “Bütün insanlar şu fitrat üzere yaratılmıştır ki hiçbir şey değil, sadece ve sadece tek Allah onların yaratıcısı, rabbi ve mabududur. Bu fitratta sebat etmelisiniz”³¹ şeklinde yorumlar. S. Kutup bu ayeti yorumlarken Allah’ın insan ruhunun tabiatıyla, bu dinin tabiatının birbirine bağlandığını, her ikisinin de Allah yapısı olduğunu belirtir³². Yazır da buradaki fitrattan maksadın, her ferdin kendi kendine mahsus olan cûzi yaratılış değil, bütün insanların insan olmaları bakımından yaratılışlarında esas olan ve ortak bulunan genel yaratılış olduğunu belirtir. Yani insan olma özelliği ile iki gözü, iki kulağı olması gibi. Gözün fitratı, hakikatı görmektir. Bütün organların asıl fonksiyonunu yapmak için bir içgüdü ve yapısı vardır ki, ona da fitrat denir. Dinsizlik yaratılışa aykırı bir sapıklık olduğu gibi Allah’tan başkasına tapmakta böyledir. Fıtrat dini, Allah dini, Haniflik İslam’dır, fitrat da dinin kaynağıdır. Din fitratı değiştirmek için değil, fitrattaki genel güvenceyi gerçekleştirmek içindir³³.

İnsanın yaratılışındaki inanma duygusu, insanın kendi özelliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü insan ruh ve bedenden oluşmuştur. Ruh zaten Allah’ın insanı yaratırken kendi varlığından bir nefhasıyla meydana geldiğinden, tabiatında Allah’ı kabule bir meyil ve istidat vardır. Peygamber gelmese dahi, insan aklı-doğaya yönelince “doğanın bütün çatısı, zeki bir yaratana tanıklık eder ve akıllı hiçbir araştırmacı, ciddi bir değerlendirmeden sonra, gerçek Tanrı’ya ve Dinin birincil ilkelerine inanmaktan bir an bile uzak kalmaz.”³⁴ Zaten Kur’an’da Arâf 172. ayette insanlar daha bu dünyaya gelmeden yani elest günü, Allah’a O’nu tanıyacıklarına ilişkin söz vermiş,

²⁶ M. Esed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, Rum Süresi 30.

²⁷ Enbiya, 56.

²⁸ En’am, 14.

²⁹ İnfitar, 1.

³⁰ Mûzemmil, 18.

³¹ Mevdudi, *Tefhimü’l Kur’an*, C. 4, s. 301.

³² Seyid Kutup, *Fizilali’l Kur’an*, C. 11, s. 422.

³³ E. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. 6, s. 256 ve dev.

³⁴ David Hume, *Din Üstüne*, Ankara 1979, s. 5.

bir anlaşma yapmışlardır. İşte bu ayette Allah'ın konuşması, soru sorması ve insanın da Allah'ın yaratıcı eylemine karşılık, varoluşsal cevabı ve tepkisinin temsili ifadeleri, yüce Allah'ın varlığını sezme, algılama ve yatkınlığının, yetisinin, insanın yaratılışında (fitratında) var olduğunu idrak ederiz.

Secde 9. ayette “Sonra ona (yaratılış) amacına uygun bir şekil verip, kendi ruhumdan üfledim ve (böylece, ey insanoğlu) sizi hem işitme ve görme (melekeleri), hem de düşünce ve duygularla donattı. (Buna rağmen) ne kadar da az şükrediyorsunuz”³⁵. Bu ayette geçen (Ef’i’de) “Kalpler” duyguları ve düşünceleri ifade eden bir deyimdir³⁶. Allah'ın ruhumdan üflenen bu soluk, asıl insana verilen değer ve onu diğer organik varlıklardan ayıran temel özelliği olmuştur³⁷.

Ayette belirtilen görme, işitme ve kalbi meleke (duygular-akıl) ile çevreyi ve diğer varlık alemini algılar-tanırız. Kalp genelde “duygu, ihlas ve coşkuların mahalli” olarak değerlendirilirken, aklın da “şuur ve anlama” bağlamında dimağda olduğunu söyleyebiliriz³⁸. Bunların sonucu olarak din duygusunun, insanın vazgeçilmez doğasında var olduğunu görürüz.

Peygamberimiz insanlığın temel telakkisi olan, yaratılış ve yaratılışla ilgili olarak “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne-babası onu Yahudi, Hıristiyan veya putperest yapar.”³⁹ buyurur. Bu hadisin değişik varyantları da vardır. Bunlardan birinde “konuşma çağına kadar” ibaresi de vardır. Burada çevre, özellikle anne-baba ile kurulan iletişime dikkat çekilmektedir.

Fıtratla ilgili olarak T.D.V. İslam Ansiklopedisinde de belirtilen görüşler şunlardır:

- a. Fıtratın İslam olduğu ve her dünyaya gelenin fitrat üzere doğduğudur.
- b. Fıtrat “başlangıç” Allah'ın ilk yaratılışta yarattığı şekilde, farklı inanç ve bunun sonucu olan mutluluk veya bedbahtlıktır ki, bu değişmez.
- c. Fıtrat elest sözleşmesi veya ahdi, Adem'in neslinden ahd alınması.
- d. Hadiste belirtilen sadece müslüman çocukları içindir. Fıtrat üzere doğmadır.

³⁵ Secde 9., Ter. için Bak. M. Esed, *Kur'an Mesajı*.

³⁶ M. Esed, *Kur'an Mesajı*, C. II, Sure 32. Not: 10.

³⁷ Seyyüd Kutup, *Fizilali'l Kur'an*, C. II, s. 518 / S.Ateş, *K. Kerim Meali*, Secde 9. ayetle ilgili yorum.

³⁸ Cevdet-Sait, *Güç İrade ve Eylem*, İstanbul 1995, s. 50-51.

³⁹ Müslim, C. VIII, 133.

Yaratılışla ilgili İslam dünyasındaki bu fitrat anlayışlarından, insanın doğuştan müslüman olduğu fikrine katılmamız mümkün değildir. Çünkü bu şekilde, biyolojik olarak fitratın Allah inancı olsaydı yeryüzünde hiçbir ateistin olmaması gerekirdi⁴⁰.

İlk yaratılışta beliren ve değişmesi mümkün olmayan farklı inanç şeklindeki anlayışa da katılmamız mümkün değildir. Çünkü bu kişinin müslüman olması veya olmaması, kendi elinde olmamaktadır. Ayrıca fitrat (yaratılış)ın müslüman çocuklarını kapsaması da mümkün değildir. İnsanın kendi varoluşunu gerçekleştirmesi ve kendini-alemi tanımasıyla, kendinden bir şey katması gerekir ki, Allah'a karşı edimlerinden sorumlu olsun. Şunu belirtelim ki, fitratın insan iradesini körü-körüne kendine tabi kılma gücü yoktur. Bilakis insanın iradesi ile istediği şeyi elde etmesine yardımcı olur⁴¹.

Biz bunlardan daha ziyade fitrattan, bütün insanlarda ortaklaşa olan ilk yaratılışı anlıyoruz ki, bu, ferdin kazandığı yetenekler fitrattan beslenir. Fitrat hep hakka ve hayra yönelik bir istikameti takip eder. Yaratılışın yaratana delaleti tabii olduğundan, insanın yaratılışında kendine dair bilincinin, aslında vicdanın derinliğinde bir "hak duygusu" olarak Allah'ı tanıma gizlidir⁴². Aslında fitrat insanın çocukluğunun ilk yıllarından itibaren Allah'ın birliğini tanımaya, iyilik yapmaya veya ahlaksız ve ateist bir ana-babı tarafından yetiştirilmişse onu kötü ve çarpık yola sevk edebilen dini ve ahlâki bir içgüdüdür⁴³. Ayrıca insanın doğuştan doğal olarak Allah'a inanmaya yetenekli, dini inancı kabul etmeye elverişli bir yaratılışta olduğu ve bunu dünyaya gelirken beraberinde getirdiği inanma gücünü ve yetisini dış etkenlerin etkisiyle zaman içinde gösterdiği anlamına gelmektedir⁴⁴.

Şunu kesinlikle belirtebiliriz ki, kabul etsin veya etmesin, bütün insanların değişik etkilenmeler sonucu zihinlerinde Tanrı kavramı vardır. Bu kavram farklı kültürlerde ve dinlerde değişik biçim almakta, değişik şekillere bürünebilmektedir. Allah'a inanmadığını söyleyen insanlar, bizzat zihinlerindeki bu kavrama Allah ismini vermek istememektedirler. Çünkü bunların çoğu tanrının var olmadığını söylemekle birlikte, evrende bir kaos ve düzensizliğin bulunduğunu iddia etmiyorlar. Onlar da evrende görülen düzenin arkasında gizli bir gücün, sebebin, enerjinin, kozmik bilincin

⁴⁰ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Ankara 1987, s. 108.

⁴¹ Mevdudu, *İslami Kavramlar*, İstanbul 1998, s. 20.

⁴² E.M. Hamdi Yazır, a.g.e., C. VI, s. 255.

⁴³ M. Babikir Nedri, *Müslüman Psikologların Çıkmazı*, İstanbul 1984, s. 60.

⁴⁴ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 109.

bulduğunu itiraf ediyorlar. Sonuçta Allah'ı kabul etmeseler bile, evrendeki düzen karşısında, bu düzeni sağlayan bir gücün, otoritenin, ilkenin veya açıklamanın arayışı içine girmişlerdir. Bu da gösteriyor ki, insanlar duygusal olarak veya bilinç altlarında tanrı arayışına engel olamamaktadırlar.

“Onlara ufuklardaki ve nefislerindeki (içlerindeki ve dışlarındaki) ayetlerimizi göstereceğiz; Nihayet O'nun (Kur'an'ın) hak olduğu onlar için iyice belli olacaktır. Rabbinin herşeye şahit olması yetmez mi”⁴⁵. Bu ayette geçen “enfüsi ayetlerin” insanın iç dünyası ve ruh alemi ile ilgili psikolojik ve zihni deliller manasına geldiğini söylemek mümkündür⁴⁶.

Bireyin kendi içindeki huzura kavuşması ve kendini gerçekleştirme, mutlu olması, Allah'ın varlığını kavraması ve O'nun emirlerini içselleştirerek O'na tabi olmasına bağlıdır. Ruhun asıl özelliği de budur. Çünkü **Hicr – 28/29, Secde – 7/9 ve Sâd – 72**; ayetlerde ruhun neşet ettiği yerin Allah olduğu belirtiliyor. Ayrıca Allah'ın ruhu kendisine izafe etmesi var ki, bunu Mevdudi “Onun yalnızca Allah'a ait olması veya insanın kendisiyle karakterize edildiği bilgi, düşünce, şuur ve irade, yetki safhalarının maddenin o veya bu şeklinden değil, bizzat Allah'tan gelmesiyle açıklar.”⁴⁷ Ashında bunu, “insan ruhu ile yaratıcı arasındaki bilinçdışı bağın temsili olarak düşünmek, ruhun Allah'a izafe edilmesine daha uygun düşecektir.”⁴⁸

Kur'an, Allah'ın varlığının ispatı üzerinde çok durmamıştır⁴⁹. Kur'an'a göre insanın içinde, ruhunda yerleştirilmiş din duygusunun varlığından söz etmemiz gerekir. Allah'ın varlığını ikrar fitri bir iştir. Hatta İbn-i Tufeyl bunu gerçekleştirmek için Hayy'm konuşmasına bile zaman zaman fırsat vermemiştir. Eğitimde çevre faktörü hele insan faktörü çok önemli olmasına rağmen, Hayy'm fikren olgunlaşması ve kalben arınmasıyla tanrı vergisi olan fitratın gereği yaratıcıyı keşfeder⁵⁰.

İnsanda tapmak sevmek kadar tabii bir temayüldür⁵¹. Din olayını incelerken W. James, “Duygu dindarlığın ilk ve derin kaynağıdır. Örnek olarak Allah korkusu, Allah'a olan sevgi ve bağlılık, Allah aşkı tamamen insana özgü psikolojik bir

⁴⁵ Fussilet, 53.

⁴⁶ Recep Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 33.

⁴⁷ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, C. IV, s. 357.

⁴⁸ Recep Ardoğan, a.g.e., s. 32.

⁴⁹ Hüseyin Atay, *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara 1992, s. 34.

⁵⁰ Necmettin Tozlu, “İbn-i Tufeyl'in Eğitim” Felsefesi, *M.E.B. Din Öğr. Dergisi*, Sayı 40, s. 6 ve dev.

⁵¹ Alexis Carrel, *Başarının Sırları*, İstanbul 1973, s. 185.

durumdur.”⁵² diye tanımlar. “Din, gücünü insan benliğinin gayri şuurî tabakalarından alır, din, teknik gibi insanın yalnız aklını, sanat gibi gönlünü saran bir şuur değildir. Din, insanın bütün benliğini saran bir duygudur. Kanser yaşamayacağı gibi dinsiz de yaşamaz.”⁵³

2. Dini Duyguyu Değerli Yapan Duygular

Günlük hayatın akışı içinde bir uyarıcı veya bir ihtiyacın etkisiyle insan organizmasında meydana gelen, bazen mutluluk bazen de mutsuzluk olarak kendini gösteren keder, sıkıntı, gerginlik, korku veya haz, zevk, sevgi, sempati, sevinç, heyecan... gibi duygular vardır. Duygular karmaşık bir ruhi olay olmalarından dolayı sabit bir tanımlamaya imkan vermezler. Genel ifadesiyle davranışlar ve düşünceler üzerinde etkili olan, içinde az ya da çok haz ve elem unsuru olan ruhi olaylara duygu denilebilir.⁵⁴

Duygular, insanı motive etmeye hazır potansiyel güçlerdir. Duygular bireyin kanaat, tutum ve davranışlarını etkilemelerine göre, kaynakların iç yapısı, yoğunlukları, süreklilikleri, geçmişe bağlılıkları, derinlik ve yüzeyselliklerine vb göre sınıflandırmaya çalışılmış, fakat kesin sonuca varılmadığından tartışmalar devam etmektedir. Ama “duygu, düşünce ve hareket arasında kesintisiz bir ard arda geliş, iç içe bir oluş olduğu söylenebilir.”⁵⁵

İslam medeniyetinde de duygular genel olarak; utanma, öfke, his, korku, sevgi, haz, iç ve dış... gruplara ayrılarak üzerinde durulmuştur⁵⁶. İnsan organizmasının yapısına bağlı insanda tabii ve lâşuuri bir şekilde⁵⁷ olan din duygusunu değerli ve vazgeçilmez kılan duygulara geçmeden önce şunu da belirtelim ki, yaratılıştaki (fıtrattaki) bu duygu, insanı nedenini izah edemediği her etki sahibine kulluk etmesi gibi bir takım putçu inançlara sevk etmiştir. Çünkü insanlar, nedenini izah edemediği her etki sahibi görüneni, zarar ve yarara gücü yeten gaybi (ilahi) otorite sahibi sanmışlardır⁵⁸.

⁵² Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980, s. 115.

⁵³ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, İstanbul 1982, s. 176.

⁵⁴ Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duyguların Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara 1994, s. 10.

⁵⁵ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1989, s. 73.

⁵⁶ Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-ı Ala-i*, İstanbul Tr., s. 58 ve dev.

⁵⁷ Osman Pazarlı, a.g.e., s. 95.

⁵⁸ M. Reşit Rıza, *Muhammedi Vahiy*, Ter.: Salih Özer, Ankara 1991, s. 242.

Bundan dolayı insan fitratının doğru olarak inkişaf etmesi ilahi vahiy rehberliğinde olgunlaştırmaya muhtaçtır.

İnsanı psikolojik yönden ele aldığımızda, din duygusunu bazen sevgi-korku-bağlanma vb duygularla içiçe, bazen de bu duyguların birbirinin sebebi olduğunun veya birbirinin ortaya çıkmalarına, gelişmelerine dayanak olduğunu görürüz. Şimdi değişik tonlarda içiçe olan sevgi, korku ve bağlanma duygularını ele alacağız.

a. Sevgi

Din duygusunu değerli, kaçınılmaz kılan hatta kaynağı sayabileceğimiz “sevgi”, insanın yaratılıştan getirdiği duygulardandır. Psikolog Z. Rubin, sevgiyi “bağlanma, önem verme ve birazda mahremiyet vardır” diye tanımlar⁵⁹. Fromm da sevgiyi insanın varoluş sorununun yanıtı şeklinde yorumlar ve sevgi, sevgi üreten bir güçtür⁶⁰ der.

Kur’an’i bağlamda sevginin kaynağı Allah’tır⁶¹. Dünyada gelmiş geçmiş en büyük sevgi okullarının (din) sahibi Allah’tır. Dünyanın görüp göreceği en yetenekli sevgi öğretmenleri (Peygamberler) O’nun okulunun mezunudurlar⁶². Tasavvuf edebiyatının insanı meczup eden, heyecan ve duygu yüklü şiirlerinde, coşkuyla işlenen sevgi de Allah’a götüren sevginin değişik boyutları ve tonlarını kapsar.

Sevgi, üflenen ruh gibi özü ilâhi olan bir duygudur. Duygular doğuştandır fakat gelişmeleri ve beslenmeleri dışarıdandır. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki sevgide ilahi bir cehre ve yön vardır. Çünkü Allah, vermiş olduğu nimetlere karşılık kulluk isterken “vedüd” sıfatıyla ilintili olarak, indinde değerli ve sevdiği kullarını tanımlarken “O onları, onlar da O’nu sevmektedirler.”⁶³ diye belirtmektedir. Allah kendi kendini çok seven “Vedüd” diye tanıttığına ve kendisini biz kulların seçmesini istediğine göre, sevgi nimeti için aynı cinsten karşılık beklemektedir.

Kur’an’da sevgi üç terimle ifade edilir. Muhabbet, meveddet, ülfet. En çok kullanılan “Hubb” kökünden türetilen terimlerdir. Bunlar da hem sevgi, hem de tohum, öz, nüve, çekirdek manalarına gelmektedir ki, bu sevgi; var oluşun çekirdeği, özü, tohumudur. İşte sevginin kul için olanları sonlu, ölümsüz olana münhasır olanı ise

⁵⁹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1993, s. 533.

⁶⁰ Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, İstanbul Tr., s. 11-32.

⁶¹ Hüd, 90. / Buruc, 14.

⁶² Mustafa İslamoğlu, *Yürek Devleti*, İstanbul 1998, s. 91.

⁶³ Maide 54. / Bakara, 165.

sonsuzdur. Çünkü seven (vedüd) varoldukça sevgi de yaratılışa mebni olarak devam edecektir⁶⁴.

Sevgi insanın özünü teşkil etmektedir. Sevgiden mahrum olanlar hayatlarını elem ve keder içinde geçirirler. Sevgi iman ve amellerin ruhu ve özüdür. Bu duygudan nasibini alamayanlar, ruhsuz ceset gibidirler, gibi ifadelerle sevgiyi, İbn-i Kayyım el-Cevziyye vurgular. “Aşksız gönüle sahip olan padişah bile olsa, kefene bürünmüş, mezara gömülmüş ölüden başka bir şey değildir” derken Mevlânâ da aynı nokta üzerinde durur⁶⁵.

Leibnitz de sevgiyi özetle şöyle açıklar ve tanrı sevgisi ile ilişkilendirir; gerçekten dünyada sevimliye değer bir şeyi sevmek kadar tatlı bir his yoktur. Sevgi öyle bir duygudur ki seven insan sevdiğinin yetkin bir varlık olduğunu görmeye haz duyar. Tanrı'dan daha kusursuz ve sevimliye değer bir varlık düşünülemediği gibi, O'nu sevebilmek için yetkinliklerini şöyle bir an göz önüne getirmek yeter. Bu da zor bir iş değildir. Çünkü yetkinliklerin tasarımlarına sahip bulunuyoruz. Tanrı'nın yetkinlikleri ruhlarımızinkilerden farksızdır, yalnız Tanrı'nın yetkinliklerinin sonu yoktur. Bu bakımdan Tanrı bir okyanus gibidir. Biz de bu okyanustan ancak birkaç damla olduğumuzu söyleyebiliriz. Biz de bir parça bilgiye, bir miktar kudrete ve iyiliğe sahibiz. Fakat bütün bu vasıflar Tanrı'da sonsuz bir şekilde vardır. Gerçek dindarlık ve erdem ancak Tanrı'ya sevmekle mümkündür. Bu sevgi ateşini kalpten, nurunu akıldan alan bir sevgi olmalıdır. İşte Allah'ı bu şekilde seversek yaptığımız işlerden hususi bir haz duyarız⁶⁶.

İnsan sevgiyi tutku haline dönüştürmemelidir. Maddî varlıkların cazibelerine kapılırsa insan, tutku haline dönüşen sevginin tutsağı haline gelir. Kişiyi olgunlaştırması gereken sevgi, insanı yiyip bitiren bir heyûla olur çıkar ki insanı madden ve manen çökertir ve yaşamdan kopmaya kadar götürür.

İnsan, sevgi duygusunu, hiç tükenmeyen, bütün kayıtlama ve sınırlamalardan arınmış bir varlığa yöneltmek ister. İbrahim Peygamberin Allah'ı ararken, kavmi ile

⁶⁴ İbn-i Arabî, *İlahî Aşk*, Ter.: Mahmut Kanık, İstanbul 1998, s. 71-72. / M. İslamoğlu, *Yürek Devleti*, İstanbul 1998, s. 90.

⁶⁵ Bayraktar Bayraktarlı, *Kur'an'da Değişim Gelişme ve Kalite Kavramları*, İstanbul 1999, s. 236.

⁶⁶ Yurdağlı Konuk, a.g.e., s. 12-13.

yaptığı diyalogta belirttiği gibi... Ama yıldız kaybolunca, “ben batan şeyleri sevmem”⁶⁷ dedi. Yani bir var olup, bir yok olan, sabit ve güven vermeyen şeyleri sevmem demek istiyordu. Bu bağlamda sevgi, uluhiyet şuuruna erişebilen, mutlak bir ideale yönelmeye en elverişli duygudur. Gazzali de din duygusunu sevgi bağlamında değerlendirirken, muhabbetin sebep ve kısımları üzerinde durarak, insan sevgisine en layık olanın Allah olduğunu belirttikten sonra, ilahi aşkı meydana getiren nedenleri şöyle sıralar:

Öncelikle her canlının kendi nefisini, zatını, benliğini, kemâlini ve bekasını sevdiğini belirtir. Refahına iyilik yapanları da sever. Kendisine samimi bağlılığı olanı, yakın münasebeti bulunanları sever⁶⁸. Bir şeyi, zâtından hoşlandığı için sever. Yani maddi ve manevi güzel olan her şeyi sever. Kendine benzerleri ve seven ile sevilen arasındaki gizli münasebetle yine sevgi oluşur.

İnsan, varlığının devamını ve kemalini engelleyen her şeyden nefret eder. Mutlak varlığın devamını ve kemâl sıfatlarını sevmek insanda yaratılıştan mevcut olan bir durumdur.

İnsan bu sayılan sebeplerden dolayı bir insanı severse, aynı sebeplerle başka birini de sevebilir ki, bu surette sevgiye ortaklık ve noksanlık gelir. Hangi sevilir vasıf olursa olsun, o niteliğe sahip başkaları bulunabilir. Ancak Allah’u teala gibisi bulunmaz. O’nun sevgisinde ortaklık yoktur. Çünkü bütün bu vasıflar, Allah’tan başka bir kimsede toplanamayacağına göre gerçek sevgi de ona layıktır.

İnsanı yoktan var eden, yaşatan, kemâl sıfatlarının bir benzerini vererek onu olgunluğa ulaştıran Allah’tır. “Nefsini bilen, rabbini bilir” düsturunca, kendi varlığı üzerine düşünen insan görür ki, mutlak manada kendisi mevcut değil, Allah’ın dilemesi ve yaratması vardır. Bütün bu sevgiyle ve insanın kendi varlığı üzerinde tefekkür etmesi, onu Allah sevgisine götürür⁶⁹.

Hallac-ı Mansur’un “Ene’l Hak” tabiri bir manada doğrudur. İnsanın ruhi manada geldiği kaynağı hatırlaması olarak da düşünülebilir. Dinin içinde bulunan iman, itaat, hürmet, ihsan, tazim, rahmet, huşu gibi kavramlar da mutlak bir Allah sevgisinden doğarlar. Sevgi yalnızca sevme hissiyle doyuma ulaşmaz. Paylaşma, sadakat, adalet,

⁶⁷ En’am, 76.

⁶⁸ Hicr, 29.

⁶⁹ Gazzali, *İhya’u Ulumid Din*, C. IV, s. 538 ve dev.

fedakarlık gibi bir çok duygu ve etkinliği de beraberinde getirir ve ancak onlarla olgun bir sevgi halini alır⁷⁰.

Yaratılıştan olan sevgi Allah'a yönelirken, orada yoğunlaşırsa iman teşekkül eder. Yalnız, Allah'a sevgi sözle olmaz, davranış ve ibadetlerde kendini gösterir. O'nun yarattıklarını sevip, kucaklamakla kendini belli eder. "... Eğer siz Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki, Allah'ta sizleri sevsin ve günahlarınızı bağışlasın"⁷¹

Şunu belirtelim ki sevme Allah'tan olduğu gibi sevilme de Allah'tandır. Yaratılışımızda hem sevme hem de sevilme vardır. "... Bir de murakabem altında, yetiştirilmen için üzerine tarafımdan bir sevgi bırakmıştım..."⁷² Bu ayette bilhassa çocukların sevilmesinin, Musa peygamberin şahsında Allah'tan olmasına işaret vardır. Yani sevilme de Allah'tandır. İnsanın gerek doktrinler ve gerekse diğer varlıklara karşı aşırı tutkusu, gerçekten seilmeye layık olanları sevmemesindedir. Sevgi bizim fitri bir ihtiyacımızdır⁷³, bu duygunun gerçek sevgi kaynağına yönlendirilerek tatmin edilmesi gerekir.

b. Korku

Korku, canlı varlıkların görünen ve görünmeyen tehlikeler karşısında meydana getirdikleri en doğal tepkidir⁷⁴. Psikologlar korkuyu her canlıyı uyaran ve kendisini savunmasını sağlayarak hayatının devamını sağlayan "hem kaçınılmaz hem de elzem bir duygu"⁷⁵ olarak belirtirler.

Anne rahmi gibi bütün tehlikelerden uzak ve her türlü ihtiyacın karşılandığı bir ortamdaki, dünya gibi çok farklı bir ortama sınırlı yetenek ve kabiliyetle gelen bireyde var olan korku duygusu, bireyin gelişimi ile çeşitlenerek çoğalır. Korkma duygusunda insanla hayvan birbirine benzer. Yalnız, insanda korkuya karşılık ümit duygusu da yaratılışında vardır. Korku çocukta zihinsel gelişmeden önce kendini gösterir. İslâm, korkunun merkezini kalp olarak kabul eder⁷⁶. İnanma duygusu ile korku ve ümit duyguları yanyana yaşarlar. Eğer korku duygusu ümitle

⁷⁰ Yurdagül Konuk, a.g.e., s. 13.

⁷¹ Ali İmran, 31.

⁷² Taha, 39.

⁷³ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 1989, s. 119 vd.

⁷⁴ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul, 1992, s. 289.

⁷⁵ Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, Ankara 1976, s. 377.

⁷⁶ Bayraktar Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, İstanbul 1989, s. 237.

dengelenmeseydi, korku insan şahsiyetini saracak ve insan her şeyden korkar hale gelecekti. Hatta korku, çocuğun hayatında bir yalnızlık ve boşluk oluşturur ki bu da ruhi çöküş ve yıkımı getirir. Şunu da belirtmeden geçemeyeceğim; bu gün çocuğa karşı en büyük sevgiyi gösteren kişiler tarafından bile, korkuların birçoğu anlaşılıp paylaşılmıyor.

Dini duygunun canlanmasıdaki temel özelliklerden birinin de korku olup olmadığı tartışılmış, batı dünyasında din kelimesine karşılık gelen, iman ve ibadetin her bir usulü ve şekli anlamında kullanılan Latince kökenli “religion” kelimesinin aslında Tanrı korkusu anlamına geldiği iddia edilmiştir⁷⁷.

Freud’da Tanrı inancının temelini çocukla babası arasında yaşanan psikolojik ilişkide aramıştır. O’na göre her şey cinsel duygudan doğmaktadır. Çocuğun annesinin memesini emmesinden,, tuvalet ihtiyacını gidermesine kadar herşeyi cinsel haz nedeniyle yaptığını belirtir. Kız çocuğu da aynı duygularla babasına bağlanır. Bu duygular çocuğun büyümesiyle gelişmeye başlar. Fakat babanın anne üzerindeki cinsel hakimiyeti, çocuktaki anneye duyulan aşkı, çocuğun üstün bir akla ve güce sahip olduğuna inandığı, emirlerine boyun eğerek ve yasaklarını çiğnemekten kaçınarak, suçlulukla beraber hayranlık ve saygı duyulan bir baba otoritesinin sevgisini kazanmaya yönlendirilmektedir. İşte Freud dini insanın çocukluğunda babasına güvenerek, hayranlık duyarak ve ondan korkarak kendi güvensizliğiyle baş etmeyi öğrendiği gibi, tehdit edici, korktuğu ve karşısında aciz kaldığı güçlerle baş edebilmek için çocuklukta edindiği deneyimlere dönmesi şeklinde yorumlar. Çocuklarda görülen saplantı nevrozu ile din arasında paralellik kurar ve dini, çocukluk dönemi nevrozlarına neden olan koşullara benzeyen koşullardan kaynaklanan ortaklaşa bir nevroz olarak tanımlar⁷⁸.

Freud’a göre dinin çıkış sebeplerinden bir başka izahı da, insanda iki temel duygudan sevginin yanında bir de “korku” vardır. Sevginin insan hayalindeki etkisi cinsel konulardaki tezahürleriyle bellidir. Korku da sevgi kadar insan hayatında etkilidir. İnsan doğumundan itibaren değişik korkuların etkisinden kendini

⁷⁷ Abdulahad Davud, *Tevrat ve İncil’e Göre Hz. Muhammed*, Çev.: Nusret Çam, İzmir 1990, s. 93.

⁷⁸ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, İstanbul 1990, s. 22.

kurtaramaz. Korkunun en büyüğü de esrarengiz güçlerden kaynaklanmaktadır. Bu güçlere karşı çocuğun şahsiyetinde baba en büyük koruyucu ve kurtarıcıdır. Çocuk büyüdükçe babanın sınırlı gücünü kavrar ve onun yerine hayali kurtarıcı varlıklar arar. İşte tanrı inancının kaynağı bu korkulardır. Freud'a göre bilim geliştikçe bu korkunun hayali bir korku olduğu anlaşılacak ve dini inançlara gerek kalmayacaktır⁷⁹.

Biz burada korkunun çeşitlerine girmeyeceğiz. Ama şunu belirtelim; korkunun kaynağı olarak bazıları bütün canlıların doğuştan getirdikleri karakteristik özellikleri olduğunu, kimileri öğrenilmiş bir tepki biçimi, kimileri de kişiliğin bilinç dışı derinliklerinde görüldüğünü veya varoluşu duyumsamanın bir aracı ya da sonucu olarak tanımlandığını görürüz.

Korkunun, kişinin kendini koruması ve hayatını devam ettirmesi için önemli olduğunun kavranması gerekir. Korktuğu için kaçan bir tavşanın, bir başka zamanda kaçma şansı vardır. Gerçek bir tehlike olmadan on olaydan dokuzunda ürküp kaçan tavşan, gerçek bir tehlike karşısında on olayın dokuzunda kaçıp birinde kaçmayan tavşandan daha iyi bir durumdadır. Tıpkı tavşanların hayatında olduğu gibi çocukların hayatında da gereksiz yere çalan tehlike çanları vardır. Fakat doğa (Allah) yarattıkları, hiç de sahte olmayan tehlikelere karşı uyanık olmaları için korku ile donatmıştır⁸⁰.

İnsan, doğumdan itibaren çevresini ve tabiatı tanımasıyla beraber zayıflığını, yetersiz ve acizliğini de anlamaya başlar. Hayatın güçlüklerine karşı yetersizdir. Devamlı ve itina ile bakıma, korunmaya, kollanmaya, beslenmeye ihtiyacı vardır. Tabiatın acımasız şartlarına karşı hayatını dengede tutması için en büyük yardımı bedeni kuvvetlerden değil, ruhi kuvvetlerden yani manevi hayattan görür.

Özbaydar, "tek motif olmamakla birlikte dini davranışın da gerisinde korkuya bağlanan sebepler bulunmaktadır. Allah'ın gazabı, ölüm düşüncesi, ahiret hayatındaki cezaların düşünülmesi korkuyu belirgin hale getirmektedir"⁸¹ diyerek

⁷⁹ Sigmund Freud, *Uygarlık Din ve Toplum*. Ter.: Selçuk Budak, Ankara 1995, s. 209.

⁸⁰ Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, Ankara 1976, s. 422.

⁸¹ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul 1970, s. 7.

korkunun dini duyguyu aşır ibadetlerin ortaya çıkmasında da etkili olduğunu belirtir.

Draz da Jevaus'un din duygusu ve dini şuurun doğuşunda hayranlıktan çok korku ve endişe şuurı etkili olmuştur. Ancak bu görüşü Auguste Sabatier korku ve endişe duygusunun tek başına din düşüncesinin izahında yeterli değildir. Korkunun pençesine düşmüş olan kimse eğer kurtulma imkanını düşünemezse, düştüğü tehlikeden kendisini kurtaracak bir kaynağı araştırmayı hiç düşünemez der. Şu halde din duygusunun korku ve endişeden doğduğunu ispat edebilmek için ona karşı olan ümit ve emel duygusunun da bulunmasını şart koşarlar. Bu duygunun komple olması halinde kişiyi duaya ve tazarrua sevkettiğini ve işte o zaman dinin ortaya çıktığı ileri sürülmüştür⁸².

Korku insan yaşamında hayatın devamı için bir denge unsurudur. İnsan hayatının muhafazası için bilinmeyen veya korkulacak şeylerin önünde refleks eseri olarak korkup irkilmek ve tedbir almak, yaşamın devamı için gereklidir. İnsan, yaratılışı gereği asayışı, güvende olmayı, nimeti, mutluluğu ve rahatının bağlı olduğu şeyleri iştiaqla istediğinden, kendi nefsinde acı ve elemi uzaklaştırmaya, mutluluğu için huzur ve sükünü elde etme hususunda bir gayreti vardır. Bu, aynen bir yavrunun korkunun tesiriyle kaçır ana kucağına sığınması gibi, kişiyi bir iltica noktasına doğru sürükler. Bu durum tamamen her insanda olan ortak bir reaksiyondur⁸³.

Kur'an dine davet bağlamında da zaman zaman, korku ve türevlerini içeren söylemi de bir metod olarak kullanmıştır. Allah korku ve korkutmayla ilgili söylemi iki sebeple Kur'an-ı Kerim'de gündeme getirmiştir.

1. İnsanları Allah'ın dışında her türlü güç ve kuvvetten ürkme ve korkma içgüdülerinden arındırmak,

2. Korkma ve korkutmanın bireylerde kötü ve kötülöklere karşı caydırıcılık ve Allah'a yöneltme etkisi.

⁸² Abdullah Draz, *Din ve Allah İnanıcı*, İstanbul Trz., s. 137-138.

⁸³ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul 1999, s. 95.

İnsanın, hayatı boyunca karşılaştığı değişik güçlerden duyduğu korku prangasından kurtulması için, korkuya neden olan unsurlar titizlikle analiz edilir. Korkuya yol açan kaynaklar, etmenler ve bunların reel etkinlikleri, yapabilecekleri ve yapamayacakları titiz bir şekilde gündeme alınır. Hayattaki tüm gelişmeler, hayatın yaratıcısı olan Allah'la irtibatlandırılır. Böylece Allah dışındaki diğer güçlerin etki gruplarının gerçek mahiyeti açıklanır. Gerçek korkulacak ve iltica edilecek olanın bizzat Allah⁸⁴ olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla birey sözkonusu diğer güçler karşısında duyduğu korku ve psikolojik eziklikten kaynaklanan aşağılık kompleksinden, insanı kişiliksizleştiren zayıflık duygusundan kurtulma imkanı bulur. Kur'an-ı Kerim'in bu söylemi, Allah'ın gözetimi altında, insanın özvarlığındaki güçleri uyandıracak ve başkalarının gücünün etkisinden ve egemenliğinden soyutlayacak, bireyin iradesini devre dışı bırakmadan, ruhunu zaafa uğratmadan doğal bir mücadele ortamında varoluşunu gerçekleştirmede pozitif bir etken olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'i inceleyen birisi, insanı yaratanın Allah olması nedeniyle, ondaki korku duygusunun çok ehemmiyetli bir motif olduğunu görecektir. Kur'an-ı Kerim'de korku duygusunu ifade eden; "Havf, haşyet, feza, rehbet, ru'b, takva, şefak"⁸⁵ kelimeleridir. Bu kelimelerin her biri farklı tonlarda korkuları içerir. Şunu da belirtelim, Kur'an'da korkunun yanında ümit de çoğu kere beraber zikredilmiştir. Çoğu kez rahmet ve azap ayetleri ile cehennem azabı ve cennet yaşantısının birbirini takip ettiği görülür⁸⁶. Yaratılış gereği dinde hem Allah'ı sevmek hem de ondan korkmak bir temel kabul edilmiştir. Bundan dolayı Allah hem sevilmeli hem de kendisinden korkulmalıdır. Kur'an-ı Kerim fitrat gereği Allah'ı tanıyıp ona iman eden mü'minleri, duygu itibarıyla bu iki duyguyu dengede tutan kimseler olarak takdim etmektedir. "... korkarak ve umarak Rab'lerine dua ederler..."⁸⁷

Allah korku duygusuna, hem yön ve hem de objesini sunmakla bırakmaz, devamlı olarak ona arkadaşlık edecek birini de tayin etmiştir. O arkadaş yine kendisinden olan, ümit duygusudur. Bu duygu korku duygusunu frenler, Ona akıl

⁸⁴ Nahl, 51. / Âl-i İmran, 175.

⁸⁵ Lütfullah Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva*, İstanbul 1985, s. 20

⁸⁶ Rahman, 41-76; Vakıa, 8-9, Nebe, 21-36.

⁸⁷ Secde, 16.

verir. Yoldan çıkıp yön değiştirmesini önler. Fakat ümit sahte emeller peşinde koşuyorsa korkuya doğru bir yön veremez⁸⁸.

Korku-sevgi karışımı bir içtenlik ve ihlâs, sakinme ve atılganlık karışımı bir takvâ; işte bu iki vasıf, Kur'an'la etkilenen, sihirli dokunuşlarla ürperen ve ilâhi ma'nâları ile hareketlilik ve canlılık kazanan iman duygusunun belirtisi ve damgasıdır⁸⁹.

c. Bağlanma

Çocuk, dünyaya gelmeden göbek bağı ile bütün ihtiyaçlarını annesinden karşılanmaktadır. Anne rahmi gibi bütün tehlike ve sıkıntılardan uzak bir ortamdan, Hıristiyan düşüncesindeki gibi dünya diye nitelenen farklı bir ortama bir nevi atılıyor. Dünya denen bu ortamda çocuk kendini çok yalnız ve sınırlı, çaresiz hissedecektir. Anne kucağı biraz teskin bulmasını sağlayacak fakat yeterli olmayacaktır. Kendisinin bakım ve kollanmasında, ihtiyaçlarının giderilmesine göre hep realiter dünyasında yaşar. ...Meme ve kucak gibi... Şunu da belirtelim ki “şu ana kadar çocuğun ilk çağlardaki psişik dünyasına girebilmiş değiliz ki, bu ilk aylarında ne düşündüğünü veya tahayyül ettiğini öğrenebilelim”⁹⁰. Elimizde ruhlarının içindeki düşünceleri yansıtan bu dünyayla ilgili fikirlerini aksettiren elektronik bir televizyon veya ekrana da sahip değiliz. Fakat doğumla birlikte kul olarak dünyaya geliyoruz.

Çocuk büyümek için ilk günden itibaren kendisinden kuvvetli birilerinin sevgi ve şefkatine korumasına muhtaçtır. Çocuk bu ihtiyacını giderdikleri oranda çevresindekilere bağlanır. Himaye edilme ve himaye edene bağlanma isteği ömür boyu değişik şekil ve görünümle aralıksız devam eder⁹¹. Sıkıntı, bela ve çaresizlik musibetlerle karşılaşılan hayatın ileriki yıllarında çaresizlik anlarında daha da belirginleşir. Dini duyguların oluşmasında ruhi fonksiyonlar içinde himaye edilme ve bağlanmanın da önemli olduğu kabul edilir.

⁸⁸ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 1989, s. 241-242.

⁸⁹ Muhammed Kutup, *İslam'da Eğitim Metodu*, İstanbul Tr., s. 105.

⁹⁰ Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, İstanbul Tr., s. 156.

⁹¹ Yurdağül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duyguların Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara 1994, s. 14.

Din kelimesinin türetildiği “dâne” kökünün borç alma ve borçlu olma manalarına geldiğini daha önce belirtmiştik. Attas’da insanın kendini borçlu bulması hali, o insanın bu borçlu olma halini içeren kurallara boyun eğmesi ve itaat etmesi, borcu verene karşı kendini kayıtlı hissetmesini de beraberinde getirmektedir⁹² der. Yine batı dillerindeki din anlamına gelen “religion” kelimesinin bağlanmak anlamına gelen “religare” kökünden geldiğini söyleyenler vardır⁹³.

Dini duygu, sürekli olarak ilâhi âleme yönelik ve oraya doğru yükselme çabası içinde olan bir duygudur. Bağlanma duygusundan farksız olan bu duygu, sonlunun (insan) sonsuz yüce kuvvete yönelmesi, güvenmesi, sığınması ve teslim olmasıyla sonuçlanır. Bu da ferдин yaşadığı dünyada bulamadığı emniyet ve teselli kaynağını, kendi dışında rahatlıkla güvenip sığınacağı yüce bir kuvvete dayanma imkanı sunmaktadır. İşte “iman da yalnızca bir dünya görüşü olmanın ötesinde evreni ve daha ötesini görüş, kozmolojinin arkasındaki iradeye bağlanıştır”⁹⁴. Bu sonsuz kudrete yönelme, güvenme ve sığınmakla sonuçlanan bağlanma duygusu, din psikolojisinin öncülerinden sayılan Schleiermacher’e göre dindarlığın psikişik kaynağıdır⁹⁵.

Din, insana kendisini bağımlı hissettiği insanüstü ve esrarlı güçlerle ilişkisini bildiren belli bir yöntemdir der Goblet d’Alviella. A. Reville ise Dini; İnsanın kendisi ve dünya üzerindeki hükümlerliklerini tanıdığı ve birlik hissettiği esrarlı ruhlarla arasındaki bağı esas alan bir insan hayatı tanımıdır der. Tolstoy da Din, insan ve Allah arasındaki bağıdır diye tarif eder⁹⁶. Fromm da Dini; bir topluluğun bireylerince paylaşılan ve o bireylere belli bir yöneliş, belli bir bağlanma amacı kazandıran herhangi bir düşünce ve eylem sistemidir⁹⁷, diye tanımlar.

Bireyin dünyaya geldiği yuva olan ailede, önce anne daha sonra baba otorite sahibi olarak hizmetine hazır bir koruyucu olduğundan, çocuk Allah’ın da kendisini daima koruduğunu düşünür. İlk anda hayale ve duyguya dayalı olan Tanrı

⁹² S. Nakib Attas, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, İstanbul 1989.

⁹³ L.N. Tolstoy, *Din Nedir?*, İstanbul 1999, s. 15.

⁹⁴ Recep Ardoğan, *Kur’an ve İnsan Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 164.

⁹⁵ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1987, s. 35.

⁹⁶ L.N. Tolstoy, *Din Nedir?* İstanbul 1999, s. 15.

⁹⁷ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, İstanbul 1990, s. 30.

betimlemesi zamanla bağıllık, güven ve saygı hisleriyle birlikte evrensel bir otorite olarak Allah'a yönelecektir⁹⁸. Dünyaya gözlerini açmasıyla birlikte etrafındaki varlıkların yoğunluğu ve havsalasının alamadığı evrenin genişliği karşısında kendini garip ve belirsizlik içinde gördüğü anda "kendi kaderine ve kainata hakim olan bir kudreti hissetmesi, O'nun himayesi altında olduğunu idrak etmesiyle O'na içsel bağlarla bağlanması gündeme gelecektir. İşte bu unsur Allah'a inanışın en aktif unsurlarıdır⁹⁹. Bu kudret kainatta bulunan bütün varlıkları sardığı, kuşattığı için, insanın içinde boyun büküp yalvarmak arzusu kendiliğinden meydana gelir. Bundan sonra kalbini, yalvararak hamd ve tesbih edeceği, yüceliği karşısında boyun bükeceği, kulluk ederek kendisine yaklaşacağı, ihtiyacı anında yardımını dileyeceği, acılar, müsibetler ve felaketler sırasında sığınacağı bir mabut anlayışı içinde bulur kendini. İşte, insanı varlığın başlangıcından beri, kendi için bir ilah aramaya zorlayan bu olgudur."¹⁰⁰

B. Dini Davranışın Kaynakları

Bir bireyin dışarıdan başkalarının doğrudan veya dolaylı olarak gözleyebileceği bütün faaliyetleri davranış kapsamına girer. Refleksif, içgüdüsel ya da öğrenme ürünü olan her türlü bedensel faaliyetlerin yanında konuşma, heyecan belirtisi olarak bedensel faaliyetler, konuşma, gülme, ağlama, haykırma, kızarma, sararma, titreme, jestler, yüz ifadeleri, bir problemin çözümünü düşünürken dışa yansıyan işlem basamakları da davranış biçimleridir¹⁰¹. Davranışların hem fiziksel ve toplumsal çevreden, hem de insanın içinden gelen nedenleri vardır. İnsan hem içten hem de dıştan gelen uyarıların karmaşık etkisiyle faaliyete geçer¹⁰². Davranışların tümü, kahtım ve çevrenin etkileşimine dayanır. İster içten isterse dıştan bir sebeple beliren ihtiyaç karşısında organizma gergin ve rahatsız bir durumdadır. Bu durumun giderilmesi için organizmada bir kuvvet oluşur. Bu dürtüyle organizma faaliyete geçer. İç salgı bezlerinin hormon salgılaması ve sinir sisteminin aktif hale gelmesiyle beyindeki reaksiyon sonucunda organizma tepkide bulunmaktadır.

⁹⁸ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980, s. 85.

⁹⁹ Halis Ayhan, *Din Psikolojisi Ders Notları*, s. 52.

¹⁰⁰ S.E. Ala Mcvudü, *İslami Kavramlar*, Ankara Tr., Pınar Yay., s. 19.

¹⁰¹ Yılmaz Özakpınar, *Psikolojinin Kavramsal Yapısı*, İstanbul 2000, s. 26.

¹⁰² Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1984, s. 63.

İnsan beyni üç eşmerkezli katmandan oluşur: merkezi çekirdek, duruş refleksleri ve solunumdan sorumlu olan medulla, motor koordinasyonla ilgili olan beyincik, gelen duygusal mesajları röle istasyonu olan talamus ve duygu-heyecanlarda ve homeostazın sağlanmasında önem taşıyan hipotalamusu içerir. Partiküler sistem, organizmanın uyanıklık ve genel uyarılmışlık halini denetler. Limbik sistem, bazı içgüdüsel faaliyetleri (beslenme, saldırma, tehlikeden kaçma, çiftleşme) denetler. Ayrıca duygu-heyecan ve bellek üzerinde de önemli bir rolü vardır.

Serebrum, iki beyin yarımküresinden oluşur. Bu yarımkürelerin bükümlü yüzeyine beyin korteksi denir. Beyin korteksi, ayırt edebilme yeteneğini, karar vermeyi, öğrenmeyi ve düşünmeyi –yüksek zihinsel süreçleri– destekler. Korteksin bazı alanları spesifik duygusal girdilerin veya spesifik hareketlerin denetimini sağlayan merkezleri denetler. En karmaşık zihinsel faaliyetlerimiz beyin korteksinde gerçekleşir¹⁰³. Bu bağlamda davranışların içsel etmenleri gittikçe daha çok ilgi çekmektedir. Bunlar ihtiyaç, istek, ilgi, iştihâ, libido, duygu, kaygı, korku, ümit gibi içsel yaşantılardır¹⁰⁴. Fromm'un dediği gibi bu bağlamda “inancı, bir iç tavır” olarak görmek gerekir.

İnsan niçin görünmeyen bir yüce varlığa inanır ve bağlanır? Hangi durumlar insanı Allah'a dua etmeye ve O'ndan yardım istemeye sevkeder. Niçin bazı insanlar hayatlarının belli bir döneminde bütün eski alışkanlıklarını ve davranışlarını terkederek, dini hayata giriş yapmaktadırlar? Niçin bazı insanlar daha dindar, diğer bazıları değildir?¹⁰⁵ Niçin Mr. X kiliseye (camiye) gidiyor? Niçin onun kardeşi greve gidiyor? ... vb.¹⁰⁶ Bu suallerin cevaplarının araştırılması, psikolojide bu dini davranışların arkasındaki etken olan güdülenmeyi (motivasyonu) gündeme getirecektir. Dini inanç içerisinde bireyin kendisine yöneldiği ve sığındığı Allah, hem insanın aklı ile kabul ve tasdik ettiği, hem de insanın varoluşuna anlam veren olarak algılanmaktadır. Bu manada, dinin ana konusuyla, insanın istek ve ihtiyaçları, özlem ve idealleri arasında çok yönlü bir bağlantı kurulması kaçınılmazdır¹⁰⁷.

¹⁰³ Rita Atkinson ve Ark., *Psikolojiye Giriş*, Ter.: Ketal Atakay ve Arkadaş, İstanbul 1995, s. 39-77.

¹⁰⁴ Fcriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1984, s. 71.

¹⁰⁵ Hayati Hökcckli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 79.

¹⁰⁶ David Krech ve Ark., *Sosyal Psikoloji*, Çev.: E. Güngör, İstanbul 1950, s. 55.

¹⁰⁷ Hayati Hökcckli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 80.

1. Gdlenme (Motivasyon)

Gdlenme, davranışın meydana gelmesinde bilinçli veya bilinçsiz olarak ona enerji veren ve yönlendiren faktrdr¹⁰⁸. Vergote'de "Niyetin dili" diye tanımlar gdlenmeyi¹⁰⁹. Cüceloğlu'da her nerede olunursa olunsun her davranışın altında bir güdü veya güdüler zincirinin yattığını belirtir. Güdü (motivasyonu) istekleri, arzuları, gereksinmeleri, dürtüleri ve ilgileri kapsayan genel bir kavram olarak tanımlar. Fizyolojik güdülerden açlık, susuzluk ve cinsellik gibilerini dürtü (drive), insanlara özgü başarma isteği gibi yüksek dürtüler de gereksinme (ihtiyaç) diye tanımlar¹¹⁰. Bir ferdin davranışını belirleyen dinamik faktörler bütününe "gdlenme" (motivasyon) denilmektedir. Güdülenmiş faaliyeti açıklamada değişik yönlere ağırlık verilmiştir.

1. İçgüdü kuramı, spesifik eylemlerin doğuştan gelen yatkınlıklardan kaynaklandığını ileri sürer.

2. Dürtü azalması kuramı, gdlenmeyi bir gerilim durumu ya da dürtü yaratan vücut ihtiyaçlarına bağlar. Biyolojik ihtiyaçlar eylem gerektirir, çünkü vücut sabit bir i ortamı muhafaza etmeye çalışır.

3. Teşvik kuramı, gdlenme nedeni olarak dış koşulların önemi üzerinde durur. Bu koşullar organizmanın yaklaşacağı pozitif teşvikler ya da kaçınacağı negatif teşviklerdir. Teşvikler davranışı uyardığı gibi yönlendirebilir. Merak da organizmanın fizyolojik ihtiyaçlardan bağımsız olarak gelişen bir güdü gibi grnmektedir¹¹¹.

Güdüler, insanın canlı varlığını sürdürmesi, hayatını devam ettirmesi, çevresine intibak sağlaması, gelişmesi ve psikolojik potansiyelini ortaya çıkarması için tatmin etmek zorunda olduğu ihtiyaçlarıyla ve yerine getirmeye kendini mecbur hissettiği isteklerini ihtiva eder¹¹². İnsanda sınırsız diyebileceğimiz kadar ihtiyaç ve istek meydana getirecek kapasite mevcuttur. Ama fert fert değerlendirdiğimizde bu sayı sınırlı kalabilmektedir.

Kalıtısal olan bazı güdüler, açlık, susuzluk, cinsellik, merak ve devinme gibi, etkin hale geldiklerinde insanı davranışa itme gücü yüksektir. Açlık, susuzluk gibi dürtülerin doyrulmaması insanın yaşamını sona erdirir.

¹⁰⁸ Rita Atkinson ve Ark., *Psikolojiye Giriş*, İstanbul 1995, s. 393 vd.

¹⁰⁹ Antoine Vergote, *Dini İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 41.

¹¹⁰ Dugan Ccloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1993, s. 229 vd.

¹¹¹ Rita Atkinson ve Ark., *Psikolojiye Giriş*, Ter.: Kemal Atakay ve Ark., İstanbul 1995, s. 393-436.

¹¹² Hayati Hkckli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 30.

İnsanın bazı güdöleri, çevrenin kültürel ve toplumsal etkenleriyle oluşur. Bunlar bir topluma ilişkin olma, toplumun onayını kazanma, başkasının gözüne girme, sorumluluk alma, başarılı olma, sosyal konum edinme, takdir ve beğenilmeyle kendi gerçekliliğın varoluşsal bilincine varmadır.

Güdölenmeyi açıklama çabalarında Freud'a kadar uzanıp başkalarıyla ilişki kurma güdüsünü cinsellik dürtüsüne, başarıma güdüsünü açlık güdüsüyle ilişkilendirerek motifi (güdüyü) ferdin psikoseksüel mazisinde arayanlar vardır¹¹³. Son zamanlarda güdölenmeyi açıklamada "genel uyarılmışlık düzeyi" kavramına öncelik verilmeye başlanmıştır.

Çok düşük uyarım ya da can sıkıntısı, organizmayı uyarımdaki şiddetli ve dramatik bir değışiklik kadar güdüleyebilir.

İnsanın, bir güdünün etkin hale gelmesine, güdünün doyurulması, tatmin edilmesi için gereken davranışın yapılmasına ve güdüsünü doyurarak gerilimden kurtulmasına güdölenme süreci denir. Böylece bu süreçte: 1) Kişiyi belli bir hedefe iten güdüleyici durum, 2) Hedefe ulaşmak için yapılan davranış, 3) Hedefe ulaşma (doyurulma) vardır. Güdölenmenin bu üç yönü biri diğeri tamamlayan ve izleyen dairevi bir sistemdir¹¹⁴.

Etkin olan bir güdünün, niçin, nasıl, nerede, ne zaman, hangi öncelikle ve ne şekilde doyurulacağını insanın kalıtsal ve sonradan öğrendiğı hatta yeni sosyal süreçlerde ihtiyaçlarına binaen oluşan güdülerden müteşekkil güdüsel örüntüsü belirler.

Davranışlarımızın arkasında motivasyon kadar, evreni anlamlandırmamız ve idrakimiz yatmaktadır. Onların doğması için gerekli işlevsel süreçlere ilişkin psikolojik zihinsel süreçleriyle, onları taşıyan anatomik yapılarıyla ve fizyolojik süreçleriyle, hele bilincinde olduğunun bilincinde olmasıyla insan, diğeri bütün varlıklardan ayrılarak bütün çalışmaların merkezinde yer almaktadır.

¹¹³ David Krech ve ark., *Sosyal Psikoloji*, Ter.: Erol Gfngör, İstanbul 1999, s. 78. Rita Atkinson ve Ark., *Psikolojiye Giriş*, bak. Dürtü Azalması Kuramı ve Psikanalitik Kuram.

¹¹⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 80. Ayrıca bak. İbrahim E. Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 31.

Güdülerin sınıflandırılması konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Biz burada birine dikkat çekeceğiz. Abraham Maslow, güdüler üzerinde görüşlerini belirtirken potansiyelini en üst derecede kullanma şeklinde yorumlandığı “kendini gerçekleştirme”nin hiyerarşisinin doruk noktasını oluşturduğunu belirtir. Üst düzey gereksinimlerin ancak alt düzeydeki gereksinimlerin kısmen de olsa doyurulması sonucu ortaya çıkacağını belirtir. Maslow’un gereksinim hiyerarşisi şu sırayı takip eder. 1) Fizyolojik gereksinimler: Açlık, susuzluk vb., 2) Güvenlik gereksinimi: Kendini güven ve emniyet içinde tehlikeden uzak hissetme, 3) Takdir olma ve sevgi gereksinimi: Başkalarıyla ilişki kurmak vb., 4) Takdir edilme gereksinimi: Başarıya ulaşmak, yeterli olmak, başkalarınca benimsenip tanınmak, 5) Bilişsel ve estetik gereksinim: Bilmek, anlamak, keşfetmek, düzen ve güzellik, 6) Kendini gerçekleştirme: Kişinin amacını gerçekleştirme ve potansiyelini ortaya koyması. Rogers’de “Organizmanın tamamlanmasına, gerçekleşmesine, iyi durumda tutulmasına ve iyileştirilmesine doğru bir eğilim” olarak güdüleyen temel kuvvetin “kendini gerçekleştirme” olduğunu belirtir¹¹⁵.

İslamî söylemde eylem (ibadet-davranış), inanç-eylem, bilgi-eylem bağlamında baktığımız teorik bilginin yanında, niyet ve bir takım kalbi etkinliklerin güç-kudret-irade devreye girmesiyle davranış ortaya çıkar.

a. Din İhtiyacı

İnsanlar, dini etkinlikler (ibâdet) yaptıran, dua ettiren, namaz kaldıran, oruç tutturan, camiye gitmesini sağlayan güç nedir? Acaba ilim ve teknik geliştikçe ve hümanist duygular teşvik edildikçe din ortadan kalkacak mı? Yoksa gerçekten insanın hava, su, yemek gibi yaşamını devam ettirmesi için zorunlu ihtiyaçlarıyla eş değerde, din bir ihtiyaç mıdır? İnsanın kalbi, gözü, kulağı gibi yapısına bağlı, ondan ayrılmaz bir bütün müdür?

Hiçbir devirde ve hiçbir yerde insanlar dinsiz yaşamamıştır. Dün, bugün ve yarın da din, insan toplumlarının harekete geçiricisi ve yüreği olarak kalmaya devam edecektir. Nasıl kalpsiz yaşanmazsa, din olmaksızın da akli başında bir hayat

¹¹⁵ Rita Atkinson ve Ark., *Psikolojiye Giriş*, İstanbul 1995, s. 440-545.

yaşanamaz¹¹⁶. Din, fertler ve toplumlar için en büyük bir ihtiyaçtır. Bu gerçeği tarih ve sosyoloji de teyid eder. Tarihte dinsiz yaşayan bir topluluk görülmemiştir¹¹⁷.

Dinin sadece içtimai bir olay olmadığını belirten Başgil, onun köklerini ferdin insan oluşundan, yanan, ağlayan ve saadet uman bir yürek taşımasından alan derin bir teyamül ve ihtiyacın ifadesi şeklinde açıklar. Bu ihtiyaç, bir taraftan şuur ve zekası sayesinde nâmütenahiliği sezen; bir taraftan da bu sezış önünde kendi âcizliğini, kuvvet ve melekelerinin yetersizliğini anlayan insandaki acizlik ve çaresizlik sıkıntısından doğmaktadır. Gelişimiyle insan mahdutluğunu daima duyacak ve din, insanın içini dolduran derin bir teyamül ve ihtiyacın ifadesi olarak yaşayacaktır¹¹⁸ diye belirtmektedir.

Fransız filozoflarından ve ilâhiyat bilgini Auguste Sabaiter: “Ben niçin dinliyorum, sualini nefsiime sorar sormaz şu cevabı alıyorum: Ben dindarım, çünkü başka türlü olmaya muktedir değilim, dindar olmak, varlığım ve benliğim için zaruri bir ihtiyaçtır.” der. Şahsi hayatında görmekte ve duymakta olduğu din ihtiyacını, beşerin sosyal hayatında daha kuvvetli ve en büyük kuvvet olarak gördüğünü belirtir¹¹⁹.

Bilindiği gibi çocuğun bir çok temel ihtiyaçları vardır. Guilford, kişinin ihtiyaçlarını beş gruba ayırır. 1. Organizmanın ilkel ihtiyaçları. 2. Belirlenmiş bir ortamı hedef alan ihtiyaçlar. 3. Güçlü ve başarılı olma ihtiyacı. 4. Kendini fiilen gösterme ihtiyacı. 5. Toplumsal ihtiyaçlar. Bunlardan “kendini gösterme ihtiyacı” örnek olmak üzere Guilford hürriyet ihtiyacı ve kültürel uygunluktan söz eder. O kültürel uygunlukla insanın genellikle saygı göstermesi gereken, dini ve ahlaki normları kastetmektedir. İçinde bulunduğu kültüre uyum sağlamış fert, aynı zamanda toplumsal kurallara ve dolayısıyla dine uygun hareket etme ihtiyacı duyar¹²⁰.

Hayatın bütün alanlarında sağlıklı bir gelişme ve uyumun gerçekleşmesi, büyük oranda çeşitli ihtiyaçların tatmin edilmesine bağlıdır. Allah inancının da

¹¹⁶ L.N. Tolstoy, *Din Nedir?*, İstanbul, 1999, s. 17.

¹¹⁷ O. Ponarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1972, s. 37.

¹¹⁸ A. Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1985, s. 77.

¹¹⁹ M. Rahmi Balaban, *İlim-Ahlak-İman*, Ankara Tr., s. 4-5.

¹²⁰ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1987, s. 129.

temel ihtiyaçların doyurulmasında önemli rolü olduğu kabul edilmektedir. Nemetschek'e göre Allah, çocuklar için gerçek ve kaçınılmaz bir sığınak, dayanak ve emniyet kaynağıdır. Onlar ihtiyaçlarının karşılanmasında çaresiz ve ümitsiz kaldıkları ya da sıkıştıkları zaman Allah'ı aramakta ve O'na yönelmektedirler¹²¹.

'Kabul-i amme' ve 'Şehadet-i amme' (insanlığın kabulü, Şehadeti) ya da Kelam ve akâidle ilgili kitaplarda geçtiği gibi "bürhânü'l-fitrat" delili diye gündeme getirilen, insanlığın bu ihtiyacıdır. Yani Allah mefhumunun insanlığın sahip olduğu ortak ve doğru bir düşünce olduğu, öyle ki "insanın nefsani arzularına zıt bir hususta bu derecede umumi bir ittifakın cehalet, korku, siyaset, terbiye ve veraset gibi özel ve değişken sebeplerle izah edilemeyeceği"¹²² belirtilmektedir. Yaşamlarında Allah'a yer vermeyenlerin bile zorluk ve şiddet anında bunu ikrar etmeleri, içlerindeki hakikatın-ihtiyacın belirmesinden başka bir şey değildir.

"İnsana bir sıkıntı eriştiği zaman, yan üstü yatarken veya otururken yahut da ayakta dururken bize dua eder. Fakat sıkıntısını giderdiğimiz zaman sanki sıkıntısının defedilmesi için bize dua etmemiş gibi geçer gider."¹²³

Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışında -fitratındaki bu ihtiyaca zaman zaman dikkat çekmektedir. Hatta geçmiş devirlerde çeşitli putlara tapanlar; ateşi, yıldızları takdis edenler dahi bütün bunların arkasında- üstünde büyük bir gücün ve kudretin bulunduğuna, herşeyi yaratan ve esirgeyenin O olduğuna, fakat taptıkları envai çeşit şeylerin O'na yaklaştıracığına inanmışlardır. Bu vesileyle ihtiyaçlarının karşılanacağı duygusu, değişik tapınma şekilleriyle kendini ifade etmiştir.

İnsanlık tarihinde bu kadar tapınma davranışlarının geliştirilmesinin arkasında yatan sebep nedir? sorusuna ilk etapta, "din ihtiyacı"dır diyebiliriz. Dine ilgi duyan sosyal bilimcilerin çoğu ve Din Psikologları böyle bir açıklamaya başvuruyorlar. Yukarıdaki ayette de hayatlarında ve yaşam felsefelerinde dine yer vermeyen kimselerin sıkıntı-darlık ve felaket anında içgüdüsel olarak tepki vererek Allah'a yalvarıp yakarışları dile getirilmektedir. Bu tepkiye ister insanlığın

¹²¹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1987, s. 130

¹²² Şerafettin Gölcük - Toprak Süleyman, *Kelam*, Konya 1991, s. 151.

¹²³ Yunus, 12/ Ayrıca Neml, 62. Zümer, 8-49.

tarihinden gelen dini kültüre bağlayın, ister fitratıyla (yaratılışıyla) ilişkilendirin durum sonuç olarak aynıdır. O da kişinin hayatındaki dine olan ihtiyaçtır.

Din ihtiyacını Vergote, psikolojik mâhiyette “bu şekilde ne açıklanıyor?” ve “Din kendini bir ihtiyaç olarak sunuyor mu?” diye tenkid ediyor. Din ihtiyacı kavramının evrensel bir muhtevayla doldurulduğunu, şahsiyetin merkezinde olan “kendini gerçekleştirme” kavramıyla ilintilendirildiğini belirterek katılmadığını ifade eder. İnsanların birçok gereksinimlerini tanrıdan istediklerini, bu ihtiyaçlardan “dini ihtiyaca” geçmenin ve ihtiyaçları dini davranışa dönüştüren ara değişkenleri atlamak olduğunu dile getirir¹²⁴.

Din ihtiyacının, herkes için kuvvetli bir gereksinim olduğu ama tek başına dini davranışı meydana getirdiği söylenemez. Fakat dini davranışın arkasındaki en etkin motivlerden olduğunu söyleyebiliriz. Bunun belirli bir maksat ve amaç doğrultusunda kuvvetli ve dayanılmaz bir arzu ve istekle, güç ve kudret dahilinde davranışı ortaya çıkardığı söylenebilir.

b. Dini Arzu

Davranışlara bakarak, onların doğması için gerekli işlevsel süreçlere ilişkin psikolojik, zihinsel ve anatomik yapılarla, fizyolojik süreçlerin dikkatli tahlil edilerek bir tasvir yapılması gerekir. İslami literatürde davranış-eylem, belirli bir maksada yönelik olarak kudret ve iradenin birleşmesiyle meydana gelir¹²⁵. Dini davranış, ister dışardan görülüp-gözlemlenen bir ibadet olsun, ister duâ gibi sessiz ve derûni olsun eylemdir, faaliyetir. Bu durumda eylemi, bu tarzda harekete geçiren bir güç ve dinamizm gerekir ki o da niyettir¹²⁶.

Dini eğilimler niyete bağlı olarak arzu, istekler dini davranışı güdüleyici olurlar. İnsanın kozmik düzen içinde varlıkların en yüksek mevkinde olmasıyla beraber bütün kutsal kitaplar, insanı doğrudan Allah’la irtibatlandırmaktadır. Allah’la insan arasındaki iletişimi sağlayan her etkinlik ibadet olarak sayılmakta ve inançlı bir bağlılık içinde oluşan dini arzu bu bağlamda meydana gelmektedir.

¹²⁴ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 38-39.

¹²⁵ Cevdet Said, *Güç-İrade ve Eylem*, İstanbul 1995, s. 72.

¹²⁶ Hayati Høkeleklı, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 83.

Peygamberimiz de “davranışlar niyetlere göredir”¹²⁷ derken davranışta güdülen arzunun, onun asıl dini-âhlâki sorumluluğunu belirlediğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda “ve insana uğruna çaba gösterdiği dışında bir şey verilmeyecektir.”¹²⁸ âyetiyle ilgili olarak Esed; “Eylemler (onları vücuda getiren) niyetlere göre (değerlendirilecek)tir ve kişinin hesabına yalnız bilinçli olarak niyetlendiği (eylemler) kaydedilecektir” hadisini zikrederek eylemi, doğru ya da yanlış her inancın bilinçli olarak dile getirilmesini kapsar diye tanımlıyor¹²⁹.

Evrendeki bütün yaratıklar kulluk görevini yerine getirmektedirler. ... O'nun yüceliğini, aşkınlığını övgüyle yankılamayan bir tek nesne yoktur...¹³⁰ İnsan için de aynısı geçerlidir. Şuurlu veya şuursuz kulluk vazifesini yaparak içinde var olan derdi, sıkıntıyı, huzursuzluğu gidermeye çalışır. Çünkü Allah “kalpler ancak Allah'ı anmakla yatışıp huzur bulur”¹³¹ buyurmaktadır.

Dini inanç ve faaliyeti etkileyen veya idare eden üç motivasyon mahalli vardır. 1. İnsanın acizliğinin ve arzularının, isteklerinin gereksinimlerinin sahası. 2. Toplum için gerekli ahlâkın sahası. 3. Dünyanın bütünleşmiş görüntüsü içinde güvence arayan aklın sahası¹³². İnsanın psişik yapısı komplike bir şekildedir. Bundan dolayı bazen dini bir davranışın arkasında dini olmayan istek ve arzular da olabiliyor.

Dini güdülenme, insani arzulara-isteklere göre, yaşama arzusu, ölümsüzlük arzusu gibi yönlendirilmiş olan ve onları tatmin amacı dışında bir hedefi olmayan bir davranışa yol açar¹³³. İstekler ne kadar çok olursa, organizmanın kapasitesi gelişiyor demektir. Arzular ve istekleri büyütün, onlara odaklanın, koşun, çırpın, iz bırakın, eser bırakın. Yeter ki yaptıklarınız kâinatla ve onun sahibiyle barışık olsun¹³⁴. Arzularınızı başaramıyorsanız, bilin ki düşüncelerinizi duygu üretecek kadar yoğunlaştırmıyorsunuzdur.

¹²⁷ Buhâri.

¹²⁸ Necm, 39.

¹²⁹ M. Esed, a.g.e., s. 1084.

¹³⁰ İsrâ, 44.

¹³¹ Rad, 28.

¹³² Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 46.

¹³³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 84.

¹³⁴ Muhammed Bozdağ, *Ruhsal Zeka*, İstanbul 2001, s. 140.

Dini arzuyu, batıdaki kilisenin baskısıyla eleştirel düşünceyi yasaklaması ve zihinsel bakımdan körleşmeye sebebiyet verdiğinden dolayı dinle-kiliseyi özdeşleştirerek ya da tamamen dini inkar etmişler ya da birtakım nevrotik bozukluk belirtisi saymışlardır. Aslında “arzular kendi kendine ne iyi, ne de kötüdürler.” İyilik ve kötülük, ancak herhangi bir bireyin arzuları doyurmaya çalışma şeklindeki davranımlardır¹³⁵. Doğumla birlikte, kul olarak dünyaya gelen insanın, fitrat gereği ilahını aramaya yönelen saf bir arzu¹³⁶, mücerret bir iştihak içinde varlık dünyasına adım atmış olur. Tarihi süreçte ve bugün varolan çok çeşitli inanç, kültür ve yaşama biçimleriyle tapınmalara baktığımızda, insanın bu arzuyu doyurma-tatmin etme ve anlamlandırma şekillerini görürüz.

2. Dini Güdüler

a. Engellenme ve Dini Davranış

Güdülenmiş tatmine yönelmiş bir ihtiyaç, istek ve arzunun doyurulması önlediği zaman ortaya çıkan olumsuz duyguya, engellenme (frustration) adı verilir¹³⁷. Engellenme durumunda kişide gerginlik artar, öfke, kaygı, sıkıntı ve çaresizlik duygusu ortaya çıkar¹³⁸. Engellenme neticesinde her şeyden evvel yeni tatmin yolları aranmaya başlanır, idrak ve anlamlandırmada değişiklikler olur. Hatta bireyin şahsiyeti engellenmelerden etkilenir. Irklarla ilgili peşin hüküm, çete kavgaları ve harpler, dini davranışlar ve sair sosyal hadiseler ekseriya engellenme neticeleri halinde anlaşılmaktadır¹³⁹.

Bir ferдин amacına ulaşma çabaları üzerinde hem içsel hem de dışardan geniş bir engeller yelpazesinin bozucu etkisi olabilir. Bunları dört kategori halinde sınırlandırmak mümkündür. 1. İnsanın fiziki çevresi, 2. İnsanın biyolojik imkanlarının sınırlı oluşu, 3. İnsanın psikolojik telâfi yollarının karmaşıklığı, 4. İnsanın sosyal çevresi¹⁴⁰. Hayata ne kadar intibak etmeye hazır olduğumuzu, büyük ölçüde engelleyici durumlara karşı tepkilerimiz belirler.

¹³⁵ A.E. Mander, *Kendini Tanı*, Ter.: Suat Taşer, İstanbul 1950, s. 13.

¹³⁶ S. Mevdudi, *İslami Kavramlar*, Pınar Yayınları, Tarihsiz, s. 19-20.

¹³⁷ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1998, s. 279.

¹³⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 86.

¹³⁹ David Krech ve Ark., *Sosyal Psikoloji*, Ter.: Erol Güngör, İstanbul 1980, s. 86.

¹⁴⁰ David Krech ve Ark., *Sosyal Psikoloji*, Ter.: Erol Güngör, İstanbul 1980, s. 86.

Tatmin olmamış insani arzu ve isteklerin, çaresizlik ve acizliklerin, uğranılan dayanılmaz haksızlıkların ve sosyal mahrumiyetlerin, hayal kırıklıklarının ifadesi ya da yan ürünü olarak dinin gündeme geldiği söylenebilir.

Marx din için “Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Kritiği” adlı makalesinde belirttiği gibi “Din, baskıyla tabi yaratıkların iç çekmesi, kalpsiz bir dünyanın kalbi, ruhsuz olayların ruhudur (Din). Halkın afyonudur der. H.B. Acton’un belirttiği gibi, burada afyonun anlamı vicdansız bir üst sınıfın halkı uyutmak için kullandığı bir araç değil, insanların kendilerini olayların yüzeyinde batmadan tutabilmek için kullandıkları bir kendi kendini aldatmacadır.”¹⁴¹ şeklinde yorumlamışlardır.

Freud’da Tanrı fikri, çocuktaki baba imajının bir yansımasıdır. Tanrı fikrinin kaynağı, insan soyunun, çocukluk döneminde karşı karşıya kaldığı zorluk ve felaketler karşısında geliştirdiği zihinsel bir savunma mekanizmasıdır¹⁴². Jung’da bağımlılık ve güçsüzlük duygusunu dinsel deneyimin özü saymaktadır¹⁴³.

C.Y. Glock dinin, engellenen arzu ve isteklerin telafi edilmesi açısından dikkate alınması gerekir diyor. Bu yorumu tutarlılıkla uygulayarak, her dini tavır türünü açıklamak için de bir engelleme bulmaktadır. Ona göre mezhep ve cemaat, ekonomik “mahrumiyete”, kilise (cami) ahlâki engellenmeye, tapınma (ibadet) psişik engellenmeye ... tekabül etmektedir. İleri sürülen karşılıklar karşısında şöyle deniliyor. Dindar insan hayatın sert ipi üzerinde iyi bir ip cambazıdır, terazinin dengesi bozulunca insan kefeye semavi bir ağırlık ilave ederek dengeyi muhafaza etmektedir¹⁴⁴.

Kur’âni söyleme baktığımızda insanın zayıf bir varlık olarak yaratıldığına temas edildiğini görürüz¹⁴⁵. İnsanın zayıflığı hem biyolojik hem de psikolojiktir. Biyolojik olarak insan bir mikroba karşı dahi mukavemet edemezken, psikolojik olarak ruhunda esen fırtınalara ve sarsıntılara karşı direnç gösterememekte, birtakım motivler veya telafiler arkasına sığınmaktadır.

Allah yüklerinizi hafifletmek ister, zira insan zayıf yaratılmıştır¹⁴⁶.

¹⁴¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul 1997, s. 44.

¹⁴² Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İstanbul 1992, s. 214.

¹⁴³ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, İstanbul 1990, s. 24.

¹⁴⁴ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 98.

¹⁴⁵ Rum, 54 / Enfâl, 66 / Nisa, 28.

¹⁴⁶ Nisa, 28.

Allahü teala insanın bazı zaafına vurgu yaparak insanın ruhu ile bedeni istekleri arasında çatışma ihtimallerini ilahi rehberlik araçlarıyla ortadan kaldırarak tam bir olgunluğa ulaştırabileceği bir yaşam tarzına dikkatleri çekiyor. Yine Kur'an-ı Kerim'de inanan insanların üstün geleceği ile ilgili sayısal değerler¹⁴⁷ bire karşı iki, bire karşı on, yüz kişi ikiyüz... vb. mutlak bir gaybi gerçek değil, inananları yüreklendirme ve motive etmeye yönelik işaretlerdir¹⁴⁸.

Dinin insanın bir takım ihtiyaçlarını tatmin ettiği doğrudur. Âyinin duygusal bir engellenme için telafi sağladığı tartışılmaz der Vergote.

Dini davranışlar, mahrumiyetin sebeplerini ortadan kaldırmaktan çok, mahrumiyet duygularını telafi etmektedir¹⁴⁹. Tabii afetler, zorluk ve sıkıntılar, hastalık ve ölüm karşısında insanın duyduğu kaygı, sıkıntı ve stresi gideren Allah inancının belirginleştiği; en içten duygularla ona yönelmeye başladığı, bunun da insanın huzur ve güven duyma arzusunu tatmin ettiği doğrudur. Fakat Aydın şöyle der: "Ciddi hiçbir insan inanayım da rahat edeyim diye düşünmez" aksine inanç, bazen bütün arzu dünyasını zorlar ve insanı çetin bir mücadelenin içine sürükler¹⁵⁰. Durum böyleyse dini gidişatı nasıl yorumlayacağız? İşte arzuların tatmini veya telafisinin arkasında muhakkak haklı bir düşünce vardır. O da "dinin bir tatminsizliğe cevap vermesi ve dünya ile insan hayatının çelişkilerini halletmek istemesidir."¹⁵¹

Kur'an-ı Kerim insanları düşünmeye davet ederken tabiattaki olağanüstü olaylara dikkat çeker. İnsan doğayı ve evrende meydana gelen olayları düşündüğünde kendi gücünü ve acizliğini farkederek. Kendi gücünü aşan, onu çaresizlik içerisinde bırakan tehlikeler, felaketler ve afetler karşısında çoğu insanlarda, tabiatüstü bir kurtarıcı ve ilahi yardıma sığınma eğilimi kendiliğinden ortaya çıkması, sık sık tanık olduğumuz bir durumdur. Aşırı kuraklık günlerinde yağmur dualarına çıkıp ilahi otoriteden yardım dileme, son zamanlarda iletişim araçlarının gelişmesiyle aynen yakın hissettiğimiz deprem ve sel felaketleri, bu manzaralar karşısında çaresizlik, sıkıntı ve kaygı ile ne yapacağını şaşırılmış sağa-sola koşuşturan insan manzaraları da

¹⁴⁷ Enfal, 65-66.

¹⁴⁸ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul 2000, s. 338.

¹⁴⁹ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 98.

¹⁵⁰ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İstanbul 1992, s. 216.

¹⁵¹ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 101.

göstermektedir ki böylesi durumlarda ruhlarda var olan fakat maskelenmiş dine olan meyiller ortaya çıkmaktadır.

Eğitimli veya eğitimsiz çoğu insan sıkıntılı anlarında dualarla, adaklar ve hayırlarla Allah'a, Allah nezdinde tasarrufu var zannedilen kimselere yönelmektedirler. İnsanoğlunun bu evrensel yönelişi, dini davranışın temelde bir "psikolojik kendiliğindenlik"den kaynaklandığını ileri süren psikologlar çıkmıştır¹⁵². Bu düşüncenin altında şu gerçek yatmaktadır. Dini davranıştan önce gelen ve onu destekleyen kendiliğindenlik olmasa, insan uçsuz bucaksız kainatın bir yerlerinde depremlerden, sel baskınlarından, fırtınalardan, hastalıklardan... vb. daha güçlü görünmez bir varlığın kendisinin serzenişlerine kulak vereceğinin ve hemen ilgilenmeye yöneldiğine böylesine kesin bir inanç besler miydi? Şunu da belirtelim ki bu bağlamda dini davranışlar üzerinde psikolojik araştırma ve tahliller yapılmalıdır.

Burada şunu belirtebiliriz ki, davranışın oluşması o anki tavrı gerektiren problemin arka plandaki saikler, değerler, içinde yetişilen ve doğumla süt gibi emilerek özümşenen kültürle etkileşimin sonucunda bir aksiyon (eylem) haline dönüşür ki bu unsurlar komplike olarak fonksiyon görür.

İnsan kendisini tehdit altında hissettiği zaman temel arzusu olan "yaşama isteği"nin tatmin edilmesi için ilahi yardıma kendiliğinden başvurmaya en çok müsait olduğu andır. Bu karşılaşılan sıkıntı ve gerginlik hallerinde yapılan dualar, Allah'a yönelişler yaşamın devamı için bir nevi çılgına dönüşmektedir. Böyle durumlarda insanda, varlığın Allah'a ait olduğu duygusu uyanmaktadır. Her an etrafında canlıların birer birer öldüğünü müşahede eden insan, hayatta kalma arzusu içinde kıvrınmaktadır. Arzuları ile bunları tatmin ve doyuma ulaştırma arasında uçurum açıldığı zaman, insan faniliğinin farkına varır.

Kur'an-ı Kerime baktığımızda da çaresizlik ve tehlike anlarında dini davranışlara yönelmenin olduğunu görürüz.

... Başma bir kötülük gelince de hemen dualar okumaya başlar¹⁵³.

Ayette gördüğümüz gibi sıkıntı ve çaresizlik anında geniş kapsamlı yakarıшта bulunur insan. Fakat bu şekildeki dini davranış geçici bir tabiata sahiptir. İçten

¹⁵² Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 87.

¹⁵³ Fussilet, 51.

benimsenmiş bir dini yaşayışa, kalıcı olarak sevketmez. Sıkıntı ve kötü durum, şiddet ve kesafetini kaybedince, Allah'tan uzaklaşma her an mümkündür.

“Denizde bir tehlikeyle karşılaştığınız zaman, Allah'tan başka bütün o yalvarıp yakardığımız şeyler sizi yüzüstü bırakır. Ama ne zaman ki sizi sağ salim karaya çıkarır, hemen yüz çevirip (unutuverirseniz Allah'ı) çünkü insanoğlu gerçekten çok nankördür”¹⁵⁴.

Freud'un din teorisi eleştirilmekle beraber, aslında dinin bir bölümünü açıklar mahiyettedir. O da çaresizlik durumundaki pek çok insanda varlığını gösteren kendiliğinden ilahi bir kurtarıcıya başvurma yönelimi ve bir otoriteye sığınmadır.

Şunu da belirtmek zorundayız ki varoluşsal çöküntüye ve umutsuzluğa uğrayanlarda, sıkıntı ve afetler aksi bir süreç de başlatabilir. Allah'a yönelme dinamizmini de insandan uzaklaştırıp, maskeli bir kaçış mekanizmasını devreye sokarak umursamaz bir tavır da takınabilmektedir. Böylece, biyolojik olarak canlıyken, ruhbilimsel açıdan robot olan, coşkusal ve zihinsel açıdan ölü bireylerle¹⁵⁵ karşılaşmak da mümkündür.

“İnsan (hayatın) güzel şeylerini isteyip aramaktan asla bıkmaz. Kötü bir olayla karşılaşınca da endişeye kapılarak bütün ümitlerini kaybederler”¹⁵⁶.

Çaresizlik, sıkıntı ve acizlik karşısında insan yaşama arzusunu kaybetmemelidir. Yaşama arzusu galip değilse, değişik maskeli kaçış mekanizmaları geliştirecektir. Ya da inkar edecek, kaygı yaratan düşüncelerden, duygulardan, dürtülerden ve ortamlardan kaçınmaya çalışacaktır. Bu şartlarda da dini davranıştan söz edilemez.

Yaşama arzusunun galip geldiği durumlar, kişinin kendi varlığını tehdit altında hissettiği çaresizlik durumları ilahi yardıma kendiliğinden yöneldiği anlardır. Çünkü olayların seyri elverişli olarak incelendiğinde, dünyanın nizâmı ilahi plan ile uyum içerisinde vuku bulmaktadır. Bu çerçevede, yaşam arzusu tatmin edilinceye kadar, herşeye gücü ve kudreti yeten Allah'a yalvarır, yakarır insan. Şüpheli ve inanmayan insanların bile etrafımızda zaman zaman, çaresizlik durumlarında iştihakla Allah'a yalvardıklarını, dua ettiklerini görmüşüzdür. Bu durumlar, insanda varlığın Allah'a ait

¹⁵⁴ İsra, 67.

¹⁵⁵ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, Ter.: Şemsa Yeğin, İstanbul 1996, s. 202.

¹⁵⁶ Fussilet, 49. Yeûs terimi Kur'an'ı kullanımıyla manevi mihilizmin bir göstergesidir.

olduğu düşüncesini geliştirmekte ve insan kendi faniliğini hissedebilmektedir. Böylece kendi akibetine kendinin hakim olmadığını anlamakta ve arzularının tatmini ve varoluşun çöküntüye uğramaması için dini öğretilere sığınmaktadır.

İçinde yaşadığımız toplumsal hayatın çeşitli zaruretleri ve engellemeleri de, kişileri kaygı ve bunalımlara itebilmektedir. Duygusal olarak coşkuz, mutsuz ve sıkıntılı bireylerle her yerde karşılaşmak, artık sıradanlaşmıştır. Huzursuz, kaygılı ve düşünmeden, duygusuz yaşamak neredeyse ideal haline gelmektedir. Bu ölçütün kabul edilmesiyle, birey büyük ölçüde zayıflatılmış, düşünme melekesi yoksullaştırılmış ve yüzeyselleştirilmiştir. Duygu ve coşkular tamamen öldürülemeyeceğinden, filmlerin, popüler şarkıların milyonlarca duygu-acı müşteriyi doyurduğu, ucuz ve içtenlikten yoksun duygusal tatmin yolları yaşamda revaç görmektedir. Bu şekilde doyurulma ve tatmin olma anlık olduğundan yeterli gelmemektedir.

İnsanın gerçek hayatta elde etmek istediği ve elde edemediği mutluluğa, duygusal tatmine din cevap vermektedir. Böylece insan hayatı ile yaşam şartlarına farklı bir paradigma sunarak karşılaşılan sıkıntı, engelleme ve çaresizlikleri dayanılır ve katlanılır hale getirmektedir. Bu dünyada dini gruplara katılan birey, sosyal destek görmekte ve mahrumiyetlerin acısını telafi etmektedir. Ayrıca din yine öbür alem dediğimiz, ölümden sonraki hayatta da ebedi mutluluk vadetmektedir. Bu sonsuz mutluluk ve esenlik bahçelerini tasvir ederken Kuran-ı Kerim, insan zihninin kolay tahayyül edebilmesi için dünyevi zevkleri çağrıştıran ifadeler kullanmıştır.

“Kapıları ardına kadar açık, sonsuz mutluluk, esenlik bahçeleri, orada uzanıp, dinlenecekler (ve) her türlü meyveyi ve içeceği (serbestçe) isteyebilecekler. Yani başlarında yumuşak bakışlı, uyumlu eşler olacak”¹⁵⁷

“İnanan erkeklere ve kadınlara içinde yerleşip kalacakları, içlerinde, derelerin, ırmakların çağıldadığı bahçeler vadetmiştir. O; ve o esenlik dolu ebedi bahçelerde güzel ve ferah evler; Ve hepsinden daha üstünü de; Allah’ın hoşnutluğu, hoşça kabulü, işte budur en yüce bahtiyarlık”¹⁵⁸

Kişinin bu dünyadaki engellenmesi, mutsuzluğu ve hayal kırıklığı ne kadar yoğunsa, geleceğe, bir öte dünyaya inancı da o kadar büyük olacaktır. Bütün ilahi dinler

¹⁵⁷ Sad, 50–52 / Yasin, 55–58.

¹⁵⁸ Tevbe, 72.

bu özlemi teşvik ederler. İlahi dinler öbür alemde (ölüm ötesinde) sonsuz mutluluk vaad ederler ki bu da insanların sıkıntı ve gerilimlerini telafi eder.

Toplumun kucağında doğup-gelişen, kültürlerle etkileşim içerisinde, engellenen özlemlerin öbür alemde, doyurulup tatmin edileceğini söyleyen din karşısında insanın psikolojik mekanizması, dinin ifade kalıpları olan bir takım tavırlar geliştirme meylinindedir.

Yaşama isteğinin engellenmesi olarak, ölüm olayı da dini düşüncenin oluşumunda büyük bir etkiye sahiptir. Ölüm fikri, ölüm hayali ve ölüm korkusu insanın çok zayıf olduğu bir noktadır. İnsanın kendi ölümü hakkında geliştirdiği tasavvur, başkalarının ölümünün müşahadesinden ya da keder tecrübesinden başka bir şey değildir. Ölüm bir tecrübe konusu değil, objektif ve kesin bir bilginin konusudur. Ölüm her tecrübenin sonudur ve tecrübe edilemez¹⁵⁹.

Ölümün mânası kültürden kültüre, devirden devire, insanın onu anlamlandırması ve algılamasına göre değişmektedir. Ölümü bir yokluk, yok olma ve yaşamın bitişi olarak algılayanlar vardır. Çok erken yaşlarda, etrafındaki canlıların birer birer ölmesiyle tanışan fert, yakınlarını da kaybetmesiyle ister istemez ölümlü yüz yüze gelmektedir. İnsanların bir kısmı ölüm karşısında maskeli tavırlar geliştirmektedirler. İnsanlar günlük işlere kendini öyle kaptırıyor ki, ölüm hakkında düşünme fırsatı kalmayacak şekilde, kendini çağımızın şehir hayatının koşuşturması içine terkederek gündemine almak istemediği söylenebilir. Bazıları da ölüm kavramını şuurdan atarak etkisiz hale getirmek için, bu duygu ve düşünceyi bastırmak istemektedir.

“Çağımızda ölüm ve acının farkında olunmasına, yaşamın en önemli itici güçlerinden biri ve insan dayanışmasının temeli, sevince, yaşama gücüne derinlik ve yoğunluk katmasına rağmen yokumsanma girişimleri pirim yapmaktadır. Bu duygular bastırılmasına, gözden uzak tutulmaya çalışılmasına rağmen ölüm korkusu canlı kalmış fakat bastırıldığından kısırlaşmıştır”¹⁶⁰.

Ölüm ve bu düşünceye sıkı sıkıya bağlı olan yeniden dirilme (ilahi mahkeme-cennet-cehennem) ile insan hayatının başka bir şekilde sürmesi ve burada sembolik ifadelerle de olsa hakiki mutluluk, sonsuz sevinç ve neşenin olacağını vadedilmesi;

¹⁵⁹ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 63.

¹⁶⁰ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, İstanbul 1996, s. 195.

dini hayata yönelişi ve ölümü de olumlu karşılamayı beraberinde getirmesi düşünülebilir.

Şunu da belirtmek gerekir, ölüm tek başına düşünüldüğünde inkar etme ve ölüme meydan okumaya da sebep olabilir. Dolayısıyla bireyi, iyice kendini dünyevi arzu ve istekleri tatmine yönelip, sınır ve kural tanımaz hale de getirebilir. Fakat dinlerin genel olarak anlattığı şekilde mutlak bir ölüm-yokoluş değil, insanın bedensel ölümü, ruhsal olarak yeniden doğuşu, yeniden vücut bulmayı¹⁶¹ ve varoluşun başlangıcını ifade eder. Ruh ölmediği için ebedi hayatın, cennetin, nimet ve saadetin elde edilmesi bedensel vücutta ölümün gerçekleşmesiyle olur. Ebedilik ve sonsuz mutluluk, insandaki bu tahavvül ve değişiklikten sonra yani nisbi ölümden sonradır. İyi düşünüldüğünde içimizdeki yok olma korkusu ve silinip gitme endişesi yerine bu hayatın ötesinde yarın başka bir hayat yaşama ümidi koymak ve kendimizi de bu yarınki hayata lâyık olma arzusu ve gayreti uyandırmak, hayata farklı bir mana kazandırmaktadır. Bu ümit ve arzu ile hayat hem ebedileşmekte, hem bütün elem ve ıstıraplarına rağmen tahammül edilebilir hale gelmekte, hem de yarınki ebedi saadete ulaştırıcı iyilik, temizlik ve insanlık yolunu din almaktadır¹⁶² “Ölüm sahnesi de Allah düşüncesini en fazla uyandıran sitüasyondur. Ölüm olayı, bir dini tecrübe değil, imanın yeniden gözden geçirilmesi”¹⁶³ ve içselleştirilmesi ile ilgilidir.

b. Kimlik Arayışı ve Bütünlük Arzusu

Din, insanın yaşama anlam vermesinde, dünyayı algılayıp kendini tanımasında ne kadar etkilidir? Kimlik problemleri ve bütünleşmiş bir kişiliğe sahip olma arzusu, kişiyi dinden yararlanmaya sevkeder mi?

Kimlik, onu taşıyan insanın varlığı yorumlama aynı zamanda da varlık karşısında kendini konumlandırma biçimi olarak tanımlanabilir. Yorumlama-algılama ve konumlandırma kimlik sahibi için hayat-yaşam biçim olarak tezahür etmektedir. Ait olduğu kimlikle kişi kendini, özelliğini, kişiliğini, kendi gerçeğini hem kendisi hem de çevresi için anlaşılır ve bilinir kılmaktadır. Kimliğin ifade şekli olan dışa yansımaları sırasında insanın kendisine referans kıldığı kaynakların ve faktörlerin niteliği ve

¹⁶¹ E. Kasım Rağıp El-İsfahani, *Mutluluğun Kazanılması*, İstanbul 1998, s. 209.

¹⁶² Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1985, s. 80.

¹⁶³ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 69.

belirleyiciliği önem kazanmaktadır. Çünkü her kimlik onu taşıyanın kararlarını şekillendirmektedir. Bu da insanın geleceğinin belirlenmesi anlamına gelmektedir.

İnsanoğlu kendi tarihselliği içinde ürettiği bilgiyle kendi kimliğini zaman zaman tanımlarken, çoğu kere dini bir kaynaktan olmasa bile aşkınlaştırmış olduğu bir kaynaktan anlam, tanım ve meşruiyet aramıştır. Denebilir ki yalnız din insana kimliğini kazandıracak, gerçekliği yorumlayacak ve insan varlığını tanımlayan destekleyici sembol sistemleri sunmakta, zamanın akışı ve değişen mekana rağmen dinin kazandırdığı kimlik değişmeden kalabilme ihtimali vardır. Din, bireyleri şahsiyetlerinin parçalanması tehlikesine karşı koruduğu gibi onları mukaddesat ile karşı karşıya getirerek şahsiyetlerinin birliğini de sağlamaktadır. Sosyal bütünleşmenin yanında din, bir takım eylem sistemlerinde duygu ve güdülenmenin bütünleşmesi için en genel mekanizmayı temsil etmektedir¹⁶⁴.

Çevresini saran varlıklar ve oluşumların baş döndürücü genişliği ve çokluğu karşısında Allah inancından yoksun birey, kendini garip, belki de yorumlamakta güçlük çektiği bir belirsizlik içinde bulacaktır. Bu da üzerinde daima bir sıkıntı oluşturacaktır. Allah inancından mahrum olan fert, kendisine ve algıladığı dünyaya doğru bir anlam veremeyecek, dolayısıyla hem kendine yabancılaşacak hem de içinde bir gurbet ve yabancılık duygusunun, boşluk hissini ve anlamsızlığın baskısını yaşayacaktır. Dolayısıyla kişi kendine ve dünyaya inançsız bir şekilde bakacak, yönünü bilemeyecek ve yaptığı herşeyin amacını soruşturacaktır. Özgür olduğunu hissettiği anlarda da ne yapmak istediğini bilemeyecektir¹⁶⁵. Yaşamı koşuşturma içinde geçmekte modern insanın. Peşinden koştuğu amacın, bizzat kendinin istediği şey olup olmadığını bir an bile düşünmemektedir. Okulda iyi not almak istemekte, yetişkin olarak daha çok başarıya ulaşmak, daha çok paraya, daha çok saygınlığa sahip olmak, daha iyi bir araba almak, oraya buraya gitmek istemektedir. Ama gene de bu çılgın etkinliğin ortasında durup düşündüğünde şu soru aklına gelebilir. Şu yeni işe girebilsem, şu daha iyi arabayı alırsam, şu geziye gidersem... Sonra ne olacak? Bütün bunların ne yararı var? Bütün bunları isteyen gerçekten ben miyim? Ben kimim? Beni mutlu etmesi, ulaştığım anda benimle bir işinin kalmaması gereken bir ereğin peşinde koşmuyor muyum? Bu

¹⁶⁴ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 76.

¹⁶⁵ Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, İstanbul 1994, s. 129.

sorular ortaya çıktığında ürkütücüdür. Çünkü O'nun bütün etkinliğinin, ne istediği konusundaki bilgisinin üzerinde yükseldiği temeli sorgulamaktadır¹⁶⁶.

İçinde doğup-geliştığımız toplum birçok hazır kimlikler temin eder ki, seküler ve modern bağlamda bu kimlikler anlamını bulur, dünyayla sınırlıdır. Bunlar; mesleki, ulusal ve eğitim yoluyla kazanılan kimliklerdir. Modernliğin getirdiği kimliklerin tüm rolleri sonuçta seküler düzeyde anlamını bulur ve bu dünyayla sınırlıdır, dünyayı aşmamak üzere varedilmiştir. İnsan bu dünya ile sınırlı olmadığından, bu tür yaklaşımlar insanın varoluşuna ve anlam arayışına tam cevap vermemektedir.

Dinin insana sunduğu kimliğin evrensel nitelik taşıması nedeniyle, aynı zamanda insana kaynağı farklı olan bir yorumlama bilgisi imkanı sunmaktadır. İnsan bu yorumla kendisine bir konum kazanır. Böylece insan Allah'a ait ve O'na döneceğinin bilincinde¹⁶⁷, cennet gibi bir mekandan dünyaya geldiğinin farkına varır¹⁶⁸. Bu dünyaya duyduğu yabancılığı üstünden atarak, mekanı ve şartları aşan, iman eylemi sonucu kazanıldığından, kesinliğinden kuşku duymadığı bir kimlik elde eder. Evrende kendisinin konumlanmasını sağlayan bu kimlik, insanın kim olduğunu, nereden geldiğini, nereye gideceğini kozmik yapı içinde algılamasını sağlar. Allah'ı bildikçe bu kimlik sahibi insan, başkalarınca bilinmeye ihtiyaç duymaz. Bu, bireyin sosyal hayatta sağladığı grup ve ait olma duygusundan tamamıyla farklıdır. Çünkü sosyal gruplar ve dostlukların kazandırdığı aidiyet duygusunun, kişi tek başına kaldığı zaman silinmesi ihtimaline karşı, Allah inancıyla gerçekleşen aidiyet duygusu kalabalıktan yalnızlığa, aşırı hareketlilikten durgunluğa her zaman için strese, depresyona karşı bir güvence ve sığınak sağlayacaktır¹⁶⁹.

Zaman zaman birleştirici bir kimlik olarak insani (hümanist) kimliğin öne çıkarıldığını da görürüz. Şunu unutmamak gerekir ki insan olmak, bütün yaratıkların daha üstünde eşref-i mahlukat olmanın bilinç halidir. Bu da insanın dünyevi tabiatının ilahi tabiatıyla ilişki içinde olduğu hakikatiyle ilgili aşkın ve manevi bir bilinçtir. Eğer insan, kendini ilâhi ve kutsal referanslardan koparmışsa, kimliğini temellendiren referansı da dünyevi bir cevhere dayandığında beyaz siyaha, yerli yabancıya, zengin yoksula, patron işçiye, erkek kadına, kentli köylüye, gelişmiş az gelişmiş, uzman

¹⁶⁶ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, İstanbul, 1996, s. 199/200.

¹⁶⁷ Bakara, 156.

¹⁶⁸ Bakara, 35.

¹⁶⁹ Recep Ardoğan, *Kuran ve İnsan Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 165.

vasıfsıza karşı üstünlük ve egemenlik iddialarında bulunacaktır. İçinde yaşadığımız modern çağın da bu temel ayrımlara dayandığını görmekteyiz. Ayrıca çok sayıda farklı dil ve rengin her biri Allah'ın birer ayeti iken¹⁷⁰; dil, renk, ırk, etnik köken vb. dünyevi tabiatımızın unsurları, kendi varoluş bağlamlarından koparılarak ve zihinlerimizde birtakım formlara sokularak birer kimlik olarak karşımıza çıkıp, karışıklıklara, anarşi ve teröre dayanak teşkil etmektedir.

Kimlik bunalımı özellikle gençlerin yaşadıkları bir karmaşadır¹⁷¹. Dinin verdiği kimliği benimsemiş mü'min genç, sahip olduğu kimliği tarafından farklı bir toplumsal ilişkiye davet edilir. İnananları dinde kardeş, inanmayanları insanlıkta ve yaratılıştta, yaratandan ötürü sevmek ve bütün yapıp-etme biçimlerinde peygamberi model çerçevesinde, yaşadığı çağı da algılayarak inanan birey kimliğini ifade edebilmelidir. Varoluşsal olarak evreni dinden arındırmadan anlamlandırdığımızda, tutulan her yolu, gerçekleştirilen her yaşama biçimini din olarak tanımlamadan başka seçeneğimiz de kalmamaktadır. Bu bağlamda da değerlendirdiğimizde varoluş alanındaki varlıkları birbirlerinin tehdidinden koruyanın da tevhid olduğunu görürüz.

Dinin fertlerin ve toplumların tutum ve davranışlarında, hatta toplumların birbirlerine olan tutumlarında da etkisi oldukça yüksektir. İnsanlar dinde, hemen her yönlerine etki eden bir manevi güç bulurlar¹⁷². Günümüzde bir dini gruba bağlanmanın gerekliliğini belirtenler, insanın bir yere ait olma duygusuna ve derin kişisel ilişkiler kurma şansına kavuştuğunu ileri sürmektedirler¹⁷³. Hatta Hökeleli içinde yaşadığı toplumda kendine uygun bir kimlik bulamayan kimselerin, dini hizip ve tarikatlara katılmaları veya din değiştirerek bir başka dine geçiş yapmalarını müşahede ettiğimizi belirterek, bunun dinin benliğinin tanımını temin etmesinden kaynaklandığı¹⁷⁴ üzerinde durur. Kişinin dini benliği, kabul ettiği ve inandığı dini kendi anlayışına göre oluşur. Dini tutum ve davranışları da kişinin dini benliğini ve dini bilincini ortaya çıkarır¹⁷⁵.

Mensup olma ihtiyacı, çocuğun ilişki kurma bilinciyle toplumla irtibat kurma duygusudur. Ait olma doğumla beraber, çocuğun kendisini koruyacak baba gibi bir

¹⁷⁰ Rum, 22.

¹⁷¹ Hayati Hökeleli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 110.

¹⁷² Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Ankara, 1993, s. VII.

¹⁷³ Adnan Güriz, *Feminizm Postmodernizm ve Hukuk*, Ankara 1997, s. 165.

¹⁷⁴ Hayati Hökeleli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 111.

¹⁷⁵ Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Samsun 1998, s. 68.

bireye veya müesseseye yahut kendisiyle onur duyacağı aile, millet, din ... vb. toplumsal bir gruba bağlanma, benimseme ve özdeşleşmeyle sonuçlanır.

İslam bu bağlamda, akrabalık bağlarını sağlamlaştırmış, çocuğun kendi babasına nisbet edilmesini emretmiş¹⁷⁶, insanları bir ümmet olarak değerlendirmiş ve fitrattan gelen mensubiyet (ait olma) ihtiyacını karşılamıştır. Allah'ın dostluğuna yönelme ve onun velayetine sığınma gibi Rabbani bir esas üzere yeniden ikame etmiştir. Bütün anne-babalara ve eğitimcilere düşen, ferdin çocukluğundan itibaren gönlüne, dini çaba ve gayretlerini her yerde ortaya koyan mü'minlere Allah'ın sürekli yardım ettiği fısıldanmalı ve ısrarla şu vurgulanmalıdır¹⁷⁷:

“Allah inananların dostudur, hakikati inkar edenlerin ise dostu yoktur”¹⁷⁸

İnsanoğlu orta yaşlara doğru bütünlük arzusunu da iyice hissetmeye başlar. Eğer yaşamın bütününe anlamlandırırken, Allah, yaratılış, evren ve insan – Vahiy–Yaşam–Ölüm ve Ahiret hayatı diye bütün olarak almayıp, Allah ve Resulüne itaat etmeyenler, bedeni arzularına tabi olanlar uğrayacakları anksiyete ve bunalımlar sonucunda şahsiyet bozuklukları dediğimiz, nevroz ve psikozlara müptela olmaları kaçınılmazdır.

Ülkemizdeki toplumsal değişim, insanımızın varoluşsal bilincine cevap verememiş, onu geleneksel islami varoluşundan kopararak kimlik bunalımına itmiştir. Bunda kentleşme olgusunun yol açtığı değişim süreciyle beraber, toprağa ve hayvancılığa bağlı müslüman bireyler modernleşme ve kısmen sanayileşmenin getirdiği kültüre uyum sağlayamadığı gibi asıl toplumsal ve kültürel bağlarından da koparak derin bir yalnızlık ve güvensizlik bunalımına girmiştir. Bu sosyo-psikolojik olgu insanımızı bir nevi alt kimlikler aramaya itmiştir. Bunun sonucu olarak da bir nevi kişisel bütünlüğünü sağlayamamış vizyon ve yaşam coşkusundan mahrum bir çok fert ortaya çıkmıştır.

Bütünlük arzusu, insanın toplumsal, kişisel ve özel olmak üzere üç yaşam dünyasını ahenk içine sokmasını, aynı temele oturtmasını sağlar¹⁷⁹. Kişisel bütünlüğünü sağlayan kişinin kendine olan inancı, güveni artar ve kendini pozitif manada iyi hisseder. Kişilik bütünleşmesi temelde, daha basit ve daha temel ihtiyaçların daha

¹⁷⁶ Ahzap, 5.

¹⁷⁷ Abdurrahman Nahlavi, *Çağdaş Sorunlara Karşı İslami Eğitim*, Ankara 1997, s. 224.

¹⁷⁸ Muhammed, 11.

¹⁷⁹ Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki Biz*, İstanbul, 1997, s. 110.

yüksek seviyede ve uzun vadeli planlarca kontrolü olarak görülebilir. Bu uzun vadeli planlarda, kendini belli bir hayat tarzına ve bazı hedef ve değerlere adanmış olan bir kimliği geliştirme sayesinde temin edilebilir¹⁸⁰.

İnsanın bütünlüğü parçalandığında, bazı çevrelerin çıkarlarına ayarlanmış sosyal yapılar, ellerinde bulundurdukları korkunç telkin, propaganda, reklam vasıtalarıyla insan faaliyetlerini kendi istedikleri biçimde şekillendirmeye, yönlendirmeye çalışmaktadırlar¹⁸¹. İnsanlar artık kendi isteklerini ve arzularını neyi isteyip-istememediklerini bilmez hale geliyor. Fakat çevrenin isteklerini yerine getirmeyi ve tüketmeyi mutluluk olarak telakki etmeye başlıyor. İşte din, fertleri şahsiyetlerinin parçalanması tehlikesine karşı korur, onları mukaddesat ile karşı karşıya getirerek şahsiyetlerinin vahdetini sağlar¹⁸².

Dini şahsiyet dolayısıyla din, bütün kültür sahaları üzerinde tesir göstermekte ve bu manada kültürün merkezi olarak kalmaya devam etmektedir. Kendi varoluşunu tanımlarken, ait olduğu kültür de etkilidir. Kimliğini deklare ederken dine yer veren fertlerin, o dini grup tarafından kabul edilmeleri için o grupların değer verdiği tutumları kabullenmesi gerekir¹⁸³. Dolayısıyla kendini bir din, cemaat, tarikat gibi gruplara nispet edenler o din veya grupların davranışlarını ve eylemlerini de yapacaklardır. Fakat ne yapmak istediğine karar veremeyen, bir işten öbürüne atlayıp bocalayan, çocuk gibi davranan yetişkinler, henüz kimlik kazanma krizini çözümleyememiş kişilerdir¹⁸⁴.

c. Sıkıntı ve Dine Güven

İnsanoğlu her türlü ihtiyacının karşılandığı bir ortamdan, yaşamakla ilgili imkanlardan yoksun olarak, dünya gibi farklı bir alana doğumla merhaba demektedir. Çevresindekiler olmasa yaşaması mümkün değildir. Doğumundan itibaren emzirilerek beslenmeye, korunmaya, gece-gündüz demeden bakıma ve ilgiye ihtiyaç duyar. İnsan, çevresini saran kainatın yapısı karşısında, büyümesiyle beraber seviyesi ve sahası genişleyen bir acizlik, kaygı ve endişeye kapılabilir.

¹⁸⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 110.

¹⁸¹ Recep Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 86.

¹⁸² Mahmut Çamdibi, *Din Eğitime Giriş*, İstanbul 1989, s. 85.

¹⁸³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, İstanbul 1985, s. 157.

¹⁸⁴ Nuray Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, Ankara 1998, s. 84.

Modern birey: Kent yaşamında gergin, telaşlı, saldırgan, nörotik, şiddet ve rastgele cinayetler; pislik, fuhuş, uyuşturucu ve düzensizlikle iç içe; yıkıntılar viraneler, dışkılar, çamur, ter ve hayvan pislikleri, cerahat ve ifrazat vb. aşırı kalabalıkları içinde yalnız, kaygı ve endişeyle sıkıntılı bir yaşamı sürdürmek ve hayatı sürekli bir koşuşturma peşinde geçebilmektedir. Bu koşuşturma içinde kişi kendi dünyası ve geleceği hakkında düşündüğü zaman, kendisini “işe yaramaz”, “yetersiz” ya da “başarısız” olarak görüp, benliği ve kendine olan güveni kötü biçimde etkilenmektedir¹⁸⁵. İnsan, kendi dışındaki dünya ve hayat olayları gibi, kendi bedeni ve psikolojisi karşısında emin ve yeterli olma, bunlarla başa çıkma yetisine güvenme eğilim ve arayışı içindedirler¹⁸⁶. Din, insanın bu kaygı, endişe ve sıkıntılara karşı koruma ve güven duygusu vermekte midir?

İnsanların, mutsuz ve ümitsizlik içinde; sıkıntılı, kaygılı ve endişeli, anlamsız bir hayat sürmeleri, kendilerini güvende hissetmemeleri birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bunlardan Freud, bireyin hayatın içgüdüsel ve cinsel yanlarını kabullenmekte zorlanması sonucu, cinsel dürtüler ve toplumsal tabular arasında kendi içinde bitmeyen bir çatışma yaşadığını belirtir. Otto Rank ise problemlerin ferdin aşağılık, yetersizlik ve suçluluk duygularından kaynaklandığını dile getirir. Karen Horney ise bireyler ve gruplar arasındaki “kim kimden daha üstün” düşüncesinden doğan rekabete dayalı düşmanlığın güvensizlik ve problemler ürettiğini vurgular¹⁸⁷. İnsanın psikolojik sisteminin temelinde endişe, gerilim ve sıkıntı vardır. Her türlü insani eğilim ve edimler tonları farklı sıkıntılar taşıyabilmektedirler. İşte insani eğilimler, kendi haklılık ve sağlamlılıklarının prensibi olarak, kendini gerçekleştirmelerini dinde bulmaları mümkündür. Erickson da dini, insanın temel güvensizliğini aşması için toplumda yerini almış bir kurum olarak kavramlaştırmıştır¹⁸⁸.

İnsanoğlu, evrenin doğal çerçevesi içinde tüm aleme karşı güçlü bir konumda yaratılmıştır. Mahiyetini kavrasın, araştırсын, incelesin, bilinmezliklerini keşfetsin ve sonunda egemen olarak imar etmesi için tüm evren, Allah tarafından insanın emrine amade kılınmıştır. Fakat insan yaratıcı karşısında zayıftır. Çünkü sahip olduğu güç ve kuvvetin kaynağı Allah'tır. Doğa yasaları karşısında da zayıftır. Çünkü insan bu

¹⁸⁵ Ivy M. Blackloun, *Depresyon ve Başaçıkma Yolları*, Çev.: N.H.Rugancı, İstanbul 1993, s. 10.

¹⁸⁶ Hayati HÖkelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 112.

¹⁸⁷ Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*, Ter.: Aysen Kargat, İstanbul 2000, s. 11.

¹⁸⁸ Hayati HÖkelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1993, s. 114.

yasaların çerçevesi dışına çıkamaz. Bizzat insan bu yasaların bir parçasıdır. İnsan yaşamı devamlılık ve bitiş (ölüm) açısından evrene egemen yasalara bağlıdır. İşte insan zihni, reel hayatta olayların arka arkaya çıkışında, içinde bulunduğu dünyayı, bu dünyanın ötesini, öncesi ve sonrasını; kendini çevreleyen varlık ve nesnelere, bunlar arasındaki yerini, onlarla olan ilişkisini, kendi özünü; düşünce ve zanlarının, duygu ve inançlarının, istek ve eylemlerinin kaynak ve gayesini hayatı için gerekli görerek¹⁸⁹ bu bağlamda anlamlandırdığında din ona bir huzur ve güven sunmaktadır.

Güven, hayat hakkındaki emniyet duygusudur, kişinin her durumda kendisine güvenebileceğini bilmesidir¹⁹⁰. İnsanın her türlü istek ve ihtiyaçlarına, sıkıntı, stres ve kötülöklere karşı koruyan, sığınabileceği ve kendini emniyette hissedeceği tek kaynak olarak Allah'ı bilmesidir.

Yeni doğmuş, çocukluktan itibaren belirgin güveni destekleyen ana-baba inanı, tarih boyunca kurumsal teminatını örgütlenmiş dinde bulmuştur. Korumanın sonucu olan güven, herhangi bir dinin gerçekliğinin mihenk taşıdır. Dünya nimetleri gibi manevi sağlık dağıtan yaradana ya da yaradana, zaman zaman çocuksu teslim oluş; insanın önemsizliğini belli eden bir küçülme ya da alçak gönüllü davranış; dua ve şarkı yoluyla kötü davranış, kötü düşünce ve niyetlerin itiraf edilmesi ve pişmanlık duyulması, tanrısal rehberlik sayesinde iç huzuru için içten gelen yakarış, bireysel güvenin ifade şekilleridir. Ayrıca ferdin kendine gelmesinin kaynağını çocukluğunda katıldığı ayin ve ibadetlerde bulması da cemaatle yapılan ibadetlerin güven sağlamaya katkısına işarettir¹⁹¹.

Bugün herkes kendine güvenin gerekliliğini biliyor ve duyumsuyor. Etrafımızdaki bir çok kulüp, dernek, parti, özel ve resmi kuruluşlar, okullar, tarikat ve cemaatler vb. etkinlik göstermektedir. Bunların hepsi bireyin güven duygusunu geliştirme ihtiyacından kaynaklanıyor. Piyasalarda en fazla satan kitaplara baktığımızda, kendini geliştirme, etkili olma, insanları yönetme, başarılı olma ve kendine güven sağlamaya yönelik kitaplar olduğunu görürüz. Hatta şunu da belirtelim ülkemizin en ücra köşelerine kadar yayılan internet cafeler, insanımızın yalnızlığının, kendine

¹⁸⁹ Ahmet Nedim Serinsu, "Kur'an ve İnsanın Anlam Arayışı", *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu 20-21 Kasım 1997*, Ankara 1997, s. 161.

¹⁹⁰ Jack Ensign Addington, *% 100 Düşünce Gücü*, Ter.: Birol Çetinkaya, İstanbul 1997, s. 83.

¹⁹¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul 1997, s. 46.

güvensizliğini müşahede etmediği ve kendisinin de görülmediği sanal ortamlarda chatleşmeler yoluyla telafi etme girişimlerine cevap vermektedir.

Şiddetli ve çetin günlerimizde destek, musibet ve felâketli günlerimizde sığınak, gönüllerimize huzur ve sükûnet; acı ve kederli günlerimizde bir devâ olduğu için imana ihtiyacımız vardır. Hemen belirtelim ki, imanın yok olduğu yerde hayatın en kötü günlerini yaşamıştır insanoğlu... Yaratıkların en üst basamağından, en alt basamağına, hayvanlardan daha aşağı, yırtıcı ve vahşi yaratıklardan kötü duruma düşmüştür. Hayvanlar da insanlar gibi acıkir, yiyecek teminine çalışır, onlar da insanlar gibi doğarlar, büyürler ve ölürler. Fakat insanlardaki bazı hasletler hayvanlarda yoktur. Onlar da yavrularını kaybederler. Musibetler karşısında veya anne-babalarını kaybetmeleri halinde onlar da “yetim kalma” korkusu, “kimsesizlik”, “yalnızlık”, “güvensizlik” vb. gibi duyguların hiç biri yoktur. Ama insanların kalbinden bu duyguların silinemeyeceği bir hakikattir. İnsanları da bu gibi durumlardan kurtaracak yegâne hayat iksiri imandır. İnsanı geliştirip olgunlaştıran, izzet ve şeref sahibi yapan, onu melekler seviyesine yükselten imandır. İmansız insan düşünülemez. Onsuz insan olamaz. İman insana kuvvet ve güç verir, insanı daima murakabe altında tutar¹⁹².

İman, Arapça'daki e-m-n kökünden türemiş olup, inanmak, güvenmek, emin kılmak, güven vermek ve emin olmak, herkesin emin olduğu bir kişilik taşımak anlamlarına gelmektedir. Doğrudan geçişli olduğunda âmene, “güven verdi” manasına gelmektedir. Yalnız bu psikolojik yapısı bile imanda iki yönlü bir güven keyfiyetinin esas olduğunu gösterir. Bunlardan ilki, imanın sujesi olan ferdin emin olması, ikincisi bu şahsın dışındaki dünyanın ondan emin olmasıdır. O halde iman, sahibinin varlık ve insan hayatının güven unsuru haline gelmektedir¹⁹³.

İman; şüphe, tereddüt ve bocalamaya karşı bilginin doğruluğuna, kesinliğine olan güvendir. Yüce Allah'ın varlığına, Kur'an'daki uyarı ve müjdelerin gerçekliğe dayandığına, va'd ve vaidlerin gerçekleşeceğine, ilahi adalete olan güvendir. Türkçe'deki inanma kavramında da güven ve itimad manaları¹⁹⁴ olduğunu görmekteyiz. İman, inancın en güçlendirilmiş düzeyidir, şahsiyetin tutarlılık ifadesidir. İnsanın bütün

¹⁹² A. Nedim el-Cisr, *İlim, Felsefe, Kur'an Işığında İman*, Ter.: Remzi Barışık, İstanbul 1981, s. 482-483.

¹⁹³ Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fıtrat*, İstanbul 1990, s. 301.

¹⁹⁴ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara 1990, s. 526.

kararlarının, hatta hareketlerinin araksında iman vardır. Bu iman insanı tabii olarak gayretli ve umut dolu, gönül rahatlığı içinde, çalışma ve ilerleme yoluna yöneltir.

Bir millet için en büyük sorun, insanların birbirlerinden güvende olmamaları, komşuların birbirinden korkması, devletin halktan, halkın devletten korkması ve milletlerin birbirlerinden korkması sosyal hayat için yıkımdır. Bu hem psikolojik yapıyı hem de sosyal yapıyı tahrip eder.

İnanmayan insanın yaşamında olup bitenlere geçerli bir yorum getirememesi, belirsizlik, karamsarlık ve hiçlik düşüncesine yakalanması tabiidir. Bunun sonucunda başına gelen felaketler karşısında kendini sıkıntılı, yalnız ve tutanaksız hissetmekte, böylece emniyet ve güvenden uzak bir yaşam sürmektedir.

“Artık her kim benim zikrimden yüz çevirirse, onun için sıkıntılı bir geçim vardır. Ve kıyamet günü onu kör olarak haşrederiz.”¹⁹⁵

Bu ayette vurgulanan sıkıntılı bir geçimden kasıt fakirlik değildir. Bu ayetin yorumunda Mevdudi, “böyle bir kimse, bir milyarder veya büyük bir imparatorluğun sahibi olabileceği halde, vicdan rahatlığından yoksun olacaktır. Çünkü “zikir”den yüz çeviren kimse tüm dünyevi başarıları sağlasa bile gerçek mutluluk, huzur ve güvenden yoksun olacaktır”¹⁹⁶.

İnsanın her türlü bedbahtlıktan ve sıkıntıdan kurtulabilmesi için ilahi kitaplara sarılması gerekir. İnsan ve kainatı izah edemeyen hiçbir felsefi düşünce, insanın ruhunda kopan fırtınaları dindiremez. İnsan fitratına uygun olmayan her türlü yaşam tarzı, onu bunalıma götürmekten başka bir işe yaramayacaktır¹⁹⁷.

İnsan yaratılışı gereği, sürekli yalnızlık ve sahihsizlik durumunda akli ve ruhi sıkıntılara müptela olmaktadır. Hakiki imana sahip olmayanlardaki bu durum, onları güvensizliğe ve emniyetsizliğe itmektir. Bunlardan da anlaşıldığı gibi kişide imanı ölçüsünde emniyet ve güven olduğu söylenebilir.

“... İmanlarına iman katsınlar diye Mü'minlerin kalplerine güven indiren O'dur”¹⁹⁸

¹⁹⁵ Tahâ, 124 / En'am, 125.

¹⁹⁶ Ebu'l Al'a Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, İstanbul 1996, C.3, s. 283.

¹⁹⁷ Nadim Macit, *Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya 1992, s. 321.

¹⁹⁸ Fetih, 4.

“Allah, imana erişip dürüst ve erdemli davranışlarda bulunanlara, tıpkı kendilerinden önce gelip geçen (bazı toplumları) egemen kıldığı gibi, onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onları üzerinde görmekten hoşnut olduğu dini onlar için kuvvetle kökleştireceğine ve çektikleri korkulardan, kaygılardan sonra onları mutlaka güvenli bir duruma kavuşturacağına dair söz vermiştir...”¹⁹⁹

Ayetlerde belirtilen emniyet ve güvenden inanmayanlar mahrumdur. Çünkü Varlık nedir? Alem nasıl oluşmuştur? İnsan nedir? Nereden geldi, nasıl var olmuştur? Bunları kim yarattı? Bu varlıkların hedefleri nedir? gibi sorular karşısında ancak inandığı dinden aldığı cevaplarla güven içinde olabilir. Bela, sıkıntı ve musibetlere karşı en sabırsız ve dirençsiz olanlar inanmayanlardır. İnanan için kainatta hiçbir şey abes olarak yaratılmadığından, kendisi de uçsuz bucaksız bu kainatın derinliklerine terkedilmiş değildir. Allah’ın insana ikramda bulunarak yeryüzünde halife kıldığına, evrendeki bir çok şeyin insanın emrine sunduğunu bilerek inanır. Bu inancı onda sarsılmaz bir güven ve emniyet telkin eder.

Yukarıdaki belirtilen (Nur-55) ayette emn terimi sadece harici ve maddi emniyet değil, aynı zamanda bireyin ulaşacağı içsel bir güven duygusuyla gerçek bir mümini karakterize eden, bilinmeyene ilişkin her türlü korkudan kurtulmuş olma haliyle ilgili bireye yönelik bir vaad de ifade etmektedir²⁰⁰.

“Allah size yardım ederse, hiç kimse sizinle baş edemez, ama ya O sizi terk ederse kim size yardım edebilir? O halde müminler Allah’a güvensinler.”²⁰¹

Yüce Allah kendini Kur’an-ı Kerim’de tanıtırken; Mü’min diye de vasıflandırmıştır. Haşr süresinin 23. ayetinde Allah, emniyet ve güven verici, şüphe ve tereddütleri kaldıran, isteyenlere iman, korku içinde olanlara emniyet veren ve verecek olandır²⁰². Allah’ın yarattığı mahlukat O’nun kendisine zulmetmeyeceğinden, hakkını zayi etmeyeceğinden, vaadini yerine getireceğinden emindir. Yine Allah’ın isimlerinden olan “El-Müheymin”; koruyan, şahit olan, ihtiyaçları gideren şeklinde yorumlanmaktadır²⁰³.

¹⁹⁹ Nur, 55.

²⁰⁰ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, İstanbul 2000, s. 721.

²⁰¹ Âl-i İmrân, 160.

²⁰² M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul Tr., C.7, s. 524.

²⁰³ Mevdudi, a.g.e., C.6, s. 228.

İslam peygamberinin, peygamberlikten önceki günlerine dayanan ve düşmanlarının bile ikrar etmek zorunda kaldıkları Emin sıfatı da dikkat çekicidir. Peygamberimizin hayatını dikkate alarak değerlendirdiğimizde, şu gerçeğe karşılaşıyoruz. Kendinden emin, kendisine güvenilen, insanlara güven veren ve savunduğu davadan emin olan bir şahsiyetle karşılaşıyoruz. Din dolayısıyla, iman yerleştiği benliği öyle bir kişiliğe ulaştırmalı ki hem dostları hem de düşmanları emin olsun. İşte Hz Muhammed yaşadığı örnek hayatıyla bunu göstermiştir.

Sıkıntı, çaresizlik ve zayıflık karşısında insanoğlunun bela ve musibetlerde çözümlenme yerine Allah'a iltica edip, O'ndan rahmet ve bağışlanma ümidiyle metanetini koruyarak Allah'a tevekkül etmesi gerekir. Sabır, aşılmaz gibi görünen bütün badireler ve acılara karşın insani istidat ve değerleriyle kişiliğin varoluşudur. Kötülük, bozgunculuk ve yıkıma sebep olan sıkıntılar karşısında insanlığın direnme, Allah'a güvenerek tahammül etme ve karşı koyma gücü de sabır terimiyle karşılanır.

İnsan zamanın felaketleri ve şiddetli olayları karşısında direnme kararı aldığı zaman, hayatın imtihanı olan değirmen taşı onu şiddetle sıktığında ve ezdiğinde, eğer birey inlemeye ve sabırsızlığa sarılarak sızlamaz ve feryad etmezse, onun Allah ile irtibat kapısı daha açık ve daha bağımsız olur. Gönlü ve ruhu Allah'ın huzur veren nuru ile dolar ve daha aydın olur. Allah'a da ha yakın ve daha çok bağlanma gündeme gelecektir.

“Sabret, sabrın ancak Allah ile. Onlar için üzülmeye ve tuzaklarından dolayı da sıkıntıya düşme.”²⁰⁴

M. Esed, bu ayetin yorumunda “senin güçlülere göğüs germen yalnız Allah'la kaimdir, yani bu sabır sadece ruhani yada manevi bir gurur ya da küstahlığın, sahte bir kendine güvenin, sahte bir dürüstlük tavrının kaynağı olmadığını” belirtir²⁰⁵. İşaret edilen en önemli nokta Allah'a inanma ve ilticadır.

“... Kim Allah'a tevekkül ederse O ona yeter...”²⁰⁶

“... Azmettiğin Allah'a tevekkül et.”²⁰⁷

²⁰⁴ Nahl, 127.

²⁰⁵ Muhammet Esed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul 2000, s. 557.

²⁰⁶ Talak, 3.

²⁰⁷ Al-i İmran, 159.

“O müminler ki başka insanlar tarafından, size karşı bir ordu toplanmış, onlardan kendinizi koruyun şeklinde uyarılmışlardı, ama bu onların sadece imanını artırdı ve “Allah bize yeter. O ne güzel koruyucudur (vekildir)” dediler”²⁰⁸.

Bu belirtilen ayetlerde Kur’an’ı Kerim’in btnlg içinde Allah’a güven; imanın duygusal erevesi ve imtihan bilinci doğrultusunda anlaşılması gerekir. Ayrıca zorluk, sıkıntı ve baskı ile Allah’a inanmak ve O’na güvenmek arasında sıkı bir bağ olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

Amin Maalouf “lmcl Kimlikler” adlı eserinde “Kendilerinden emin olan toplumlar yansımalarını, güven verici, huzur dolu açık bir dinde bulurlar; güvensiz toplumlarsa korkak, bağnaz, atık kaşlı bir dinde. Dinamik toplumlar, yenilikçi, yaratıcı bir İslam’da yansırar; oldukları yerde kalan toplumlar durağan, en küçük değişime bile isyan eden bir İslam’da yansırar.”²⁰⁹ tespitinde bulunur. Kendi toplumumuzda kendine güvenen, açık, huzurlu ve mutlu, üretken bireylerin sayısını arttırmak istiyorsak, dinin bu fonksiyonundan bireyler en geniş manada yararlanabilmelidir.

Herşeyden önce ferdin var olması Allah’a bağlıdır. Onun varlığını ve hayatını sürdürmesi Allah’ın elindedir. Her türlü yardımı esirgemeyen, bütün isteklerimizi yerine getiren, insanı tehlikelerden, kötülüklerden ve zararlardan koruyan, korumaya devam edecek olan Allah’tır. O’na iman her türlü güven, sığınak ve emniyet kaynađıdır²¹⁰.

Güvenlik duygusu, insanda hatta diğer canlılarda en önemli duygudur. Her ne kadar psikologlar yiyecek ve içecek gibi ihtiyaçlardan sonra güvenlik ihtiyaçlarının geldiğini belirtse de, hayatını güvenlik içinde hissetmediği zaman, kendisini güvende görmeyince, ne içtiği suyun bir damlası boğazından geçer ne de yediği yemeğin bir lokması, ne de diğer his ve zevklere ait duygular kendini gösterebilir. Kişi önce kendi hayatını güvenceye almak, kendi kendine de güven içinde olmak zorundadır. Kendine güvenmeyen ve yaşamını da güvenceye alamayan bireyler; “Dş kırıklıkları, umut ve ümitlerini kesmiş, akıl sağlıklarını da tehlikeye sokmuş, lahmacun kokusu, sigara ve bira fokurtusu altında her gün biraz daha bohem bir hayata itilerek yürek parçalayan, suı soyut ve belirsiz bir kahpe feleke yükleyen acılı arabeskin bilinç öldürücü sihirli

²⁰⁸ Al-i İmran, 173.

²⁰⁹ Cengiz andar, “Yenilikçiler ve Paradokslar adlı makale”. *Y. şafak*, İstanbul 15.07.2001.

²¹⁰ Kerim Yavuz, *ocukta Dini Duygu ve Dşncnin Gelişmesi*, Ankara 1987, s. 136.

atmosferinde derin bir boşluğa ve güvensizlik içine itilerek”²¹¹ yaşam enerjilerini kaybetmektedirler. Tam enerjilerini kaybetmeyenler, kendilerini kalabalıklar ve değişik fikirleri simgeleyen kitleler içine atmakta, grubun ortak hareketlerine katılarak, kalabalığın içinde kaybolmanın kendilerini yalnızlığın, sıkıntının ve güvensizliğin korkunç iç muhasebesinden kurtarmasını ümit etmektedirler. Hatta geceleyin sokaklara dökülerek, gürültü ve koşuşturmaya katılma arzusunun arkasında da, kendine güvenmeyen bireylerin, gecelerin sessizliğiyle tek başına kalmanın verdiği sıkıntılardan ve bunaltılardan kaçış mekanizmaları yatmaktadır.

Güven duygusunun devam etmesi, güvencenin garantisıyla ilgilidir. İnsanın gerek mali yönden, gerek ahlâki yönden, gerek iktisadi yönden, gerek içtimai ve siyasi yönden, insanın daima kendisine bir destek, bir dayanak araması, onun güvenlik duygusu icabıdır. Böyle bir destek olmadığında, insan kendini hayattan kopmuş ve mesnetsiz hisseder. Bu dayanağın ne olacağıyla ilgili bir atasözümüz vardır. “İnsana dayanma ölür, duvara dayanma yıkılır.” Bu sözde dayanacağımız mesnedin sağlam bakî değişmez, sarsılmaz ve çok kuvvetli olması icap ettiğini gösterir. M. Akif’de “Allah’a dayan sa’ye sarıl, hikmete râm ol, yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol” demek suretiyle bu hakikate işaret etmiştir. Bolay’da İslam’ı, her yönüyle ferdin ve cemiyetin, hatta insanlığın sosyal, siyasi, ahlâki ve ailevi güvenliğini sağlayan sistem olarak görür²¹². Böyle değerlendirdiğimiz zaman dini hayatın pratize edilmesinde güven duygusunun etkisi görülür.

d. Ahlâki Motivasyon

Ahlâk, kelime olarak Arapça “hulk”, “huluk” kelimelerinin çoğulu olarak, Türkçe’de tekil kullanılmaktadır. Lügatta, “Hulk”; seciye, din, tabiat, huy, insanın iç dünyasını (nefsi) ve dış dünyasını ifade eder²¹³. Hulk ruhun, halk da bedeninin sıfatları için kullanılır. Halk, gözle görülen heyet, suret ve şekle, hulk da basiretle idrak olunan kuvvet ve seciyeye mahsustur²¹⁴.

Ahlâk, nefiste köklü bir şekilde yerleşen, kendisinden fiil ve davranışlar, düşünmeden, zorlamaya ihtiyaç duymadan, kolaylıkla meydana gelen “heyet-i Resiha”

²¹¹ Ali Bulaç, *Din ve Modernizm*, İstanbul 1990, s. 151.

²¹² S. Hayri Bolay, “Kişide Güven Duygusu ve İslam”, a.g.m., *Kutlu Doğum Haftası*, 12-17 Ekim 1989, s. 161.

²¹³ İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, Hulk mad. C. X, Beyrut 1956, s.86.

²¹⁴ A. Hilmi Filibeli, *İlmî Ahval-i Ruh*, s. 75-76.

atmosferinde derin bir boşluğa ve güvensizlik içine itilerek”²¹¹ yaşam enerjilerini kaybetmektedirler. Tam enerjilerini kaybetmeyenler, kendilerini kalabalıklar ve değişik fikirleri simgeleyen kitleler içine atmakta, grubun ortak hareketlerine katılarak, kalabalığın içinde kaybolmanın kendilerini yalnızlığın, sıkıntının ve güvensizliğin korkunç iç muhasebesinden kurtarmasını ümit etmektedirler. Hatta geceleyin sokaklara dökülerek, gürültü ve koşuşturmaya katılma arzusunun arkasında da, kendine güvenmeyen bireylerin, gecelerin sessizliğiyle tek başına kalmanın verdiği sıkıntılardan ve bunaltılardan kaçış mekanizmaları yatmaktadır.

Güven duygusunun devam etmesi, güvencenin garantisıyla ilgilidir. İnsanın gerek mali yönden, gerek ahlâki yönden, gerek iktisadi yönden, gerek içtimai ve siyasi yönden, insanın daima kendisine bir destek, bir dayanak araması, onun güvenlik duygusu icabıdır. Böyle bir destek olmadığında, insan kendini hayattan kopmuş ve mesnetsiz hisseder. Bu dayanağın ne olacağıyla ilgili bir atasözümüz vardır. “İnsana dayanma ölür, duvara dayanma yıkılır.” Bu sözde dayanacağımız mesnedin sağlam bakî değişmez, sarsılmaz ve çok kuvvetli olması icap ettiğini gösterir. M. Akif’de “Allah’a dayan sa’ye sarıl, hikmete râm ol, yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol” demek suretiyle bu hakikate işaret etmiştir. Bolay’da İslam’ı, her yönüyle ferdin ve cemiyetin, hatta insanlığın sosyal, siyasi, ahlâki ve ailevi güvenliğini sağlayan sistem olarak görür²¹². Böyle değerlendirdiğimiz zaman dini hayatın pratize edilmesinde güven duygusunun etkisi görülür.

d. Ahlâki Motivasyon

Ahlâk, kelime olarak Arapça “hulk”, “huluk” kelimelerinin çoğulu olarak, Türkçe’de tekil kullanılmaktadır. Lügatta, “Hulk”; seciye, din, tabiat, huy, insanın iç dünyasını (nefsi) ve dış dünyasını ifade eder²¹³. Hulk ruhun, halk da bedenın sıfatları için kullanılır. Halk, gözle görülen heyet, suret ve şekle, hulk da basiretle idrak olunan kuvvet ve seciyeye mahsustur²¹⁴.

Ahlâk, nefiste köklü bir şekilde yerleşen, kendisinden fiil ve davranışlar, düşünmeden, zorlamaya ihtiyaç duymadan, kolaylıkla meydana gelen “heyet-i Resiha”

²¹¹ Ali Bulaç, *Din ve Modernizm*, İstanbul 1990, s. 151.

²¹² S. Hayri Bolay, “Kişide Güven Duygusu ve İslam”, a.g.m., *Kutlu Doğum Haftası*, 12-17 Ekim 1989, s. 161.

²¹³ İbn Manzûr, *Lisani’l Arab*, Hulk mad. C. X, Beyrut 1956, s.86.

²¹⁴ A. Hilmi Filibeli, *İlmi Ahval-i Ruh*, s. 75-76.

diye²¹⁵ yorumlanıyor. İnsanda yerleşmiş bulunan bir karakter yapısına işaret etmekte; zamana, topluma ve kültüre göre değişiklik gösteren davranış yöntemlerine karşılık, zorunlu ve değişmeyen davranış kurallarına işaret etmektedir²¹⁶.

Her din, bireyi, hayatın ve toplumun gidişatını belirlediği hakikatlerle uyumlu hale getirmeyi hedefleyen bir takım ahlâki kurallar vazetmiştir. Dine inanan ve ona bağlanarak bir hayat süren kişinin ahlaki bir yaşam sürmesi beklenir. Çünkü din ahlâki bir yaşamı hedef almaktadır. Öbür taraftan ahlâk zorunlu olarak dine bağlı kalmamaktadır. Etrafımızdaki insanlara baktığımızda, dinsiz ve ateist insanların da bir tür ahlâka sahip olduklarına şahit olmuşuzdur. Dini inanç ahlaki yaşamda iyinin yapılmasında ve mutluluğun kazanılmasında psikolojik destek olarak teşvik edici mahiyette insanları güdülemektedir. Ahlâki arayış ve endişeler de dini inanca ve dini yaşama müracaata iten bir faktör olabilir mi? Ahlaklı olduğunu iddia eden bireylerden dini vecibelere uymaları beklenebilir mi?

Eski medeniyetlere baktığımızda, ahlâk ve hukukun birbirinden ayrılmaz bir biçimde dine bağlı olduklarını görürüz. Din, ahlâk ve hukuk bütünleşmesi başlangıçta o derece eksiksiz ve tamdır ki ahlâk ve hukuku isimlendirecek terimler bile mevcut değildir²¹⁷. Daha sonraları kültürün gelişmesi ve bilimsel çalışmalar arttıkça birçok bilim dalında olduğu gibi ahlak da dinden ayrılarak ve muhtariyetleri giderek teyid ve tasdik olunmaya başlanmıştır. Avrupa'da aydınlanma felsefesiyle beraber ahlâkın dinden uzaklaştırılma gayretleri kapsamlı şekilde sürdürülmüş ve emperyalist güç odaklarınca da desteklenerek, ilmi teorilerle de güçlendirilmeye çalışılmıştır²¹⁸.

Ahlâk, bir problem olarak sadece insan için geçerlidir. Bitkisel ve hayvani alemde düzen, dayanışma ve birbirini tüketme vb. durumlarda bile ahlâktan sözedilmez. İnsan, fert ve toplum olarak, şuurlu bir varlık olması sebebiyle ahlâkla ilgisi vardır²¹⁹. Çünkü şuurlu, insanda irade ve sorumluluk fikirlerini doğurmaktadır. İnsan kendinin de dahil olduğu varlık dünyasını bütün yönleriyle idrak etmekle kalmayıp, kendi idrakini de idrak edebilmektedir. Bu insanın fitrî özelliğidir²²⁰. İnsanoğlunda organizmasının

²¹⁵ Gazzali, *İhyâü Ulûmi'd-Din*, C. III, s. 124-125, İstanbul 1987.

²¹⁶ Recep Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara 1992, s. 2.

²¹⁷ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, Çev.: Veysel Uysal, İstanbul 1999, s. 75.

²¹⁸ Muhammed Kutub, *Çağdaş Fikir Akımları I*, İstanbul 1989, s. 147.

²¹⁹ İbrahim Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, Konya Tr., s. 183.

²²⁰ Ali Şeriatî, *Aşk ve Tevhid*, Ter.: Ali Rehavi, İstanbul 1986, s. 24.

yetersizliğine, duyularının ve idrakinin eksikliğine ait bir duygu vardır. Bundan dolayı sonsuzluğun, hürriyetin, mükemmelliğin, mutluluğun özlemine yaşamaktadır.

İnsanlık tarihine baktığımızda, toplumsal gelişmeyle beraber, çok tanrılı dinlerden tutun da Maniheizm gibi hem iyi hem kötü güçlerin dünyaya hakim olduğunu savunan ikili dinlere ve tek Tanrı'nın egemen olduğunu kabul eden, ama şeytan, iblis, ifrit ve nefis gibi adlarla belirlenmiş kötü bir gücün de dünyanın düzenine karıştığını öne süren ve insan ruhunu bu iki gücün birbiriyle mücadele alanı olarak gören tek tanrılı dinlere varıncaya kadar, bütün dinler, insanın iyiye nasıl ulaşabileceğini, kötüden de nasıl kaçınabileceğini amaçlayan birtakım ayrıntılı kurallar ve uygulamalar (ameller) sistemi koymuşlardır ortaya²²¹.

İslam noktai nazardan olaya bakarsak, insanın Tanrı'yı nasıl tanıdığına ve ona karşı ne tür duygular beslediğine işaret olarak "insani fitrat"tan kaynaklanan iki temel etken karşımıza çıkmaktadır. Birincisi bilinç ve çevresinden haberdar olmak, diğeri yücelmeye doğru gayret ve çalışmadır. İlki bilim ve felsefe olarak görüldü ve gelişti, ikinci ahlâk olarak yani aşk, güzelliğe tapma, iyilik, insani değerler, inanç uğrunda fedakarlıkta bulunma, yüce emeller, kahramanlık, şeref ve şahadet şeklinde görünmüştür. Gelişimin motor gücü bundadır. Din duygusu da, bu iki gözden kaynaklı berrak bir pınardır²²².

Kur'an-ı Kerim'de insandaki ahlaki duyarlılığın aşkın bir temeli vardır. Bu temelde ahlak, yalnızca akıl yürütmeyle ortaya çıkan bir uzlaşım seçeneği değil, madde ötesi, ilahi ve bizzat insanın özünde bir gerçekliktir. Bu bağlamda ahlak, Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle davranış sergileme ve insanın manevi tabiatına işaret etmektedir. Kur'an, kötülüğün de din duygusunun (takva) da insanın içine Allah tarafından atıldığını belirtir: "... nefse ve onu düzgünce şekillendirene, ona hem kötülüğü (fücür) hem de Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle (takva) hareket etmeyi ilham edene andolsun..."²²³. Bu ayetler de takva gibi dini bir olguyla fücür gibi negatif bir ahlaki olgunun karşı karşıya getirilerek, ahlâkın beyin hücrelerinin kımıldanışlarını (reaksiyonunu) aşan, Allah'ın kendi ruhundan insana üflemeyle²²⁴ oluşan varlıktan aldığı misak (sözleşme)'a da işaret vardır. İlham kelimesinde Allah tarafından bir

²²¹ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, Önsöz, Ayda Yörükkan, Ankara 1999, s. XXIV.

²²² Ali Şeriatî, *Aşk ve Tevhid*, Ter.: Ali Pehavi, İstanbul 1986, s. 24.

²²³ Şems, 7/8.

²²⁴ Hicr, 29 / Sâd, 72.

kavram veya fikrin kuluna gayr-i şuuri olarak aktarılması anlamı da vardır²²⁵. Bütün insan topluluklarının hayır ve şer tasavvurundan yoksun olmamasının evrensel bir gerçeklik olduğunu görüyoruz. Mevdudi'de "her devirde ve her medeniyette bu tasavvurun mevcut olması, bunun insan fitratında mevcut olduğunun gerçek ispatıdır" der²²⁶. Görüldüğü gibi Allah insanı yaratırken, onu ahlaki bir varlık olarak yaratmıştır. Doğasına ahlâki duygu ve ahlâki sorumluluğu aşlamıştır. Bir insan Tanrı'nın varlığını inkar etse bile kendi doğasını inkâr edip, tahrip etmedikçe bir yere kadar ahlâklık kalacağı muhakkaktır²²⁷.

Din, iyi olmayı ve iyi olmanın pratik yansıması olan iyiliği, sürekli bir genel amaç olarak insanlara sunmuştur. İman etmek, bir bakıma dinin insan hayatı için öngördüğü ilkelerin iyi olduğuna gönülden katılmaktır. Zaten Allah'la insan arasındaki bağ iyi ve iyilik üzere kuruludur. Allah insandan iyi şeyler yapmasını ve iyilikler istemesini arzular. Allah'ın indirdiği dinde hayır (iyilik) dan başka bir şey değildir²²⁸. İnsanlar arasındaki yarış düşmanlıkta veya kötülükte değil iyilikte olmalıdır²²⁹. İslamın gündeme getirdiği ibâdi davranışlarda, insanı kötülüklerden uzaklaştırma ve ahlâki bir varlık yapma gayesi vardır.

"... Namazında dikkatli ve devamlı ol; çünkü namaz (insanı) çirkin fiillerden, akla ve sağduyuya aykırı olan her türlü şeyden ahkoyar. Allah'ı anmak gerçekten en büyük (erdem ve iyilik)tir. Allah bütün yaptıklarımızı bilir."²³⁰

Kur'an'daki "münker" kavramına baktığımızda, aklın ve sağduyunun reddettiği, buna bağlı olarak rededilmesi ve kaçınılması gereken şeyler, filen uygunsuz ve muzır olan, dolayısıyla uzak durulması gereken tutum ve davranışların hepsini içine almaktadır. Bu açıklama Kur'an'ın hem ahlâki problemlere ilişkin akla uygun yaklaşımıyla, hem de onun insan davranışlarında gözetilmesi gereken sağduyu ve itidal konusundaki ısrarıyla bağdaşır durumdadır²³¹.

Dualarda bile Allah'tan isteklerde bulunurken "dünya ve ahirette iyilik ver" diye dua etmede, dinin istediği insan modelinin ana unsurunun, iyi ve iyilik olduğunu

²²⁵ Mevdudi, *Tevhid Mücadelesi ve Hz Peygamberlerin Hayatı*, Ter.: Ahmet Asrar, C.III, s. 76.

²²⁶ Mevdudi, *Tefhimü'l Kur'an*, C.7, İstanbul 1996, s. 135.

²²⁷ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, Ankara 1999, s. 73.

²²⁸ Nahl, 38.

²²⁹ Maide, 48.

²³⁰ Ankebüt, 45.

²³¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, İstanbul 2000, s. 549.

görürüz. Bu manadaki bir isteğin dillendirilmesin de dinin tercihinin iyilikten yana olduğuna vurgu vardır. İnsan kendi tabiatında var olan kötülüklerden arınmalı, iyilikle ilgili yetenekleri alabildiğine geliştirmelidir. İnsan ebedi mutluluk ve refahı ancak bu şekilde elde edebilir.

Din, insanın Allah'a, başkalarına ve canlılara karşı ilişkilerini düzenler. Fakat insanın diğer insanlarla ilişkilerini düzenleme iddiasında olan başka disiplinler de vardır. Ahlak, hukuk, iktisat ve siyaset disiplinlerinin hepsinin nihai gayesi, insani ilişkileri düzenleyerek insanların mutlu ve huzurlu bir ortamda yaşamalarını sağlamaktır. Kur'an dinsel alanla ahlâki alan arasında hiçbir ayrım gözetmemektedir. Ancak ahlâki kavramlar ise insan ile Allah arasındaki dikey ilişkilerle ilgilidir²³². Yine ahlâki davranış olmaksızın hukukun ve adaletin, dolayısıyla sosyal düzeni sağlayacak bir dayanağın olması söz konusu olamaz²³³. Kur'an öğretisinin sadece bir din değil, aynı zamanda bir kültür ve medeniyet şeklinde gelişme göstereceğini dikkate alırsak, cemiyet içindeki insanların günlük hayatıyla ilgili kavramlardan müteşekkil olan, özellikle sosyal ahlâkın dini yaşamdaki etkisini itiraf etmemiz gerekir²³⁴. Eğer ahlaki dinden ayırırsak, bu durum netice itibarıyla inkara açılan en büyük kapılardan biri olur. Çünkü küfür ve inkâr, tüm ahlaki enerjinin kaybolmasının değişik bir ismidir²³⁵.

İslam peygamberi din nedir? diye sorulan bir soruya “güzel ahlâktır” diye cevap verir. Yine hangi amelin daha makbul olduğu yönündeki başka bir soruya da “güzel ahlâktır” der. Kendisinin “ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim” diye beyanları da vardır. Kur'an'da da “sen büyük bir ahlak üzeresin”²³⁶ diye peygamberin karakterine, doğuştan olan mizacına veya ikinci tabiatı haline gelen davranış alışkanlıklarına vurgu vardır. Eşi Hz Ayşe'de peygamber hakkında konuşurken “Onun hayat tarzının (huluk) Kur'an” olduğuna dikkatleri çekmesi de gözden kaçırılmaması gereken bir olgudur. Bu hareketle yüksek ahlâk o kişinin sağlam bir akıl ve fitrata sahip, zihni dengesinin gayet yerinde olduğunun delilidir²³⁷. Bu bağlamda düşündüğümüz ahlâki yaşayış içinde olan birey, zorunlu olarak kendisinin bu şekilde varoluşunu

²³² Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, İstanbul 1991, s. 330,

²³³ Hans Küng, Karl-Josef Kuschel, *Evrensel Bir Ahlâka Doğru*, Ankara 1995, s. 16.

²³⁴ Toshihiko Izutsu, a.g.e., s. 330.

²³⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara 1999, s. 64.

²³⁶ *Kalam*, 4.

²³⁷ Mevdudi Tefhimu'l, *Kur'an*, C.VI, s. 432.

sağlayan dine bağlı kalacaktır. İnsan için ahlâklı olmanın garantisi öncelikle kendi doğası ve aklı ise de sonuç itibariyle pratikte dini bir yaşamdır²³⁸.

“Ve ona (kötülüğün ve iyiliğin) iki yolunu da göstermedik mi?”²³⁹

“Onu imtihan edeceğiz, bunun için onu işiten ve gören yaptık. Gerçekten biz ona yolu gösterdik, ister şükredici olsun ister nankör”²⁴⁰

“İnsan vicdanının kınayan sesini tanıklığa çağırırım.”²⁴¹

Yukarıdaki ayetlerde Mevdudi, “yol gösterme”nin, her insana akıl, mantık, zekâ ve ilim gibi muhtelif imkan ve meziyetlerin bahşedilmesinin yanı sıra ahlâki duyarlılığın da verilmiş olduğunu, insanda “kınayan nefis” veya “vicdan” adında bir his ve meziyet yerleştirilmiş olması anlamına geleceğini belirtir. Her insanın içinde olan, vicdanı her ne kadar susturmaya ve yok etmeye çalışsa da bunu başaramayacağını kıyamet süresinin 15. ayetinin buna işaret ettiğini beyan eder²⁴².

İnsanda vicdanın varlığı dini yaşamla yakından ilgilidir. Vicdan, kişinin doğruyu yanlıştan ayırmasına yarayan fikirler, tutumlar ve iç denetim araçları ile görev ve sorumlulukları anlamaya yarayan fikirlerin oluşturduğu bir sistemdir²⁴³. Cicero ve Seneca, davranışımızı ahlaki niteliklerine göre suçlayan ya da savunan bir iç ses olarak vicdandan sözetmişlerdir. Stoa felsefesi vicdanın kendini-koruma ile ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Skolâstik felsefede vicdan, aklın yasası olarak görülmüş ve insana tanrı tarafından verildiği kabul edilmiştir²⁴⁴. Freud, istidat halindeki vicdanın sonradan kalıtımsal bir yolla oluştuğunu ileri sürerken²⁴⁵, Güngör de vicdanın doğuştan değil, sıkı bir ahlak terbiyesi neticesinde meydana geldiğini belirtir²⁴⁶. Wundt’a göre vicdan, insanın uyum (adaptasyon) yolundaki çabalarının bir ürünüdür²⁴⁷. Zulliger, bu adaptasyon çabasını mümkün kılan güç olan istidat halindeki vicdanın, her çocukta bir duyarlılık kabiliyeti ve yatkınlık olduğunu belirtmiştir. Buna göre de vicdanın sesi, ilkin çocuğun çevresindeki anne, baba, mürebbi ve öğretmen gibi bir otoritenin sesidir.

²³⁸ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, Ankara 1999, s. 74.

²³⁹ Beled, 10.

²⁴⁰ Dehr, 2-3.

²⁴¹ Kıyamet, 2.

²⁴² Mevdudi, *Tefhimü'l Kuran*, C. VI, s. 557.

²⁴³ Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, Ankara 1976, s. 604.

²⁴⁴ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, Çev.: Ayda Yörükkan, Ankara 1999, s. 171.

²⁴⁵ Hans Zulliger, *Çocuk Vicdanı ve Biz*, Ter.: Kâmuran Şipal, İstanbul 1996, s. 40.

²⁴⁶ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 1997, s. 48.

²⁴⁷ Hans Zulliger, a.g.e., s. 40.

Başlangıçta otoritesi altında yaşadığı kişilerin buyruklarıyla öyle özdeşleşir ki, içindeki ses kendi sesine dönüşür. Nihayet ses, çeşitli yönlerden gelen telkinlerle kişiliküstü bir nitelik kazanarak Tanrı'nın sesi konumuna yükselir²⁴⁸. Bu ses ilk etapta çocuğa ahlâki ve dini kuralları aşlayan otoriteyi temsil eder. Çünkü bu kurallar henüz otoriteye bağlıdır. Zamanla bu ses yakın çevredeki otoriteye değil de akla ve dine dayalı ahlâki kuralların sesi haline gelir. Böylece vicdani bakımdan dinsel bir yaşam sürmeye insanın içinden (özünden) bir çağrı ve teşvik vardır.

Ahlâki dinden uzaklaştırma çabaları sekularizm'le hız kazanmıştır. İlk önce Makyavel'in "amaç, aracı meşru kılar" dediği andan itibaren politikada olmuştur. Daha sonra sırasıyla ilim, düşünce, cinsel hayattan ve bizzat ahlak kendi muhteva ve anlamından uzaklaştırılmak istenmiştir²⁴⁹. Buna karşılık Tanrı'nın varlığına ahlâktan gidilebileceğini belirten Kant ve onun takipçileri de çıkmıştır. Ahlak kanıtı verilerini insanın ahlâk tecrübesinden alan ve bu tecrübeye kayıtsız şartsız bir yükümlülük bularak, buradan Tanrı'nın varlığını bir "postulat" olarak koyar Kant. Tanrı'nın ideal ahlak değerlerinin kaynağı olduğunu göstermeye (Rosdhal-Taylor-Sorley) çalışan bir kanıttır. Buna göre ahlak kanıtının iki işlevi vardır: Tanrının varlığını saf pratik aklın zorunlu bir postulatı olarak kaymak, ahlâki tecrübeyi rasyonel bir temel üzere oturtmak²⁵⁰. Bütün bu çabalar, günümüz insanının zihinlerinde karışıklığa neden olduğunu, ahlâk eserlerinin ve laik ilmiyelerinin kendiliğinden dinden çıkan taklid ve sahte şeyler olduğunu Tolstoy vurgulamaktadır. Ahlâk öğretisinin insan ile kainat, ya da Allah arasında kurulan belli bir ilişkinin sonucundan ibaret olduğunu belirtir. Dinsiz bir kişinin var olması, kalpsiz bir kişinin var olması kadar imkansız olduğunu öne sürer²⁵¹. Pazarlı da islamın ahlaka büyük önem verdiğini ve onu "dinin zarfı" saydığını belirterek ahlakın dini yaşamdaki motivasyonuna değinmiştir²⁵².

Psikolojik bir gerçeklik olarak suçluluk duygusu, evrensel olarak beşeri olup, her insanın tecrübe ettiği insani bir olay olarak dini yönelimden önce gelerek onu güdüleyebilir. Fakat din ona, Allah önünde kusur (hata) demek olan "günah" boyutunu da ilave eder. Din bunu yaparken, insan kalbinin derinliklerinde gizli bütün kusurları

²⁴⁸ Hans Zulliger, a.g.e., s. 47.

²⁴⁹ Muhammed Kutub, *Çağdaş Fikir Akımları III*, İstanbul 1989, s. 75-76.

²⁵⁰ Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara 1982, s. 3.

²⁵¹ L. Nikolayevic Tolstoy, *Din Nedir?* İstanbul 1999, s. 81.

²⁵² Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1972, s. 43.

açığa çıkararak ve acımasızca bunları cezalandıran, ciddi bir hâkim olan Tanrı'nın bakışı önünde haşyeti devreye sokabilir. Yahut da din, hatanın (günah) yönünü lütuf ve merhametle bağışlayan, günah şuurunu yapıcı bir girişimin başlangıcı yapmaya çağırarak Allah'a karşı bir minnettarlığa dönüştürmeye yardım edebilir²⁵³.

Suçluluk duygusu, dini ibadet ve uygulamaların yerine getirilmesini desteleyen daha köklü bir eğilimi pekiştirir, o da Allah'a karşı görev ve borç duygusudur. Allah insana, kendisine kulluğun gerektirdiği ibadet ve tapınma görevini yükler. Allah'a karşı borçlu olma konusuna, dinin değişik manaları üzerinde dururken değinmiştik. Allah'a karşı vecibe-görev duygusu, dini imanın dışında kalan bir motivasyon değil, ancak bu inancın bir bileşenidir²⁵⁴. Dindar olmak gerçekte, Allah'ı varoluşun ana kaynağı ve lütfu, merhameti bol olan yüce kudret olarak tanımaktadır.

Suçluluk, hata, günah ve borç gibi olguların bazı zamanlarda marazi özellik olarak belirmesi dışında, dinlerde bilinen yere sahip oluyorsa, bunun sebebi ahlâkın dinin bütünleştirici bir parçası olmasındandır.

²⁵³ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, İstanbul 1999, s. 85.

²⁵⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 107 i. Antoine Vergote, a.g.e., s. 88.

İKİNCİ BÖLÜM

GELİŞİM ÇAĞLARINA GÖRE DİNDEN NE VERİLMELİ

Bu bölümde amacımız, Eğitim Psikolojisinin ve Din Psikolojisinin bulgularından yararlanarak, çocuğun ruhunda ve zihninde meydana gelen her yeni kabiliyetin geliştirilmesi ve doyurulması düşüncesinden hareketle, din eğitim ve öğretimi üzerinde durmaktır.

Din hem bireyi hem de toplumu etkileyen bir kurumdur. Din, gücünü insan benliğinin gayri şuuri tabakalarından alır. Din, teknik gibi insanın yalnız aklını, sanat gibi yalnız gönlünü saran bir şuur değildir. Din, insanın bütün benliğini saran bir duygudur, kansız yaşanamayacağı gibi dinsiz de yaşanamaz²⁵⁵. Tolstoy da “bir kişinin dinsiz varolması kalpsiz varolması kadar imkansızdır.” der²⁵⁶.

İnsanları anlamak için onların yaratılışlarına baktığımızda birtakım potansiyel kabiliyetlerle dünyaya geldiğini görürüz. Belli bir gelişim süreci sonucunda bunlar etkin hale gelir ve bireyin kişiliğinin dokusunu oluştururlar.

Ferdin gelişmesinde bazı psikologlar doğuştan gelen yetenekleri savunurken bazıları da dış faktörlerin etkili olduğunu savunmuşlardır. Fakat yapılan deneysel araştırmalar ferdin ne yalnız doğuştan gelen istidat ve kabiliyetlerin ürünü, ne de toplumun mahsulü olduğunu göstermişlerdir. Çocuğun gelişip hayatının çizilmesinde ve yürürlüğe konmasında ruhi güçlerin olduğu kadar, dış faktörlerin de önemi inkar edilemez. Tabii bir istidat olarak çocukta doğuştan olan inanma gücü ve eğilimi, kendini gösterebilmesi için dış etkenlerle beslenmelidir²⁵⁷.

Din eğitiminde, din duygusuyla beraber dini bilgilerin kazandırılması ve davranışlara yansması uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Bunu dikkate alarak çocuğa din eğitimi verilirken şu prensiplere dikkat etmek gerekir.

1. (0-2) yaş gruplarına verilecek din eğitimi, yaratılıştan gelen din duygusunu ortaya çıkarmayı ve geliştirmeyi hedef almalıdır. Vogel, çocuğun dini inanışında içten gelen tabii, içgüdüsel ve duygusal bağlanma temayülü olduğunu söylerken, Gemelli “dini duygu insiyâki bir temayüldür” der. Spranger gelişim psikolojisini göz önünde

²⁵⁵ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş*, İstanbul 1982, s. 176.

²⁵⁶ Tolstoy, *Din Nedir?*, İstanbul 1999, s. 81.

²⁵⁷ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 107.

tutarak, ferdi yaşayışın temelinde dini istidatın olduğunu kabul eder. Remplein, her çocuk Tanrı'nın varlığına inanmak için hazır durumdadır derken, Kroh da "çocuk Allah'ı bulamaz, fakat o O'nun varlığına inanmak için hazırdır" şeklinde görüşünü belirtir²⁵⁸.

Batılıların belirttikleri bu "duygusal bağlanma, dini eğilim ve dini duygu, insiyaki temayül, dini istidat, inanmak için hazır olma" adımı verdikleri kavramları, islami literatürde "fitrat" olarak görmekteyiz. Fitratda yaratılıştaki her ferdin ruhuna bir hak duygusu ve Allah'ı bilme gücü yerleştirilmiştir. İşte bu devrede yapılacak olan eğitim bu duygunun ortaya çıkarılması ve doğru bir istikamet üzere olmasını sağlamaya yönelik olmalıdır.

(0-2) yaş döneminde verilecek din eğitimi, önce anne-babaya yönelik olarak, Allah'ın verdiği bu nimeti sevgi ve coşkuyla karşılamaları, Allah'a sağlıklı bir yavru verdiği için şükür kapsamında etkinlikte bulunmalıdırlar.

2. (3-6) yaş gruplarına verilecek din eğitimi bilgilendirmeye yönelik olmalıdır. Bu dönem Piaget kuramının işlem öncesi dönemini oluşturur. Çocuk bu devrede kelimeler kullanmaya, bir sembol ile o sembolün temsil ettiği nesne arasındaki ilişkiyi anlamaya başlar²⁵⁹. Bu evrede çocukta, taklitçilik, animizm, antropomorfizm egosantrizm, inatçılık, olumsuzluk, müşahhas düşünce, asosyallik ve meraklılık (soru sorma) gibi duygusal ve zihinsel özellikler hakimdir. Çocuğun kendisini, çevresine kabul ettirmeye, adeta ben de varım demeye, dinsel nitelikteki bir söz, bir korku ya da davranışla ilgilenmeye başladığı bir dönemdir²⁶⁰.

Remplein, 2-6 yaşlarındaki çocukların Allah'a inanma hususunda özel ve canlı bir hazırlık içinde bulduklarını söyler²⁶¹. Otto'da 3 yaşından itibaren çocuk, dini nitelikte bir korku ve saygıyla kutsal olan şeye ilgi gösterir demektir. Vergote'de 4 yaşın dini dünyaya ilginin altın çağı olduğunu vurgular²⁶². İlk zamanlar hayale ve duyguya dayalı olan tanrı betimlemesi (tasviri), zamanla bağlılık, güven ve saygı hisleriyle birlikte evrensel bir otorite olarak Allah'a doğru yönelecektir²⁶³. Sosyal

²⁵⁸ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 41.

²⁵⁹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1993, s. 347.

²⁶⁰ Neda Armaner, a.g.e., s. 83-85.

²⁶¹ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 41.

²⁶² Antoine Vergote, "Çocukta Din", Ter.: Erdoğan Fırat, *A.Ü.İ.F.D.*, XXII, s. 317-318.

²⁶³ Neda Armaner, a.g.e., s. 85.

katılım denilen toplumun inançları ve davranışları bilgilendirmeye beraber çocuğu etkiledikçe, çocukta yavaş yavaş taklitten öte, zihinle anlaşılan bir dinin kavranması yolu açılacaktır. Böylece duygusal olarak var olan din, bilgilendirme ile devamlı canlı tutularak yenilenecek, sosyalleşmeyle beraber daha sonrası için dinsel davranışların temelini oluşturacaktır.

3. (7, 12) bu yaştan sonrakilere verilecek din eğitimi, dini bilgiler ibadet (davranış) ve ahlâki yönüne vurgu yapılarak verilmeli.

Piaget'a göre somut operasyonel dönem başlar, çocuğun zihni fonksiyonları oldukça geliştiğinden, düşünmeye, kavramaya ve daha rahat soru sormaya başlamıştır²⁶⁴. Peygamberimizde "çocuklarımıza yedi yaşına geldikleri zaman namaz kılmayı öğretin"²⁶⁵ buyurarak ibadet eğitiminin başlangıcı olarak bu dönemi göstermiştir.

Piaget ve Kohlberg'in teorilerinde belirtildiği gibi, insan kendisi değer hükmü verecek bir gelişmişlik durumuna gelmeden, otoritenin değerlerini almak zorunda kalmaktadır. Aile, okul, çevre ve yaygın organları otorite olarak bizi hazır kültür kalıplarıyla şekillendirmeye çalışır. Bozulmuş kültür unsurları ile aklın üstünün örtülmesi sonucu insan düşünemez hale gelmektedir. Din eğitimi, insan zihninin ve aklının üstünü örten kültür posalarını temizlemeyi, düşünme melekesiz kazandırmayı, hem de bir sağduyunun gelişmesine imkan verecek bilgilere sahip kılmayı hedeflemelidir²⁶⁶.

Ayrıca din eğitimi, kişide doğruluk, eşitlik, yardım, fedakarlık, dostluk, arkadaşlık, sevgi, şefkat, güvenilirlik, sabır, cesaret, tevazu gibi genel olarak iyilik (mâruf) adı altında toplanabilecek temel ilke ve değerlerin işler vaziyete geldiği, gelişmiş insan paradigmasının²⁶⁷ oluşmasını sağlamalıdır.

Din eğitimi, örnek olarak olaylar üzerinde gök cisimleri, cin, şeytan, ifrit ve put gibi varlıkların etkili olduğu veya baykuş, karga, yılan gibi hayvanların uğursuzluk getirdiği şeklindeki mitolojik anlayış yerine, varlık ve olayların meydana gelmesinde

²⁶⁴ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 3.

²⁶⁵ Ebu Davud, Salat, 26.

²⁶⁶ Selahattin Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", *D.E.Ü.İ.F.D. IX*, s. 91.

²⁶⁷ Doğan Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, İstanbul 1994, s. 107-120.

Allah'ın iradesini esas sebep saymak suretiyle insan zihninde ilmi bir düşünce yapısı oluşturmayı amaçlamalıdır²⁶⁸.

İnsan doğuştan sapma, azıtma, kötülük (fücur) ve bunlardan korunma, iyilik (takva) güçleriyle mücehhez olarak yaratılmıştır. Din eğitimi, insanın çift kutuplu psikolojik yapısında kötülükleri iyilik ve kemâle doğru tebdiline işlerlik kazandırarak, onları mutlu, başarılı ve üretken bireyler haline getirmeyi hedeflemelidir.

Din eğitimi, insanların Allah'ı görüyormuş gibi, sorumluluk bilinci içinde, bilinçli, duyarlı ve son zamanlarda fazlaca kullanılan "empatik" anlayışla hareket etmelerini sağlamalıdır.

4. Çocukluk döneminde dinel etkinliklerde, sevgi ve sevdirmeye ön planda olmalı. Din eğitiminde, korkutma ve baskı uygulamak beraberinde dinden uzaklaşmayı getirecektir. Allah bizzat peygamberin şahsında, dini tebliğ yaparken "... onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı yürekli olsaydım, şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi..."²⁶⁹ buyurarak şefkat, merhamet ve sevgiyi ön plana çıkarmıştır. O, kendisini tanıtırken de "çok seven ve bağışlayan"²⁷⁰ olduğunu vurgular. Allah kendisini böyle tanıtırken bilhassa çocuk dimağlarına korku ve baskıyla din anlayışı yerleştirmek mümkün değildir.

Din eğitimi, kendini değersiz, ümitsiz ve boşlukta hisseden kaygılı insanların, kendilerine olan güveni ve saygıyı kazandırarak yaşamı anlamlı ve zevkli kılmalıdır.

Din eğitimi, ferden hayatını düzene koyarak, iyimser ve müsbet olmasını sağlayarak, musibetler, sıkıntı ve belalara karşı dayanma gücü vererek, hayatı yaşanılır olarak algulamamızı hissettirmelidir.

Din eğitimi, kişinin kendini gerçekleştirme katkısında bulunarak, kendini, insanları ve varlıkları sevmeyi, hayata sevgiyle bakma perspektifini vermelidir.

Din eğitimi, insana Allah inancını sağlayarak, yaratılış-yaşam-ölüm-ahiret bağlamında kişinin özel ve sosyal hayatında sorumluluk bilinciyle hareket etmesini sağlamalıdır.

²⁶⁸ Selahattin Parladır, "Din Eğitiminde Hedefler", *D.E.Ü.İ.F.D. IX*, s. 55.

²⁶⁹ Al-i İmran, 159.

²⁷⁰ Burûc, 14.

Gelişen, büyüyen ve olgunlaşan bir varlık olarak insanı ele aldığımız zaman, Kur'an'da da bu konunun üzerinde değişik vesilelerle durulduğunu görürüz.

Çocuğun eğitimine doğumla birlikte başlanmasının uygun olduğu düşünülürdü. Fakat son zamanlarda elde edilen bilgiler doğum öncesi etkinliklerin doğumdan sonraki gelişim şeklini etkilediğinden, doğumdan önceki döneme önem verilmesinin gereğini ortaya çıkarmıştır²⁷¹. Çünkü çocuğun gelişimi, kalıtım denilen yapıyla beraber eğitmek için göz önünde bulundurulması gereklidir²⁷². Kuran ve hadislerde kalıtıma dikkat çekilmesi, fertlerin evlenirken biraz dikkatli olmalarını ve eş seçerken de titiz davranmalarını gündeme getirmiştir. Kültürümüzde de ata sözlerine kadar yerleşmiştir. “Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al”, “Nufteniz için araştırıp seçin ve size denk olacak kişilerle evlenin”²⁷³, “Ona İshak ve Yakup’u bağışladık. Peygamberliği ve kitapları onun soyundan gelenlere verdik”²⁷⁴ derken Hz İbrahim’in soyunun özelliğine dikkat çekiliyor. Bunlardan dolayı eğitimle ilgili tedbirlerin, nikah öncesinde evlenmeye karar verirken başlatmak gerekmektedir²⁷⁵. Çünkü kalıtım, zekayı, kişiliğin oluşumunu ve bazı davranışları etkilemektedir.

İnsanı insan yapan, biyolojik genlere ve bu genlerin ruhla birleşmesinden meydana gelecek olan o engin psikolojik yapının oluşumuna baktığımızda Kur'an'da şöyle anlatıldığını görürüz;

“Andolsun ki biz insanı süzölmüş çamurdan yarattık.”²⁷⁶

“Allah insanı sudan yaratarak ona soy-sop verendir.”²⁷⁷

“Sonra onu nutfeye halinde, sağlam bir yere yerleştirdik”²⁷⁸

“Sonra o nutfeyi bir kan pıhtısına çevirdik. Kan pıhtısından küçük bir et, küçük bir etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik onu yepyeni bir yaratışla var edip ortaya çıkarıyoruz.”²⁷⁹

²⁷¹ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul 2000, s. 32.

²⁷² A.T. Jersild, a.g.e., s. 20.

²⁷³ Müslim, C. VIII, s. 115.

²⁷⁴ Ankebut, 27.

²⁷⁵ M.F. Bayraktar, *İslamda Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul 1984, s. 113.

²⁷⁶ Mî'minûn, 12.

²⁷⁷ Furkan, 54.

²⁷⁸ Mî'minûn, 13.

²⁷⁹ Mî'minûn, 14.

“O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı ve insanı yaratmaya çamurdan başladı. Sonra onu tesviye etti ve ona kendi ruhundan üfledi. Size kulaklar, gözler ve gönüller verdi. Ne de az şükrediyorsunuz.”²⁸⁰.

Böylece anne karnındaki gelişim ve değişim safhaları yukarıdaki ayetlerde açıklanır. Fakat ilk insan ve insan soyu Hz Adem’in şahsında topraktan yaratılmıştır. Şu anda insanın yaratılışı, sperm ve yumurtanın döllenişle olmaktadır. Bu da insanın dünyaya gelinceye, doğumla dünyaya merhaba deyinceye kadar geçirdiği gelişim ve değişimi gösterir. İnsanoğlu ilâhi nefha ve genetik kodla dünyaya gelir. Sıbeveyh’inde Al-i İmran sûresi 79. ayetindeki “Rabbâni olun” emrini yorumlarken “kendisini, özellikle rabbini tanımaya ve ona itaat etmeye adanmış kişi”, İngilizce’deki “a man of God” ifadesine çok yakın bir manaya geldiğine işaretiyle²⁸¹, bizler merhaleden merhaleye geçerek, kaliteli bir insan olmamız için, iyinin daha iyisinin ve güzelin daha güzelinin, doğrunun daha doğrusunun ve faydalının peşinde koşacak, koşarken olgunlaşarak “ilahi insan” olma potansiyeliyle dünyaya geliyoruz. Şimdide doğumdan sonraya gözatalım.

1. Bebeklik Dönemi ve Din (0-2 Yaş)

a. Bedensel Gelişim

Yaratan gelişimin doğumdan sonrasını da Hac sûresi 5. ayette “... ve (doğmasını) dilediğimizin, (annesinin) rahminde (bizce) belirlenmiş bir süre için kalmasını sağlarız, sonra sizi çocuk olarak dünyaya getirir ve (yaşamanıza imkan veririz), böylece (bazılarımız) olgunluk çağına erişir; öyle ki kiminize (daha çocukluk çağında) ölüm tattırılırken, kiminiz de yaşlılığın öyle düşkün çağlarına eriştirilir ki, bildiğini bilmez olur”²⁸² diye belirtmektedir. İşte doğumla dünyaya gelen insan küçüğü, doğumla birlikte duymakta, görmekte, hissetmekte ve her an öğrenmektedir. Lokman sûresinde de “görmediniz mi Allah, ... size zâhir ve bâtın (dış ve iç; görülen, görülmeyen) nimetlerini bol bol verdi...”²⁸³ vurgu yapılan nimetten zahir olanın vücudun organlarının sağlamlılığı, göz-kulak-dil ve diğer azalarla güzel bir sûret kastedildiği, batını nimet tende, bu organlardaki kuvvet, meleke ve kabiliyet veya kalp, akıl ve anlayış olduğunu,

²⁸⁰ Secde, 7-9.

²⁸¹ Muhammed Esed, a.g.e., s. 106.

²⁸² Hac, 5.

²⁸³ Lokman, 20.

Razi ve Dahhak Han rivayetle Arslan belirtmektedir²⁸⁴. Böylece bedensel gelişimle zihinsel gelişim beraber teşekkül eder. Bebek önce fiziksel bir varlıktır. Bebeğin dünyasını yapan, sağlıklı ve normal beden yapısı, sağlam duyu organları, becerili kas hareketleri ve bunlara olanak sağlayan gelişme ortamı çevresidir.

Anne-babaların çocukların gerek beden, gerek zihin ve ruh açısından, iştiraki, görmesi, zekası... vs. nasıl bir insan olacağını seçim hakları yoktur. O yaratılıştan gelir. Anne-babaların yapabileceği yaradana sığınarak, sağlıklı bir çocuk vermesi için dua ederek gerekli iradeyi ortaya koymaktır. Hz. Aişe, yakınlardan birinden bir doğum haberi aldığı anda, hiçbir zaman “kız mı, erkek mi?” diye sormazmış, “kusursuz mu?” diye sorarmış. Kusursuz olduğunu öğrenince de “Elhamdülillah!” dermiş²⁸⁵. Anne-babalar doğacak çocuğun sağlıklı olması için dua edebilmeli ve sağlıklı bir çocuğa kavuşunca da şükran duygularını dile getirebilmeliler.

Zaman zaman hamile bir kadının çirkin bir şeye baktığında, çocuğunda çirkin ve kötü olduğu gibi bir kanaat vardır. Anne rahmi gibi canlı bir çevre içine yerleşen genetik kodlu hücre (nutfe) orada çok iyi korunmaktadır. Fakat çevrenin etkilerinden bütünüyle uzak tutulamamaktadır²⁸⁶. Düşünceleriniz, itibarlarınız, acılarınız, sevinçleriniz, elbette sizin canınızla, kanınızla beslenen çocuğa da tesir edecektir. Hikmet sahibi düşünürlerin bu gerçeği ifade ederken kullandıkları bazı teşbihlerden halk etkilenmiş ve bunları gerçek sanmışlardır. Ama unutmamak gerekir ki ruhun büyük bir düşmanı vardır: Bayağılık, ruh, göz penceresinden adi ve çirkin şeyleri gördüğü zaman rahatsız olur. Bu rahatsızlık, bütün vücuda tesir eder ve bu tesir şüphesiz ana rahmindeki cenine (çocuğa da) intikal eder²⁸⁷. Ama “Güzel gören, güzel düşünür; güzel düşünen, hayatından lezzet alır” düsturunca hareket ederseniz, sizin de çocuğunuzun da beden ve ruhsal yapısı sağlıklı olacaktır.

Doğan çocuğu sevinçle karşılamak gerekir. Doğum sancıları ve doğum anı, ağrı ve sancılara katlanmayla beraber, akabini de düşündüğümüz zaman acı, hüznün ve sevinçle yoğun bir süreçtir. Doğumun o acılı devresini atlatıp da bebeğinin sesini duyan anneler, ona sevgiyle sarılırlar. Anne, bebeğinin sanki kendi acılarına ortak olduğunu ve

²⁸⁴ Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri*, C. 13, s. 85-86.

²⁸⁵ Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk*, Ankara 1997, s. 61.

²⁸⁶ Beyza Bilgin, a.g.e., s. 28.

²⁸⁷ Wilhelm Stekel, *Bir Anneye Mektuplar*, Ter.: Ali Çankırılı, İstanbul 1999, s. 16.

Haluk Yavuzet, *Çocuğunuzun İlk 6 Yılı*, İstanbul 200, s. 11.

bunun için ağladığını düşünür. Gözünde saadet yaşları olduğu halde onu bağrına basar, adeta ruh diliyle ona seslenir, “Ağlama bebeğim, bak anneciğın kurtuldu” der. Eşine de sevinç ve gururla, göğsünün üstünde yatan ortak meyvelerini göstererek saadet ve mutluluğu paylaşırlar²⁸⁸. Bu bağlamda da çocuğı olan kimseyi, sevincine ortak olarak tebrik etmek gerekir. Allah Kur’anda bazı peygamberlere çocuk sahibi olacaklarını müjdelemiştir²⁸⁹ ki bu haber onları sevindirmiş ve akabinde şükretmişlerdir. Etrafımızda çocuğı olanlara da “Allah’ın bu bağışı sana mübarek olsun, bağışlayana şükret, iyilikle rızıklansın, kendini bilecek, anlayacak, işini görebilecek çağı eriştirsın.”²⁹⁰ diyerek tebriklerimizi iletmeliyiz.

İslam literatüründe çocukla ilgili hükümlere baktığımızda “Tahnik” yapmakla ilgili rivayetler görürüz²⁹¹. Tahnik yapmak; çiğnenen hurmadan bir parçanın yeni doğan çocuğın ağızına sürülerek gerçekleştirilir, parmakla ağızın sağma soluna hareket ettirilir. Hurma olmadığı yerlerde başka bir tatlı madde olabilir. Bundan maksat çocuğın ağız kaslarını, çene nahiyelerini harekete geçirip kuvvetlendirmek, böylece anasının memesini daha çabuk tutmasını sağlamaktadır. Ruhun üzerinde bir takım olumlu tesirleri düşünülebilir²⁹². Yeni doğan çocuğın en hassas olan ağızından sinir sistemi uyarılıyor ve beyne sinyaller göndererek aktif hale gelmesini sağlıyor. Ayrıca çocuk ilk doğduğu anda çok nefes alıp vermesiyle enerji harcar ki bu ilk gıda bunun karşılanmasında etkili olması muhtemeldir.

Çocukla ilgili islami literatürde diğeri bir konu da, doğan çocuğın saçının kesilip ağırlıgınca tasaddukta bulunmak adeti vardır. Ayrıca Akika kurbanı kesme vardır. Bunlar Allah’tan sağlıklı ve sıhhatli verilen çocuk nimetine karşı, Allah’a şükran duygularını sunma, çocuğı da Allah’a yaklaştıracığı, O’nun koruması ve muhafazası altında bir yaşam sürmesi ve topluma yönelik olarak da, bireyler arasında sevgi ve ülfet bağlarını sağlamlaştırır. Sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın yeni bir vesilesi, fakirlik ve yoksulluğın giderilmesine, sosyal adaletin sağlanmasına yönelik adımlardır²⁹³.

²⁸⁸ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 22.

²⁸⁹ Hud, 69-74. / Sâffât, 101. / Zâriyât, 28 / Hicr, 51-56. / Meryem, 7.

²⁹⁰ İbn Kayyim El-Cevziyye, *Çocuk Bakımı ve Terbiyesi*, Ter.: Mahmut Kısa, İstanbul 1994, s. 39.

²⁹¹ İbn Kayyim El-Cevziyye, a.g.e., s. 43-44.

²⁹² Abdullah Nâsıh Ulvan, *İslam’da Aile Eğitimi*, Ter.: Celal Yıldırım, Cilt I, İstanbul 1981, s. 85.

²⁹³ İbn Kayyim, El-Cevziyye, a.g.e., s. 35-130 / A. Nasuh Ulvan, a.g.e., s. 86-116.

evlenmekten korkarlar. Bir işi başarabileceklerine güvenleri yoktur. İradesiz, sabırsız, toplum kurallarına uymayan kişiler olarak karşımıza çıkar.

Beslenmeyle üzerinde durmamız gereken önemli noktalardan biri de “helal lokma” ile beslenmenin yapılmasıdır. Eğitimcilerin ve psikologların üzerinde durmadığı bir konudur. A’raf süresinin 58. ayetinde “Toprağı verimli diyarın bitkisi, Rabbi’nin izniyle çıkar. Verimsiz diyarın ise pek azdan başkası çıkmaz. İşte ayetleri şükredekcek bir kavim için böyle açıklarız.”²⁹⁹ buyrulur. Râğıp el-İsfehâni, ayette geçen “Beledü’t-Tayyib = Temiz Belde”den kasıt verimli arazi, yani helal lokma ile büyüyen kadındır. Allah’ın izni ile büyüyeceğine işaret etmektedir. Pis ve verimsiz arazide haram lokma ile büyüyen kadındır. Bu tip ana-baba topluma yaramayan çocuklar meydana getirirler. Maddi yaratılış gereği çocuk anne-babadan renk sima gibi vasıfları alırken, manevi bakımdan da anne-babanın sahip olduğu seciye, izzet, şeref, iyi ahlâk ve tabiat, yahut bunların aksi çirkin huy ve davranışları veraset yoluyla alır, diyerek çok önemli bir konuyu gündeme getirmiştir ³⁰⁰ ki, dikkate almamak mümkün değildir. .

Tuvalet ve temizlik alışkanlığı da çocuğu cesaretlendirerek, çok erken yaşta beklememek, çocuğu zorlamamak, ayıplamamak, bunu ahlâki bir mesele haline de getirmeden, ümitsizliğe kapılmadan, yeterli kas gelişimi-zihinsel ve bedensel gelişim sağladıktan sonra kontrolü kazanacağı bilinmelidir. Yakınlarla yarışa girilmediği müddetçe sorun yoktur³⁰¹. Suyla oynamaktan zevk alan çocuk, kendine fırsat verilirse ve anneler titiz davranmazlarsa, yıkanma faaliyetinde de kendini temizlemeyi öğrenmesine yardımcı olduğu gibi, anne-çocuk arasında paylaşılan eğlenceli bir faaliyete dönüştürülerek temizlik alışkanlığı kazandırılabilir³⁰². Bu alışkanlığı kazandığında çocuk kendini daha iyi tanımaya başlayacak ve kendine olan güveni artacaktır.

Erkek çocuklar için bu dönemde sünnet olma vardır ki islam toplumunun bir ferdi olmak üzere atılan ilk adımdır. Peygamberimiz “Fıtrat beştir: Sünnet, etek tıraşı, bıyığı kısaltmak, tırnakları kesmek ve koltuk altını tıraş etmek (yolmak)”³⁰³. İslama

²⁹⁹ A’raf, 58.

³⁰⁰ Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul 1999, s. 36.

³⁰¹ Haluk Yavuzer, *Çocuğunuzun İl 6 Yılı*, İstanbul 2000, s. 147-148.

³⁰² Ayla Oktay, *Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem*, İstanbul 2000, s. 115.

³⁰³ Müslim, Cilt II, *Kitabu’t Tahare*, 49.

sonradan girenlerden de istenen bir sünnettir ki kişinin müslümanlığının işaretlerinden sayılmıştır³⁰⁴.

Çocuğun bakımı, beslenmesi ve terbiyesinde ne kadar az endişeli ve tabii olunursa, çocuk o derece sağlıklı büyüyecektir. Fıtrata (yarıtılışa) fazla müdahale etmemeliyiz. Allah her canlının vücuduna onu koruyacak kanunları yerleştirmiştir. Sakın çocuğu zorla besin ambarı haline getirmemek gerekir.

b. Bilişsel Gelişim

Bebek, önce fiziksel bir varlıktır ve düşünce dünyası bu “fizik varlık” temeli üzerine kurulacaktır. Bebek doğuştan da düşünüyor olabilir. Ama bu konuda hiçbir bilgimiz yok. Bebeğin ilk düşünsel etkinliği, çevreyi farketmesi, sese karşı tepki vermesi ve sesi dinlemesi sayılabilir³⁰⁵. Fakat çocuk zihninin, gerçek kabiliyetlerini henüz tam keşfetmiş değiliz; ama muhtemeldir ki, bazı sesleri teyp gibi şuur altına kaydedebilmektedir. Bu ise, ileri yaşlarda aynı sesleri duyduğu zaman bunların tesirinde kalacağını gösterir³⁰⁶.

Yeni doğan çocukların “sağ kulağına Ezan, sol kulağına kâmet okumayla” ilgili Resülullah’ın tavsiyesi anlaşılmış olur. Doğumla gelen bireyin kulağına çarpan ilk sözün, Allah’ın büyüklük ve azametini, İslam’a girmek için söylenen ilk kelime olan şehadeti kapsayan sözler olması önemlidir. Çocuğun dünyaya gelmesiyle beraber, Ona İslâm’ın ana prensiplerini telkin etmek kabilindedir. Tıpkı, dünyadan çıkıp giderken (ölüm döşeginde) kendisine kelime-i tevhidin telkin edilmesi gibi... Her ne kadar çocuk bu lafızlardan bir şey anlamasa da, okunan ezanın kalbe ulaşması ve etki etmesi gariipsenmeyecektir. Ayrıca çocuğun Allah’a, O’nun dini olan İslam’a ve O’na ibadet etmeye, Allah’ın yarattığı fıtrat özelliği bozulup, saptırılmadan, düşünce ve melekler dumura uğramadan, yaratılış (fıtrat) üzere hayat sürmeye bir davet vardır³⁰⁷.

Bir fikri bir kimseye aşılamanın ön şartı, o fikre sizin inanmanızdır. Eğer o fikre inanmıyorsanız, en süslü kelimeler dahi boşa gider. Kendimiz yalan söylüyor, insanları çekiştiriyor, din adamlarının ve dindarların arkasından kötülüyor, manevi değerlere kayıtsız kalyorsak, bizleri çok titiz bir şekilde gözleyerek taklit eden yavrumuzu bir

³⁰⁴ Abdullah N. *Ulvan*, a.g.e., s. 121.

³⁰⁵ Ali Sadi Gitnez, *0-5 Yaşlarında Zihinsel Gelişim*, Ankara 1989, s. 62.

³⁰⁶ Wilhelm Stekel, *Bir Armeğe Mektuplar*, Ter.: Ali Çankırılı, İstanbul 1999, s.23.

³⁰⁷ İbn Kayyim El-Cevziye, a.g.e., s. 41-42.

kenara çekip doğruluktan, dürüstlükten dem vurarak uzun uzun nasihat-telkinde bulunmamız boşunadır.

Çocuklar. ileride hayatın zorluklarına göğüs gerebilmek ve problemlerini kendi başlarına çözebilmek için yalnız kalmayı, kendilerini dinlemeyi, çevrelerini algılamayı öğrenmelidirler. Bu sebeple çocuk ayrı bir odada yatırılmalıdır. Uyanık olduğu anda, hemen başına koşup, onu eğlendirmeye çalışmamak, biraz kendi kendine bırakmak gerekir. Böylece karanlığa, ışığa, seslere, yalnızlığa alışsın ve kendi kendine meraklı dünyasında bunları keşfederek özümstesin. Çok kimse yalnız kalmaya tahammül edemez. Halbuki şu gürültülü cemiyet hayatından sıyrılıp başını dinlendirmeye, rahat bir nefes almaya ve yalnız kalmaya insanımızın ne kadar da ihtiyacı vardır. Fakat o zavallılar, çocukluğunda yalnız kalmaya alışmadıkları için, güya eğlenmek ve sıkıntılardan kurtulmak için, dumanlı kahvehanelere, içki kokan gazinolara, gürültülü eğlence yerlerine koşarlar, ama dürüst, yardımsever, vefakar, dertleşeceği, kendisini anlayacak bir dost bulamaz³⁰⁸.

0-2 yaş çocuklarının, kendi dünyalarında kurallar olduğunu öğrendikçe, farkındalıkları derinleşir ve yaşamları anlam kazanır. Stanley Greenspan “olan biten şeylerin anlamını kavramasına yol açan son derece karmaşık sosyal, duygusal ve davranışsal örüntüleri organize edebilme yetilerinin” olduğunu belirtir. Çocuk bu dönemde şeylerin ve insanların bir fonksiyonu olduğunu anlar. Bu durum, dünyaya kavramsal bir yaklaşımın bulaşması ve yaşam fikrinin anlam kazanmasıdır³⁰⁹. Ana-babalar çocuklarına saygı gösterip, direk cezalandırma yerine terbiye eğitimi verirse; iki yaşındaki çocuğun vicdan sahibi olma yönü gelişmeye başlar. Bir hata yapınca suçluluk duygusuna kapılır ve hatasını gizleme yerine anne-babasının dikkatini o noktaya çekmek ister³¹⁰.

Dayakla, tehditle, Allah’la korkutarak çocuğu terbiye etmek, cehaletin ve acizliğin işaretidir. Ceza vermek suretiyle sağlanan, terbiyenin korkuya dayanan temeli çürük bir terbiyedir. Terbiyenin ve çocuk üzerinde disiplin sağlamanın en emin vasıtası, sevgi, şefkat, sabır ve çocuğa iyi örnek olmaktır. Allah’ı tam tasavvur edemese de, Allah’la tehdit etmek; koruyan, affeden, bağışlayan, sevimli ve sevgili bir Allah yerine;

³⁰⁸ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 29’den uyarlanmıştır.

³⁰⁹ Jean Grasso Fitzpatrick, *Meraklı Çocuk*, İstanbul 1997, s. 59-60.

³¹⁰ Susan Reid, *Çocuğumuzu Tanıyın, 2 Yaşında*, Ter.: F. Doruker, İstanbul 1998, s. 36.

çocuğun zihninde, insanları ve çocukları cezalandıran, cehennemine atıp yakan, –hâşâ– sevimsiz bir Allah mefhumu yerleşir. Bu da ilerideki dini bilgilendirmelere duyarsız kalmasına vesile olur.

c. Duygusal ve Sosyal Gelişim

İnsan doğasını duyguların gücünden soyutlayarak anlamaya çalışmak üzücü bir dar görüşlülüktür. Yalnız duygular karmaşık bir ruhi olay olmalarından dolayı, sabit bir tanımlama yapmak mümkün değildir. Genel olarak davranışlar ve düşünceler üzerinde etkili olan, içinde az ya da çok haz ve elem unsuru olan ruhi olaylara duygu denilebilir. Organizmada meydana gelen, keder, sıkıntı, korku, gerginlik ve nahoşluk gibi olumsuz duygular yanında, tatminden veya tatmin ümidinden doğan haz, zevk, hoşluk,, sempati, sevinç ve mutluluk gibi olumlu duygular da vardır. Duygular motive düşünmeye hazır potansiyel güçlerdir³¹¹.

Çocuğun kendisi ile çevre arasındaki farkı anlamaya başlamasıyla birlikte, güvenlik duyma, kendini tanıma, yeni deneyler edinme ve sevilme gibi gereksinimleri bilinçlenmeye başlar. Her çocuğun sahip olduğu “korunma ve esirgenme altında bulunma” duygusu az veya çok tüm yaşam boyunca sürer. Başkalarının himayesi altında bulunma, büyüklerden sevgi ve şefkat görme duygusu, insanın dinsel yaşamında çok önemli yer tutar³¹². Hollenbach’da “güçsüz ve yardıma muhtaç çocukta, bitmez tükenmez merak duygusunun varlığını, ayrıca kendine yardım edecek ve kendisini koruyacak sonsuz bir kuvvet arayışının mevcut olduğunu, bunlardan dolayı çocuğun dindar olduğunu, fakat bu özlemlerin uyandırılarak teşvik edilmesi gerektiğini” belirtir.

Yeterince duygusal bazda sevgi ihtiyacı doyurulmayan çocuklarda, bilhassa yetiştirme yurtlarında büyüyen çocuklarda ruhsal bozukluklar görülmektedir. Onun için çocuğa sarılmak, onu okşamak, sevgimizi göstermek açısından içimizden ne geliyorsa, hiç sakınmadan, çekinmeden yapmamız gerekir. Onu kucaklayıp, öpüp, sevelim. “Onu şımartırım” diye korkmayalım, bu davranışlarımız ona bizim sevgimizi belirleyecek ve güvenini artıracaktır³¹³.

³¹¹ Habil Şentürk, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1997, s. 69.

³¹² Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980, s. 81.

³¹³ Fitzhugh Dodson, *Çocuğumuzu Tanıyor musunuz?*, Ter.: A. Gümüş, İstanbul 1995, s. 46.

Doğumdan sonraki haftalarda, çocuğun duygusal yaşamında belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu dönemde çocuk açık bir ilgiyle çevresini gözlemeye ve keşfetmeye başlar. Çocuğun yüzleri seçerek dikkat etmesi, bazılarına ilgi göstermemesi, bazılarını gülücükler ve el-kol hareketleriyle karşılması duygusal ifadenin ilk belirtileri sayılır³¹⁴.

Kucakta ağucuklar yapan bir bebek, zor sorular sorma aşamasından henüz çok uzaktaymış gibi görünür. Ancak o anda bebek güven duygusunu geliştirmektedir; bunu onunla kurulan tensesel temas, beslenmedeki bağımlılığı ve ağladığında kendine gösterilen sevgi ve ilgi yoluyla bebek, dünyanın kendi yuvası olduğunu derinden farkedecek, yaşam onun için bir anlam kazandıracaktır³¹⁵. Unutmamak gerekir ki, çocuğun annesiyle olan ilişkisi, ömür boyunca kuracağı insan ilişkilerinin temelini oluşturur.

Bir ile iki yaş arasında bebek, keşfetme hevesiyle doludur. Bazı keşifleri yaparken yüreğimizi ağzımıza getirse bile, onun heyecan ve sevincini paylaşmalıyız. Piaget'in dediği gibi "çocuk ne kadar çok şey görür ve duyarsa, o kadar çok görmek ve duymak isteyecektir."³¹⁶ Ona güvenli bir çevre sunarak keşiflerine devam etmesini sağlamalıyız. Bu merak ve arayışlar onun ruhundan gelmektedir.

Çocuğun dikkat çekme çabalarına karşılık vermek gerekir. Bebeğin sosyal olaylara katılabileceği ortamlarda bulunmasını sağlamak gerekir. Önceden bahsedilen sünnet olma olayında tören düzenlenmişse, çocuk bu törenin tam merkezinde olmalı. Orada bulunan ritimli Kur'an-ı Kerimler ve ilahiler, çocuğun ruhiyatına telkin işlevci görecektir.

Çocuğa güzel bir isim konulmalıdır. Bu isim çocuğun alay ve eğlence konusu olmasına sebep olacak, uğursuzluk, çirkinlik, kabalık, isyan, şeytan ve ateşi andırarak manaları içeren isimlerden olmamasına dikkat etmek gerekir. Bu tip isimlerle çağrılmak şahsiyetin bozulmasına vesile olur. İyi ve güzel millet ve din büyüklerinin, kahramanların isminin konulması onlarla özdeşleşmeye doğru artı bir faydası olur. İsmnin anılması insanı heyecanlandırır. İyilikle anılması sevinç, kötülükle anılması keder verir. Bazen bir insanın sevilip sevilmemesi, mutlu olup olmaması bile ismine

³¹⁴ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul 2000, s. 75.

³¹⁵ J. Grasso, *Fitzpatrick*, a.g.e., s. 58.

³¹⁶ Fitzhugh Dodson, a.g.e., s. 49.

bağlanmıştır. İsmi psikolojik etkisi önemlidir. Peygamberimiz, çocuklara güzel isimler konulmasını, büyüklerin de güzel isimlerle çağrılmasını tavsiye etmiştir³¹⁷.

Çocuğun yanına girip çıkarken Allah, Maşallah, Allah bağışlasın, Allah'a emanet ol, Allah'a ısmarladık, Allah'ın Rahmeti ve Bereketi üzerine olsun diye sözler ve dualar, sesli ve anlaşılacak şekilde söylenmelidir. Çocukta bunların olumlu etkisi olacaktır. Ayrıca ibadetler (Namaz, Oruç, Kur'an okuma ve dualar) çocuğun olduğu yerde yerine getirilmelidir. Namaz kılarken çocuğun emekleyerek veya yürüyerek yanımıza gelip, dizimize veya kucağımıza oturması karşısında, çocuğu kucağımıza alarak namazımızı kılmalıyız. Bu durumlarda da, çocuğun taklit yeteneğine de sahip olduğunu düşünerek, etkileneceğinin yüksek olacağı görülür. Çocuk uyutulurken söylenen ninnilerden etkilenir, dil gelişiminde bu konu üzerinde durulacaktır.

Bir gül fidanı serpilip gelişmek için nasıl suya, ışığa, havaya ve münbit toprağa muhtaç ise; çocuk da sevginin, şefkatin, karşılıklı saygının hakim olduğu mutlu bir aile toprağına muhtaçtır. Bence annelik dünyanın en kutsal ve en gurur verici mesleğidir. Yaratmak, şüphesiz, Allah'a mahsustur, fakat o yaratılışa ilk eğitimi vermek, terbiye etmek, cemiyete faydalı bir insan kazandırmak anneye ait bir şereftir. Annenin ihmal ettiği ve eksik bıraktığı terbiyeyi başka hiçbir kurum tamamlayamaz. Okul, ancak annenin attığı temel üzerine birşeyler koyabilir. Dürüst, ahlâklı, dindar, yardımsever, faziletli anne-babaların çocukları iyi insan olmaya namzettir. Çünkü çocuk doğru şeyleri de yanlış şeyleri de taklit ederek öğrenir³¹⁸.

Her çocuk yaratılış itibariyle, diğerlerinden farklıdır. Hiçbir çocuk başkalarıyla kıyaslanmamalı, başkaları hesabına cezalandırılmamalıdır. Aynı şekilde başka çocuklarla kıyaslanarak methedilmemelidir. Birincisi aşağılık duygusuna, ikincisi de kendini beğenmişliğe vesile olur. Aşağılık duygusu da, kendini beğenmişlik de kabiliyetlerin inkişafına engeldir³¹⁹.

Şehir çocuğuna tabiatın tüm nimetleri genelde yasaktır. Güneşe, temiz havaya, tabii gıdalara, koşturarak serbestçe oynamaya hasrettir. Hayvanları ansiklopedi sayfalarındaki resimlerden tanır. Yüzmeyi, ata binmeyi, ağaca tırmanmayı, taş atmayı, değnekle oynamayı bilmez. Sevincinden bağıracağı zaman ayıplanır; fakat bir köşede,

³¹⁷ Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk*, Ankara 1997, s. 45.

³¹⁸ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 77.

³¹⁹ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 77.

kimsenin görmeyeceği bir yerde, canının istediği kadar ağlayabilir... Şehir hayatı çocuk fitratına uygun değildir. Etrafı beton duvarlarla çevrili; ne yana dönse karşısına “yasaklar” çıkıyor. Evde birazcık koştursa, sokağa çıkmak istese, “hayır” cevabını veririz. Neden? Ya bir motorlu taşıt çarparsa, kötü huy ve ahlâk öğrenirse, ya da birileri alıp kaçırırsa... İşte bu sebeplerden her gün hem bedenen hem de ruhen hasta çocuk sayısının artmasına engel olamıyoruz³²⁰. Mümkün mertebede çocukların doğal ortamlarda vakit geçirmelerini sağlamaya çalışmalıyız. Zaman zaman şehir dışlarına yeşillik ve ormanlık yerlere piknik ve gezintiler düzenlemeliyiz. Yeni yapılan camilerin etrafında çocukların oynayabileceği kadar oyuncak, yeşil alan, çocukların koşup-zıplayacağı kadar kumsal mekanlara sahip parklar oluşturulmalı.

İki yaşlarına doğru çocukların yanında tartışmalardan, kızılan kimselere yapılan lanetlerden, hakaretlerden uzak tutulmalı. Bu yaştaki çocukların kulaklarının çok iyi duyduğunu analar unutmamalıdır. Çocuklar anlamasalar da duygusal yönden çok iyi algıladıkları bu olaylardan çok etkilenirler³²¹. En ufak olumsuzluklar karşısında bağırarak “Allah kahretsin” demeyi alışkanlık haline getiren bir annenin, komşularında arkadaşlarıyla çay içerken, yanlışlıkla çayı dökmesiyle bir anda herkeste bir şaşkınlık yaşandığı anda, kenarlarında oyun oynayan 2 yaşındaki küçük kız olayı görünce “Anneciğim tam Allah kahretsinlik bir şey, di mi?” demesi karşısında herkesin şaşkınlığı bir kat daha artmıştır.

Çocuğun hayatında önemli olaylardan biri de oyundur. Oyuncakları, çevresindeki eşyaları tanımasına fırsat verip ve onu teşvik etmek gerekir. Oyun becerilerinin gelişmesine, bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olur. Oyun içinde kuralların olduğunu anlamaya başlar. Çocuğun en çok seveceği ve en çok benimseyeceği tek oyuncuğu anne ve babasıdır³²². Oyun çocuğun duygusal ve zihinsel gelişimine de katkıda bulunur.

Bir seneden sonra çocuğa anne sütünün yanında yedek besinler verilmelidir. Çocuklar kaşıkla yemek için çaba içine girince, kaşık vermek gerekir. Dökmeden ağzına götürmesi için onu cesaretlendirmek gerekir. İlk günler kaşığı iyi tutmasa da, zamanla alışacaktır. Çocukların büyükleri taklit etmek için nasıl gayret gösterdiklerini biliriz. Bu

³²⁰ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 89.

³²¹ Susan Reid, a.g.e., s. 45.

³²² Fitzhugh Dodson, a.g.e., s. 51.

istek onlara kendi başlarına yaşamayı öğrenmeleri için verilmiştir³²³. Çocuk iki yaşına gelince sofraya kendi oturup, kendi yemeğini yemek isteyecektir.

Bebeklik dönemi çocuk üzerinde son derece etkili ve dıştan gelen bir müdahale ile kapanır. Bu müdahale çocuğu süttten kesmektir. Süt kesimi sarsıntısı şiddetli olmasına veya bu tip sarsıntıların kısa bir dönemde tekrar tekrar meydana gelmesi, çocuğun ileride şekillenecek karakteri üzerinde derin izler bırakır. Süttten kesilirken diğer aşırı gibi davranışlarına müdahale edilmemeli, göz yumulmalıdır. Yanlış bir tutum, çocukta zihin gelişmesini yavaşlatır, güvensizlik ve aşağılık kompleksi teşekkül eder. Korku, sıklıganlık ve ürkeklik uyandırır³²⁴. Bunlardan dolayı çocuk kademeli olarak memenin yerine geçecek ilave gıdalara alıştırılmalı. Çocuk yeni beslenme türünden zevk almaya başlayınca, yavaş yavaş, öğün atlayarak emmeden kesilmelidir. Değilse ruhi sarsıntı geçirmesi kaçınılmazdır.

Ülkemizde yaygın kanaat haline gelen, bütün fedakarlıklar anneden beklenir, çileyi hep onlar çeker. Çocukların bu döneminde (0-2 yaş) babaların bebeğe kayıtsız kalmamaları gerekir. Çocuklar babaların da hem fiziksel hem de duygusal yönden sevgi, ilgi ve bakımlarına ihtiyaçları vardır. Her ne sebeple olursa olsun, babaların bebeklerden uzak durması, çocukla aralarında oluşacak yakın, sıcak ve sıkı bağların gerçekleşmesini engeller³²⁵. Peygamberimizin, “kalplerin meyvesi” ve “gözün nûru” diye nitelendirdiği o sevimli yaratıklardan uzak kalmak, sağlıklı bir tavır değildir.

d. Dil Gelişimi

Dil bizim iletişim kurmamızın, bilgileri depolamamızın ve daha etkin düşünmemizin yoludur³²⁶. İnsanların birbirlerine bilgi, düşünce ve eğilimlerini aktarabilmelerinin yanısıra, fikirlerini düzenleyebilmelerine ve duygularını ifade edebilmelerine olanak hazırlar. Kültür değerlerimiz ve bilgilerimizin çoğu kuşaktan kuşağa sözlü ya da yazılı sözcükler yoluyla iletilmektedir³²⁷.

Düşüncenin dili mi belirlediği, yoksa dilin mi düşünceyi belirlediği tartışmasına girmeyeceğim. Fakat bedensel olarak, ağzın, dilin ve ses tellerinin biyolojik yapısı aynı

³²³ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 34.

³²⁴ Guy Jacquin, *Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri*, Ter.: Mehmet Toprak, İstanbul 1976, s. 56-57.

³²⁵ Fitzhugh Dodson, a.g.e., s. 71.

³²⁶ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1993, s. 226.

³²⁷ Haluk Bilginer, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul 200, s. 46.

olduğu halde, dünyanın değişik yerlerinde değişik diller-lisanlar kullanılmaktadır. Hatta aynı lisan içinde şehirden şehire, kasabadan kasabaya değişiklikler görürüz. İşte bunlar Kur'an-ı Kerimde Allah'ın varlığının delillerinden sayılmaktadır.

“Önün delillerinden biri de, göklerin ve yerin yaratılmasıyla dillerimizin ve renklerimizden farklı-değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır.”³²⁸

“Ve O, Adem'e her şeyin ismini öğretti...”³²⁹

İkinci ayette belirtilen isim terimi, “bir maddenin, bir eylemin veya bir niteliğin bilgisini temsil eden ayırd edici ifadeler” veya felsefi manada “kavram”a işaret eder. Esed, “Mantiki tanımlama ve dolayısıyla kavramsal düşünme melesine delalet ettiğini belirtir.”³³⁰ Yazır, “ya o isimleri Allah, Adem'in ruhuna nakş ve ilham ettiğini veya gerektiğinde kullanabileceği özel bir yetenek”³³¹ olduğuna dikkatleri çekerek dil bilimcilerle birbirine yakın görüşler serdetmiştir. Dil bilimciler de “insanın dile belli biçimlerde bakmaya, genetik açıdan programlanmış olarak dünyaya geldiğini, çalışma ilkelerinin biyolojik mirasımızın bir parçası olabileceğini”³³² ima ederek dilin yaratılışla ilgisine dikkat çekmişlerdir. Psikolinguistik yaklaşım dilin biyolojik temeline önem verir ve çocuğun konuşmaya genetik olarak “programlandığını” kabul eder. Bu genetik programı çevre harekete geçirir. Çocuk çevreden elde ettiği ipuçlarıyla dilin gramerini kendisi keşfeder³³³.

Eğitimin amaçlarından biri de, kültürel değerleri yeni yetişen nesle aktarmaktır. Bunun da ancak dile olduğunu düşünürsek, Kur'an'da da Allah'u teala varlığının delillerinden biri olarak da dili göstermesi, konunun önemini ortaya çıkarır. Dilin sağlıklı kullanılmasını sağlamak için yapılacak eğitim, din eğitimi açısından da çok önemlidir.

Çocuğun ilk iletişim çabası ağlamadır. Çocuğun ağlamalarına kayıtsız kalmamak gerekir. Çünkü o lisanı haliyle adeta “benimle ilgilenin, size söyleyeceğim çok önemli

³²⁸ Rum, 22.

³²⁹ Bakara, 31,

³³⁰ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul 200, s. 12.

³³¹ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.I, s. 265-266.

³³² Rita L. Atkinson ve Diğ. *Psikolojiye Giriş*, İstanbul 1995, s. 375.

³³³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1993, s. 227.

bir şey var, lütfen beni dinleyin"³³⁴ diye bağırılmaktadır. Anne çocuğunu seviyorsa bu ağlamalar şifreli ve telepatik bir haberleşme olacaktır. Gülümsemesi de iletişim vasıtalarından biridir. Anne çocuğun yanında devamlı konuşmalıdır. Onu emzirirken, giydirirken, altını temizlerken, banyo yaptırırken, uyuturken devamlı düzgün cümleciklerle konuşmalıdır. Onun en ufak kontrollü hareketini ödüllendirmelidir.

Daha çocuğun doğduğu ilk günlerdeki sağ kulağına ezan, sol kulağına da kamet okumayla başlayan dini eğitime yönelik faaliyetler, ona gösterilen sevgi, ilgi, şefkatle devam eder. Çocuğu uyuturken söylenen ninnilerle, her an canlı ve taze tutularak sürdürülür. Çocuğa ninni söyleyerek uyutmanın, anne-çocuk iletişiminde önemli rolü vardır. Daha doğmadan anne rahmindeyken, annesinin sesine alışan çocuk, uyku anında da bu sesin melodisi çocuğun ruhunda rahatlık ve güven sağlayacaktır³³⁵. Eğitim ve dil açısından, bu dönemde (bebeklikte) çocuk dinlediği ninnilerden çok etkilenmektedir. Hayvanlar üzerinde bile bugün müziğin etkisi bilinmektedir.

Yeni doğan çocukta işitme iyi gelişmiştir³³⁶. Çocuk işittiği seslere değişik tepkiler verir. Ani ve kuvvetli seslere karşı, yeni doğan çocuk ağlayarak, sıçrayarak, tüm vücudunu kasarak-korkuyla-cevap verir. Yüksek voltajlı sesler onu rahatsız eder. Hafif ve ritmik sesler onu sakinleştirir.

Anne çocuğunu büyütürken, uyuturken söylediği ninnilere dikkat etmesi gerekir. İçerisinde dini motifler bulunan ninniler seçilmelidir. Allah Allah, Hû Hû gibi ritimli ve güzel sözlerle çocuk uyutulmalıdır. Çocuklar bunların farkında olmasa bile, bu sözler ileriki hayatında etkisini gösterecektir³³⁷. Gençlerimizden olan yeni annelerin veya anne adaylarının ninni kültürlerinin fazla olmadığı kanaatindeyim. Bu gençlerin ninelerinden veya ebelerinden değişik yörelerin ninnilerini öğrenmeleri kendi maslahatları gereğidir.

Ninniler bazı çocuklara müzik zevkini aşar. Böylece çocuk, ilk milli mûsiki zevkini ve tesirini, ninnilerle ana dilinde ve ana kucağında almaya başlar³³⁸. Anadolu'nun karabahtında yaşanan sevincin, ızdırabın, gözyaşlarının, ümitlerin, hayallerin, Allah'a iman ve teslimiyetin herbirini ninnilerimizde görebiliriz.

³³⁴ Fitzhugh Dodson, *Çocuğumuzu Tanıyor musunuz?*, İstanbul 1995, s. 64.

³³⁵ Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul 1998, s. 169.

³³⁶ Susan Reid, *Çocuğumuzu Tanıyın 2 Yaşında*, İstanbul 1998, s. 45.

³³⁷ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Ankara 1991, s. 68 / A. Dodurgalı, a.g.e., s. 169.

³³⁸ Amil Çelebioğlu, *Türk Ninniler Hazinesi*, İstanbul 1982, s. 9.

Genel olarak ninniler dilek ve temenni mahiyetindedir. Çocuk sahibi olma, çocuğun uzun ömürlü olması, nazar ve hastalıklardan korunması, bebeğin ağlamaması ve uyuması, annenin bazen yalvarması, bazen isyan, bazen de sabır dolu ifadeleri, çocuğun çabuk büyümesi, yürümesi çocuğun mürüvvetini görme arzusu, istikbalde meslek ve mevki sahibi olmalarının, hâfiz, âlim, vatanına ve milletine hayırlı biri olmasıyla... vb ilgili temenni ve arzuları içerirler³³⁹. Annelerimizin bebelerini büyütürken kullandıkları dini nitelikli ninnilerden bazıları şunlardır³⁴⁰:

Hû, hû, hû Allah

Lâ ilâhe illallah

Uyusun da büyüsün

Hû, hû, hû yavruma

Ninni diyem büyüsün!

Van

Ak kundağa doladım

Allah'ıma adadım

Bir mevla'dan diledim

Ninni yavrum, ninni!

Eskişehir

Karşı karşı ayvalıklar

Suda oynar balıklar

Oğlum abdest alacak

Havlu tutun halayıklar!

Isparta

Ninni desem dağ yol olur

Dikenler hep gül olur

Melekler onu korur

Ninni yavrum ninni!

Konya

Ninni ile uyuturum

Allah diye büyütürüm

Tevhid ile yürütürüm

Bahçeye perde gerdim

Altına yatak serdim

Tanrı yavrumu vedi

Ben muradıma erdim!

Bandırma

Besmele'yle uyanır

O nurlara boyanır

Buna can mı dayanır

Ninni yavrum, ninni!

Konya

Ninni der uyuturum

Besmele'yle büyütürüm

Ne yapalım böyle durum

Nini yavrum ninni!

Konya

Yat dizime, yat dizime

Bak gözüme, bak gözüme

Sütüm sana helal olsun

Zikreyle, zikreyle

Zikri inkar eyleme

Lâ ilahe illallah

Lâ ilahe illallah!

Rize

Muhammed'dir özüm sözüm

Kan ağlıyor iki gözüm

Secdeden kalkmıyor yüzün

Ninni **Muhammed'im** ninni

Ninni can **Ahmed'im** ninni!

³³⁹ Amil Çelebioğlu, a.g.e., s. 23-24.

³⁴⁰ Amil Çelebioğlu, a.g.e., s. 40 ve devamı.

Uyusun da büyüün ninni
Tıptı tıptı yürüsün ninni!
Konya

Âmine Hatun annesi
Abdûlmutalip dedesi
Seyyidü'l-Yahya dayısı
Ninni **Muhammed'im** ninni
Ninni can **Ahmed'im** ninni!
Konya

Öğüt nihayetinde, çocuğun gelecekte nasıl olmasının istendiğini belirten ninniler;

Yola çıktım yol ıssız
Para buldum yazısız
Olma oğlum **hayırsız**
Uyu yavrum ninni
Büyü yavrum ninni!
Muğla

Kara kaşlı, zeytin gözlü
Beyaz yüzlü, **doğru sözlü**
İpek saçlı, tunç bilekli
Temiz yürekli olası kuzum ninni!
Bozkır

Ninni demek âr olmaz
Mü'min kalbi **dar** olmaz
Ana **şefkatsiz** olmaz
Uyusun yavrum ninni!
Kastamonu

Uyu gözlerin süzölsün
Kirpiğine inci dizilsin
Alına hayır yazılsın
Ninni gonca gülüm ninni!
Eskişehir

Ninni desem beni yakar
Beşiğinde güller kokar
Kötü sözler hatır yıkar
Ninni yavrucağım ninni!
Gaziantep

Ağzında kiraz dalı
Dibinde yeşil halı
Ya **Muhammed** ya Ali
Sen göster doğru yolu
İman iman
Yazılı Kur'an
Gel Fadim ana gidelim
Anamızı babamızı bulalım
Bana bir beşik düştü
İçine çocuk düştü
Nenni dedim yatırdım
At at dedim kaldırdım
Abdestini aldırđım

Yavrum **sağlıkla yat, selâmet uyan**
Büyü, bir **insan ol sahib-i irfan**
Emdiğın süt olsun **mâye-i iman**
Başında var olsun ananla baban
Büyü, büyüten bil **ulu Allah'ı**
Canından aziz tut **Resulullah'ı**
Bütün alemlerin odur Penâhı
Sevgisiyle coşsun damarlarında kan
Ağlama gül, cihan seninle gülsün
Nimetullah ile eviniz dolsun
Hayra mukarin ol, **şer uzak** olsun
Seninle şâd olsun ahab-u yâran
Deme eşyâya Hakk, eşyâ zâildir.

Namazını kıldırđım
Cennette var bir kuyu
İçinde zezem dolu
Eğil ki su içmeye
Kanatlandı uçmaya

Gördüğün bildiğın Hakk'a hâildir.
İnsanı kurtaran nefs-i kâildir.
Her dert devâ bulur cehle yok derman

Kemâli

Bor

Genel içeriğıyle beraber baktığımızda, İslam'ın temel prensiplerini, bazen Allah'tan, bazen peygamberden, bazen iman-abdest-namaz-besmele-cennet-melek gibi olumlu ritüellerin hepsini, hikmet ve hak aşığı analarımız ninnilerin içine serpiştirmişlerdir. Bunların hoş bir seda ile çocukların ruhunu okşaması, daha sonraki yaşlarda verilecek din eğitimi için yatırılan büyük sermayelerdir. Aynı zamanda bebeğın zihninde yavaş yavaş oluşmaya başlayan dilin yapısal içeriğında, dini kavramlara da yer açılmış olur.

Dil gelişimine katkı yaparak, çocuğın çabuk konuşmasını sağlayan, masal, hikaye, kıssa ve kitap okumalarında da içeriğın dini sembolleri de kapsamasına dikkat edilmelidir.

2. İlk Çocukluk Dönemi ve Din (2-6 Yaş)

a. Bedensel Gelişim

(2-6) yaşlar arasında bedensel büyüme ile ona paralel olarak psikolojik gelişme, kendi içinde pek çok değışimi beraberinde getirmektedir. Bütün bu değışim ve gelişmeler, ilâhi kaderde çizilen "en güzel biçimi" (Tin-4) yakalamak, genetik kodlardaki kaliteyi yükseltme noktasın da cereyan etmektedir.

İlk çocukluk çağı denilen (2-6) bu dönemde belirgin bir dini hazırlık (bilişsel) vardır. Remplein inanma hususunda özel ve canlı bir hazırlığın olduğunu belirtir³⁴¹. Çocuğın 3 yaşından sonra dinsel nitelikte bir söz, bir korku ya da davranışla ilgilenmeye başladığı bilinen bir gerçektir³⁴². Çocuğın bilişsel ve duygusal gelişimi iyi beslenmesine ve yeterince gıda almasıyla gelişecek bedensel yapısından genelde etkilendiğı için, dinsel nitelikteki etkinlikte, çocuğın sağlam bir bedensel ve ruhsal yapısının var olmasıyla ancak gündeme gelecektir.

³⁴¹ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 41.

³⁴² Neda Armaner, a.g.e., s. 83.

Bu dönemde çocuklarımıza yemek, uyku, temizlik ve giyim-kuşam konularında öyle davranışlar kazandırmalıyız ki, hem beden hem de ruh sağlığına uygun, aynı zamanda da çevresiyle kuracağı ilişkilere yardımcı olsun. İnsanoğlu hayatını sürdürebilmesi için yeterli ölçüde beslenmesi gerekir. Beslenme ihtiyacı giderilirken, sofranın maddi imkanlar nisbetinde donatılması iyi olacaktır. Sofra ile fertlerin huzur ve neşe ortamında toplandıkları bir yer olmalıdır. Beslenme ihtiyacı giderilirken, sofraya oturup-kalkmadan tutun, temizlik, diğergamlık, arkadaşlık, dostluk, akrabalık nimete şükretme gibi yaşamın sonuna kadar sürecek güzel davranışları kazandırmayla dini duygu, düşünce ve etkinliklerde beslenmelidir. Yemekten önce ellerin yıkanması, yemeğe “Besmele” ile başlanması, yemekten sonra da “Allah’ım sen anne-babama, kardeşlerime dedeme, büyükanneme sağlık ver, verdiğin nimetlere şükrediyoruz. Âmin” diye dua etme, akabinde dişlerini fırçalama gibi temizlik kurallarına uymayı bu yaşlarda öğrenmeli.

Beslenme esnasında, lokmaları iyice çiğnemeyi, elini ve üzerini kirletmemeyi, çatal, kaşık ve bıçağı yerinde kullanmayı, konuşmalara ölçülü bir şekilde katılmayı, ağzında lokma varken konuşmamayı, sağ elle yemeyi, midesini tıka basa doldurmamayı, yavaş yavaş yemeyi sıkıcı ve usandırıcı olmayan bir üslupla çocuklara kazandırmalıyız. Peygamberimiz (s.a.v.) Ebu Selemeye, “Çocuk, besmele çek, sağ elinle ve önünden ye” buyurmuşlardır³⁴³.

Besin maddelerinin fiziki ve kimyevi yapıları itibarıyla temiz olmaları beden sağlığına, elde edilme yollarının meşru olması ve besmele ile yemeğe başlanmasının da ruh sağlığına faydası olacaktır. Çünkü Allah’ü teala “Ey insanlar! Yeryüzündeki temiz ve helâl şeylerden yiye.”³⁴⁴ Buyurur. Çocuk, anne-babasının büyük bir samimiyet ve gayretle, her türlü fedakarlığı yaparak sofraya koydukları besin maddelerinin helal olduğunun manasını düşünerek yetişirse, daha sonra yetişkin biri olunca, devlet ve millet malına titizlikle sahip çıkacak, kamu mallarını hortumlatmayacak ve her türlü iş-para ilişkilerinde dürüst olmaya önem verecektir.

Üç yaşlarındaki çocuklar genelde tuvalet alışkanlığı açısından temiz ve kuru kalmayı başarabiliyordur. Ara sıra kazalar olursa üzerinde fazla durmayın, giysilerini değiştirerek hiçbir şey olmamış gibi davranmak en doğrusudur. Kuru kalmaya alıştıktan

³⁴³ Riyâzû’s Sâhihin, s. 311.

³⁴⁴ Bakara, 168.

sonra tekrar altını ıslatmaya başlamışsa nedenini araştırmanız gerekir. Sebebi yeni bir bebek, yakınlardan birinin ölümü, anne-baba kavgası, yuvaya başlamak olabilir. Fakat en iyisi siz doktora baş vurun³⁴⁵. Çocuğu yüreklendirmek gerekir. Çocuk sevildiğini ve takdir edildiğini hissederse, her zaman başarılı olamasa da anne-babasını sevindirmek için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışacaktır.

Yemek konusunda sorunların en fazla görüldüğü dönem dört yaş grubudur. Doğal olarak önüne konan yiyecekleri yemesi gereken çocuk, yemiyorsa anne-baba endişeye kapılıp korkar, biraz da öfkelenir. Çünkü yetişkinin beyinde beslenme bozukluğunun veya açlığın ölümle sonuçlanma riski vardır. Yemeği reddetmenin ardında bir üzüntü veya endişe duygusunun olup olmadığını araştırmanız gerekir. Aslında yemeği reddetmek bir bakıma iletişim kurmaya çalışmak demektir. Çocuğunuza sevgi ve ilgiyle yaklaşp, sabırla onu dinlerseniz, bu problemi çözeniz mümkündür³⁴⁶. Yemek ye diye çok ısrar edip, çocuk niçin yemek yiyeceğim diye sorunca, büyümek için diye cevap verir annesi. Daha sonra ne olacak? Anne, ihtiyarlayacağım der. Çocuk tekrar, ihtiyarlayınca ne olacak? der. Anne isteksizce herkes gibi öleceksin der. Bunun üzerine çocuk diğer yemek yiyen ablası ve babasına yalvarır, lütfen yemek yemeyin diye. Ölüm konusunu daha sonraki bölümde işleyeceğiz, fakat aşırı titizlik bazen bu şekilde olumsuz sonuçlara götürebilir. Anne-babalar daha dikkatli olmak zorundadırlar.

Çocuğun sağlıklı ve normal gelişmesi, arkadaş edinmesi, başarı seviyelerini yükseltmesi için temizlik çok önemlidir. Pis ve kirli çocuklar sevilmeyecek ve aşağılık duygusuna kapılacaklardır. El-yüz, vücut temizliğinin yanında elbiselerinde temizliği birlikte düşünölmelidir. 2-3 yaştan itibaren kendi kendilerine her türlü beden temizliği yapmaları öğretilmelidir. Odasını, eşyalarını, elbiselerini temiz kullanarak yerli yerine koymasını öğretmeliyiz. Peygamberimiz “Temizlik imandandır”³⁴⁷ diyerek temizlik olmadan dindarlığın mümkün olmayacağını belirtmiştir.

Çocuklar üç yaşlarına kadar hemen hemen cinsiyetsiz diye tanımlanabilecek niteliktedirler. Onun için giyim ve kuşamlarında önceki dönemde sorun yoktur. Fakat üç yaştan sonra kız ve erkek çocuklar, kendilerine ve dünyaya birbirlerinden ayrı açılardan

³⁴⁵ Judith Trowel, *Çocuğumuzu Tanıyın 3 Yaşında*, Ter.: Füsun Dorukar, İstanbul 1998, s. 45.

³⁴⁶ Lisa Miller, *Çocuğumuzu Tanıyın 4 Yaşında*, İstanbul 1998, s. 64.

³⁴⁷ Müslim, Taharet, 1.

bakmaya başlarlar. Bu dönemde oğullarımızın ve kızlarımızın ruh sağlığı ve kişiliği açısından onların okul öncesi çağda, kendi cinsiyetleri içinde kişiliklerini bulmalarına yardımcı olmalıyız³⁴⁸.

Cinsiyet meselesi, henüz sırrını çözmeye muvaffak olmadığımız ilâhi bir şifre, anlaşılması zor, Rabbanî bir programdır. Çocukları cinsiyetlerine zıt şekilde giyindirmek, cinsiyetlerine ters olarak davranmak, maalesef bazı annelerin farkında olmadığı çok hatalı bir eğitim yanlısıdır. Belki de bu kız istediği halde oğlan, oğlan istediği halde de kız çocuk dünyaya getiren annelerde görülmektedir. Halbuki genlere kumanda etmek, anne rahmine düşen cenine istediğimiz cinsiyeti vermek bizim elimizde değildir. Çocuğun cinsiyetine zıt şekilde davranmak, ilahi programa, kadere karşı gelmek demektir ki, tahmin edilemeyecek kötü sonuçlar doğurur³⁴⁹.

Dört yaşlarına doğru, bir kardeş gelmesi gündeme gelince, yakın arkadaş veya komşularda yeni bir çocuğun dünyaya gelmesi çocukta “kardeşim nereden gelir?” sorusunun gündeme getirir. Aslında bu sorunun varlığın başlangıcını, kendini keşfetmeye yönelik olduğunu unutmamak gerekir. Tabii ki çocuğun oluşumunu izah etmekte de cinsellik ister istemez gündeme gelecektir.

“Kardeşim nereden geldi” sorusuna, leyleğin getirdiği, kapının önünde bulunduğu, lahanadan çıktığı, doktordan ya da çingenelerden alındığı, samanlık vb hikayeler anlatmayacak³⁵⁰, gerçeği anlatacağımız ama çocuğun anlayacağı dille. Çocuk teferruattan hoşlanmaz. Eğer ona, çocuk sahibi olmak için evlenmek gerektiğini, çünkü çocuğun hem anneye hem de babaya ihtiyacı olduğunu söylerseniz itiraz etmeyecektir. Çünkü, hem kendisinin hem diğer çocukların birer anne-babası olduğunu görmektedir. Sonra, anne ile babanın çocuk sahibi olmak istedikleri zaman dua ettiklerini, bunun üzerine Allah’ın annenin karnında minik bir bebek yarattığını, bu minik yavrunun orada bir müddet kalıp büyüdüğünü ve meme emecek duruma gelince annesine haber verdiğini annesinin de hastaneye giderek, doktor yardımı ile çocuğu doğurduğunu anlatırız.

Bu şekilde kendisine anlatılan küçük bir kız; “Peki anneciğim, ben sana nasıl haber verdim?” diye sorar. Annesi gülererek, “karnıma teptin, kızım... der ve ben anladım

³⁴⁸ Fitzhugh Dodson, *Çocuğumuzu Tanıyor musunuz?*, İstanbul 1995, s. 179.

³⁴⁹ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 106.

³⁵⁰ Haluk Yavuzer, *Ana-Baba Okulu*, İstanbul 1999, s. 102.

ki artık büyüdüün, çıkmak istiyorsun...” Bu cevap küçük kızın o kadar hoşuna gider ki, kahkaha ile gülmeye başlar³⁵¹.

Beş yaşlarına doğru erkek çocuğu, oyun sırasında erkek arkadaşı ile kız arkadaşını birbirinden ayırmıyor, aynı şekilde davranıyorsa, bu çocuk, ruhen erkek normlarını kazanmamış demektir. Bu yaşlarda kız çocukla erkek çocuğun oyunları cinsiyetlerine uygun farklılıklar göstermelidir. Yaratılışına uygun giydirilmeyen ve kızsız erkek gibi yetiştirilen ve erkekse kız gibi yetiştirilen çocuklar, hemcinsleri tarafından alaya alınıp, aşağılanacaktır. Böylece karşı cinse yaklaşmaya başlayacaktır. Bu şekilde karşı cinslere ruhen yakınlaşmalarda çocuk farkında olmadan “eşcinselliğin kapısından” girmiş olur. Sebebi ne olursa olsun, çocukları asla cinsiyetlerine zıt şekilde giyindirmemeli, onlara cinsiyetlerine uygun davranmalıyız. Tabirimi hoş görün, zavallı çocuklar, ahmak anne-babaların fantezi zevkleri yüzünden cinsi sapmalara uğrarlar³⁵². Daha sonra da sokaklar erkek tipli ve tavırlı, haşin ve sert bayanlarla; kadınsı, çitkırıldım fizik olarak erkek ama ruhen kadımlaşmış hilkat garibeleriyle dolup taşmaktadır.

Çocuğunuz cinsel konularda soru sorduğu zaman, onu ayıplamamız gerekir. Allah’ın verdiği hiçbir şey ayıp ve çirkin değildir. Onu çirkin ve ayıp yapan bizim yaratılışa ters düşen davranış değerlendirmemiz ve çocuğun sorusuyla bizim cinsel yaşamımızı merak ettiğini düşünmemizdir. Bütün mesele helal ile haramı, iyi ile kötüyü birbirinden ayırmak ve bunun doğru ölçülerine sahip olmaktır. Televizyon ve basının hayatımızın içindeki etkiyi de dikkate alarak çocuklarımıza altı yaşlarına doğru ayrıntıya girmeyen bir bilgilendirme verebilirsiniz. Verilen bilgiler yetersizse, zaten çocuk soru sormaya devam edecektir. Genelde 6 yaş çocuğu cinsel ilişki konusundaki ayrıntıyı almaya hazır değildir³⁵³.

Kız çocukların kendilerinde penisin olmayışını bir yoksunluk gibi algılamamaları gerektiği, Allah’ın kızları bu şekilde yarattığı ve buna karşılık kızlarda çocuğun doğmadan önce gelişimini sağladığı özel bir organları olduğu (rahim) açıklanmalıdır. Kızların büyüdüğü zaman çocuk doğurabilecekleri, erkeklerin

³⁵¹ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 65.

³⁵² Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 108.

³⁵³ Haluk Yavuzer, *Ana-Baka Okulu*, İstanbul 1999, s. 109.

doğuramayacakları anlatılmalıdır³⁵⁴. Erkeklerin de çocuğun olmasın karı-koca arasındaki özel bir ilişki ile katkıda buldukları belirtilmelidir. Eğer çocuk daha fazla soru sorarsa, çiçeklerden hareketle, erkek ve dişi hücrelerin birleşip bebeği oluşturduğunu anlatabilirsiniz. Bu konuları işleyen bol resimli bir kitapta okunabilir. Ama bunu çok özel bir mesele haline getirmeden, yeterli bilgiyi vermek için yapmalıyız. Yoksa çocuğun bütün dikkati bu konulara yönelerek olumsuzluklar baş gösterebilir. Terbiye sınırları içinde kalarak, teferruata girmeden, çocukların cinsel durumlarına göre, helal-haram hudutları dahilinde çocukları bilgilendirmek gerekir.

Altı yaşındaki çocukların sorduğunda daha fazla bilgi vermek, çocuğun endişelenip utanmasına yol açacağı için, daha sonra başka sorular sormasını da engelleyecektir. Bu yaştaki çocukların beyinsel algılama kapasitesi açısından, anneyle-babanın cinsel birleşmesine ya da bebeğin doğumuna ait özel bilgiler çok rahatsız edebilir, bu olaylardan uzak tutulmalıdır³⁵⁵.

b. Bilişsel Gelişim

Çocukların dini inancı zihinsel ve ruhsal gelişmelere paralel olarak yürümektedir. Piaget'in işlem öncesi dönem diye nitelendirdiği bu dönemde³⁵⁶, dil, düşünme, problem çözme, hatırlama, kavramlaştırma, hayal etme, öğrenme, bilgiyi işleme ve sembollerin okulda kullanışı gibi değişik zihinsel faaliyetlerde³⁵⁷ çocuğun yürüyüp-koşup etrafı keşfetme çabalarıyla büyük gelişmeler görülür. Çocuğun doğumuyla altı yaş arasında "Emici Zihne" sahip olduğunu ve "Emici zihin" sayesinde toplumun "kültür, töre, ülkü, duygu, davranış ve inançların" emilerek benimsendiğini Montessori dile getirmektedir³⁵⁸. Çocuğun alabildiğine "alıcı" olduğu bu dönemlerdeki bütün etkinlikler zihinsel faaliyetleri arttırmak amaçlıdır. Çocuklar da Tanrıya inanma hususunda iki yaşlarından sonra özel ve canlı bir hazırlık içindedirler³⁵⁹. Vergote'de 4 yaşını dini dünyaya ilginin altın yaş olduğunu belirtir³⁶⁰.

İki ve üç yaşından itibaren çocuk çevresinde olup bitenleri sormaya, bunların sebeplerini aramaya başladığı zaman Allah hakkında da bilgi isteyecektir. Allah

³⁵⁴ Fitzhugh Dodson, a.g.e., s. 174.

³⁵⁵ Deborah Steiner, *Çocuğumuzu Tanıyın 6 Yaşında*, İstanbul 1999, s. 71.

³⁵⁶ A. Sadi Gitmez, *Zihinsel Gelişim*, Ankara 1989, s. 58.

³⁵⁷ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, İstanbul 1993, s. 226.

³⁵⁸ Maria Montessori, *Çocuk Eğitimi*, İstanbul 1999, s. 8-9.

³⁵⁹ K. Yavuz, a.g.e., s. 41.

³⁶⁰ A. Vergote, "Çocukta Din", Çev.: E. Fırat, *A.Ü.İ.F.D. XXII*, s. 315.

hakkında kısa ve doğru bilgileri çocuk sordukça, ilgi ve merakı arttıkça vermek gerekir³⁶¹.

Çocuklara Allah'ı, herşeyi bilen ve gören, insanların iyi hareketlerini mükafatlandıran, çocukları çok sevdiği için onlara hiç günah yazdırmayan, cennet sahibi sevimli bir Allah olarak tanıtmak gerekir. Çevrenizde içlerinden gelerek ibadet eden nur yüzlü insanlar görürseniz, bilin ki onlar çocukluğunda anne-babalarından sevimli bir Allah bilgisi almışlardır. Şunu unutmamak gerekir, çocuk düşünmeden, şüphelenmeden ve itiraz etmeden inanmaya hazır olduğundan söylenenlere içtenlikle inanır³⁶².

Bu dönemde çocuk egosantirik düşünür. Çocuk gözünü açtığandan itibaren bütün ihtiyaçları büyükleri tarafından karşılanan çocuk, dünyadaki her şeyin kendisine hizmet için yaratılmış olduğuna inanmaktadır. Hep ben merkezli düşünür. Etrafındaki bütün yaratılmışlar ona hizmet için vardır. Bu şekilde inanmak pek sakıncalı sayılmaz. Çünkü Kur'an'da da insandaki bu duygulara hitap eden ayetler vardır. Yaratılmış olan bütün varlıkların, yeryüzünde ve gökyüzünde olan herşey gece-gündüz, ay-güneş-yıldız hepsi insanın hizmetine sunulmuştur³⁶³. Acaba insanın, kendisine çeşitli nimetler sunan yaratıcısını araması, bu duygular nedeniyle istenmiş olamaz mı? insanın bu tür duygularla bu nimetlerin yaratıcısına taa çocukluktan yönlendirme olamaz mı?

3-6 yaş arası çocuklar Allah'ı tasavvur ederken antropomorfizm gündeme gelecektir. Yani çocuklar Allah'ı büyük bir insan şeklinde algılayacaktır. Çünkü onun tecrübe dünyasında, seven, gören, işiten, bilen, affeden herşeye gücü yeten insan vardır. Fakat bu düşünce 5-6 yaşlarına doğru değişmeye başlar. Çocukların bu şekildeki anlayışları yerini gitgide ruhani ve sembolik bir anlayışa bıraktığı görülecektir³⁶⁴. Çocuğun zihni yapısı beslenmezse ilerde "Ölümsüz", "Doğmayan", "Doğurmayan", "Eşi benzeri olmayan", "Her yerde hazır olan" bir varlığı kavraması güç olacaktır³⁶⁵. Kur'an'da antropomorfist Tanrı anlayışına destek olabilecek mahiyette Allah'ın elinden, vechesinden, gücünden bahsedilmektedir. Her ne kadar bunlar Allah'ın gücü ve kuvvetini belirtse de, bu tür olgular insanın kendini tanıması ve kendinden hareketle Allah'ı bulmasına doğru yönlendirme olamaz mı? Zaten Hristiyan kültüründe Tanrı

³⁶¹ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 1997, s. 113-114.

³⁶² Halis Ayhan, a.g.e., s. 114.

³⁶³ İbrahim, 32-33 / Nalh, 12-13 / Ra'd, 2 / Hacc, 65.

³⁶⁴ M. Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, İstanbul 1989, s. 66.

³⁶⁵ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara 1991, s. 51.

baba diye lansedildiğinden, altı yaşındaki bir çocuk dua ederken “Babamız” tabirini kullanmayı reddeder. Allport’un belirttiğine göre, çocuğun babası ayyaş ve dinsizdir. Allah kavramıyla kendi babası arasında bir ilişki kurmaya tahammül edemediğine dikkati çeker³⁶⁶. Bu da çocukta metafizik kavramsal anlayış gelişince, çocukluktaki insan gibi tasavvur edilen Allah’tan hakiki Allah anlayışına geçişin kolay olacağına işaretler.

Allah’ı öğretirken, O’nun seven, affeden, merhamet sahibi olduğu, çocukları çok sevdiği, çocuğun kendisini, ailesini ve yakınlarını besleyen, onları ve bütün varlıkları yaratan, iyilikleri daima ödüllendiren bir varlık olarak tanıtılmalıdır. Cezalandıran yönlerinden çocuk sorduğu zaman bahsetmeliyiz. Çünkü çocuklar korktukları değil, sevdikleri Allah’a daha çabuk ısınırlar. Çocuk böyle sevimli bir Allah’a inanmakla kendini güçlenmiş ve Allah’a yaklaşmış hisseder. Onda bu duygu uyandıkça, Allah’ın kendine yakınlığı da o ölçüde artacak, çocuk hayatı iyi, güzel ve yaşamaya değer bulacak ve o nisbette yaşama gücü artacaktır³⁶⁷.

Çocuk eğitiminde korku vasıtalarının hepsi zararlıdır. Ama daha da korkuncu Allah’ı tehdit ve korku vasıtası kılmaktır. Eğer uyumazsan Allah seni öldürür, küfreden, kötü söz söyleyen dilini Allah yakacak, Allah seni taş eder, Allah seni çarpar... gibi ifadelerle çocuğun zihninde, –hâşâ– korkunç, sevimsiz bir Allah mefhumu oluşur ki istenilen bir şey değildir. Anne-babaların buna çok dikkat etmeleri gerekir. Çünkü bu tehditlerle çocuk korkak ve silik yetişir.

Çocuklar üç yaşına kadar gördükleri her şeyi canlı kabul ederler. Çiçekler, kediler, güneş, ay, yıldızlar ve sıradan oyuncak yaşayan varlıklardır. Bu anlayış, çocuklar “ölüm” hakkında doğru bir kanaat edininceye kadar devam eder³⁶⁸.

Ölüm gerçeğini ortadan kaldıramayız. Biz ne kadar saklısak saklayalım, çocuk bir gün mutlaka ölüm gerçeği ile karşılaşacaktır. İnansak da inanmasak da, kabul etmekte etmesekte “ölüm bir gerçektir”, her canlı bir gün mutlaka ölecektir. İşe yaramaz sandığımız kırık bir oyuncağı kaybetmesi için üzülen ve arkasından gözyaşı döken, onu bulmamız için herşeyi yapan çocuk, dedesi veya çok sevdiği oyun arkadaşı öldüğünde soracak: Çok sevdiğim dedem, oyun arkadaşım, kedim nereye gitti?

³⁶⁶ M. E. Ay, a.g.e., s. 65.

³⁶⁷ Kerim Yavuzer, a.g.e., s. 42.

³⁶⁸ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 58.

Ölüm nedir? Eğer ahirete yani öldükten sonra dirilmeye inanıyorsanız, işiniz kolay. Çocuğunuza çok sevdiğin deden veya arkadaşın öldü, fakat daha güzel bir dünyaya gitti. Orada bizden daha rahat ve bizden daha mutlu bir şekilde yaşıyor. Sevdiğimiz birçok arkadaş, akrabalar oradalar. Biz de bir gün ölecek ve onlarla buluşacağız. Orada çalışma yok, bütün gün birlikte olacağız, istediğimiz herşey ayağımıza gelecek diyerek, ölümün insanı buz gibi eden damarlarındaki kanımı durduran soğukluğu ve korkunçluğunu giderip sevdirebilirsiniz. Bu şekilde anlatılan dört yaşındaki çocuk, babacığım o dünyanın adı nedir diye sorar. Siz de yavrum “cennet”tir dersiniz.

Daha sonra çocuk, kötü insanların da cennete girip girmeyeceğini sorar. Sizde eğer Allah’a inanıyorsa gireceklerini söylersiniz. Yalnız, bilerek yaptıkları kötülüklerin cezasını çektikten sonra cennete girecekler. Kötülük yapanların ceza gördüğü yer, cennetten ayrı bir yerdir. Adına cehennem denir, diyerek ahirete ait bilgi de vermiş olursunuz.

Tabii bu arada çocuk sorabilir, babacığım yaramazlık yaptığımız için Allah bizi cehenneme atar mı? Siz de

– Hayır yavrum, Allah çocuklara ceza vermez. Onları cennete bırakır.

Çocuğunuz şöyle diyebilir.

– Ama annem ve sen ceza veriyorsunuz?

– Evet yavrum veriyoruz. Çünkü Allah, çocukları yetişkin insan oluncaya kadar anne-babaya emanet etmiştir. Sizden biz sorumluyuz; Onun için cezanız da bize ait. Fakat farkında olmadan bir yaramazlık yapıp da özür dilediğiniz zaman ceza veriyor muyuz? diye sorarsınız. Çocuğunuz bu şekilde eğitmişseniz.

– Hayır, diyecektir. Siz yine açıklama yapmaya devam edersiniz.

– İşte biz büyükler de farkında olmadan bir kötülük yapınca Allah’tan af diliyoruz; bizi bağışlaması için dua ediyoruz. Allah samimi olarak af dileyenlerin duasını kabul eder. Allah, anne ve babalardan daha çok affedicidir, şeklinde bilgi vererek çocuğu ölüm korkusuna karşı korumuş oluruz.

Allah'a ve ahiret gününe inanmayan anne-babaların işi zordur. Çünkü "ölüm korkusu"na karşı koruyamadıkları gibi üstelik kendileri de aynı korkuyu yaşarlar...³⁶⁹ Çocuğa ölüm anlatılırken, uyku gibi birşeydir demekte hatalıdır. Sonunda çocukta uyku bozukluklarına sebep olabilir.

Okul öncesi dönemde de dinsel kavramların oluşması için, çocuğu ibadet yerlerine (cami-mescit) götürüp gezdirilebilir. Çocuklar camide veya evde büyüklerin hareketlerini gözlerken, onların yüzlerindeki saygıyı, başkahlığı ve ciddiyeti farkederler. Bazı ailelerde çocuk dini yapıp-etmelerle çabuk tanışır. Bu etkinliklere katılması, bunun sevgi ve coşkuyla ödüllendirilmesi, çocukların dine karşı olumlu bir tavır almasını ve olumlu duygular geliştirmelerini sağlar. Ailede dini kuralların uygulanmasının, çocuğun erken tecrübelerine etkisi olduğu gibi, ilerdeki sosyal tecrübelerine, bunları muhakeme, yorumlama ve ifade etmede de kendisine büyük kolaylık sağlar³⁷⁰.

Okul öncesi çocuğun eğitiminde dua önemli bir yer tutar. Çocuklar yatarken, yemek öncesi ve sonrasında küçük dualar ve şükür cümleleri, ilahiler ezberletilebilir. Dualar çocukların Allah'a yaklaşmasına, dinle ilgili kavramların oluşmasına yardımcı olacaktır. Peygamberimiz'de inanmanın temelini atmak ve çocukta dinle ilgili kavramları oluşturmak bakımından, ilk olarak çocuğun kulaklarına ezan ve kamet okuduğunu belirtmiştik. Konuşmaya başlayan çocuklarla da ilgilendiği ve küçüklere "Lâ ilâhe illallah" cümlesini öğrettiği rivayetleri de vardır³⁷¹.

Okul öncesi dönemde dua öğretiminde dikkat edilecek husus, çocuk çalışmadan işlerin yoluna konması için "açıl susam açıl" veya Tanrı'yı istekleri gerçekleştiren "bir masal kahramanı" şeklinde sokmaya yönelik, çocuğun hayal dünyasının bir fantazisi³⁷² olmaktan kurtaran bir paradigma ile dua öğretmeliyiz.

Okul öncesi dönemde, çocukları tabiattan uzak tutmamak gerekir. Çocuğun gördüklerinden, işittiklerinden çok etkilendiğini, din eğitim ve öğretiminde duyuların eğitimine önem verilmesini belirten Salzman, kendi din eğitiminde, dindar bir ailenin kızı olan annesi ve babasının büyük rolü olduğunu belirtir. Babası tefekkür etmek için sık sık kırlara çıkar, yanında Salzman'ı da götürür. Kırlarda babasının Tanrı'nın

³⁶⁹ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 143-144.

³⁷⁰ Mualla Selçuk, a.g.e., s. 82.

³⁷¹ Es-San'âni, IV: 334.

³⁷² Mualla Selçuk, a.g.e., s. 83.

büyükliğini anlattığını, böylece onda Allah'a karşı güçlü bir saygının oluştuğunu belirtir. Babamın kalbine attığı, bu tohum bende daima iyiye, daima şefkate bağlı bir his yaratmıştır. Seneler geçtikçe ben, ruhumdaki bu büyük düşüncelerin himayesine sığınarak, saadetin ne olduğunu anladım. Bütün saadet ve huzurumu daima iyiyi, daima şefkati ve daima büyük Tanrı'yı düşünerek temin ettim der. Ayrıca kitabımın üzerinde yavrularına kötü örnek olan yengeç vardır. Resmin altında "Babacığım senden ne görürsek, biz de onu yaparız." ifadesi vardır³⁷³. Burada bilhassa çocukluk döneminde taklidin önemine dikkat etmemiz gerekir. Ayrıca Kur'an'ın da çağrıda bulunduğu gibi çocuklarımızı tabiattan mahrum bırakmayalım. Çocukların dinden ve Tanrı'dan uzaklaşması da, Allah'la, korkutulma, zorla dini öğretme, dua ezberleyemediği ve camiye gitmek istemediği zaman dövme, din adamlarının aleyhinde konuşmakla dinsiz olacaklarında³⁷⁴ şüphe yoktur.

c. Duygusal ve Sosyal Gelişim

İnsandaki duygusal gelişimi inceleyenler görürler ki, çocukta sevgi ve bağlanma ön plana çıkmaktadır. Çocuk zayıf ve güçsüz olarak dünyaya geldiği için ihtiyaçlarını giderecek, ondan daha güçlü ve kuvvetli birinin, sevgi ve şefkatine, himayesine ihtiyaç vardır. Çocuk ihtiyaçları giderildiği oranda etrafındakilere bağlanacaktır.

Himaye edilme ve himaye edene bağlanma isteği ömür boyu değişik şekil ve görünümlemlerle aralıksız devam eder. Bu devamlılık dikkate alınarak, dini duyguları oluşmasında önemli rol oynadığı kabul edilebilir³⁷⁵. Himaye altında bulunma, başkalarından sevgi, şefkat, yardım ve ilgi görme kendini rahat ve güvende hissetme ihtiyacı dini inancın gelişmesinde bir başlangıç noktası olarak görülebilir.

Çocuk 3-4 yaşlarına doğru, bazı psikologların öne sürdüğü gibi otorite olarak baba ve anneyi görmektedir. Ailede otorite sahibi olarak çocuğun daima hizmetindedirler. Hıristiyan kültüründeki baba (Tanrı) imajı bizim kültürümüzde yoktur. Onun için ilk zamanlarda hayale ve duyguya dayalı Allah tasvirinin zamanla bağlılık, güven ve saygı hisleriyle birlikte evrensel bir otorite olarak Allah'a doğru yönelmesi³⁷⁶ için gayret sarfetmeliyiz.

³⁷³ C. G. Salzmann, *Çocuğu Kötü Eğitimcinin Yılları*, Ter.: Ali Çankırlı, İzmir 1992, s. 4-8.

³⁷⁴ C. G. Salzmann, a.g.e., s. 71.

³⁷⁵ W. H. Clarcck, "Çocukluk Dönemi Dini", *A.Ü.İ.F.D.*, Çev.: N. Armaner, 1981, XXIV, s. 178.

³⁷⁶ N. Armaner, a.g.e., s. 85.

Duygusal gelişim, zihinsel gelişmeden önce olduğunu tespit eden psikologlar³⁷⁷ her şeyden önce çocuğa sevgiyle yaklaşarak, onda güven, ümit ve bağlanma duygularını geliştirmenin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Ülkemizde çocuğu korkutarak eğitmek yaygın bir kanaattir. Korkutmayı benimsemiş ebeveyn din söz konusu olunca da aynı tutum içindedir. Dini motifleri, istekleri yönünde doğru-yanlış ayırmadan yaptırım gücü olarak kullanıyorlar.

Çocuğunu uyutamayınca, söz dinletemeyince, çocuk yaramazlık yapınca, hemen dini motiflere sarılmakta veya babayla, çarşıda bırakıp gitmekle korkutmaktadırlar. Böyle çocukların sağlıklı gelişmeleri ve hele kendisiyle korkuttukları Allah'ı sevmeleri mümkün değildir.

Şunu unutmamak gerekir, çocuk ikinci yaştan itibaren din ile karşılaştığını³⁷⁸, 3-4 yaşından itibaren de “neden/nasıl?” sorusuyla herşeyin aslını, yaratıcı gücün mahiyetini araştırdığını³⁷⁹, buna karşılık çocuk ergenliğe kadar sorumlu olmadığı halde, sanki çocukta sorumluymuş gibi bir yaklaşıma düşüyoruz. Allah inancını çocuklara sevgi ve bağlanma duygularını geliştirerek öğretmek ve teklif faaliyetlerine bu duygulardan hareket ederek başlamak daha doğru olacaktır. Bu şekildeki bir eğitim, çocuğun daha neşeli, ümitli, atılgan ve medeni cesareti yerinde bir kişiliğe kavuşmasına yardımcı olacak³⁸⁰, çocuğun yaşama sevincine de katkı sağlayacaktır.

Allah inancı verilirken, doğru ve anlaşılır bilgiler vermek gerekir. Allah'ın büyüklüğünü, çocuğun sevdiği her şeyi O'un yarattığı iyiliklerin ve güzelliklerin sahibi olduğu anlatılarak işe başlanmalı. Gerçek iteatın sevgi ve saygı temeline dayandığı unutulmamalıdır.

Kavgacı, sinirli, uyumsuz, sorumluluktan kaçan, çeşitli davranış bozuklukları gösteren bütün çocuklar, mutlaka ufaklıklarında fırtınalı dönemler çoktur. Ya aşırı baskı ve dayak, sevgi ve şefkat eksikliği, anne-baba kavgaları ya da görülmeyen mikrop-Allah gibi şeylerle aşırı korkutulmaları şuurlarında bunların izlerini taşımaktadırlar.

Çocukları uyarırken tehdit etmemeliyiz. Eğer şöyle yaparsan, hastalanırsın? Eğer böyle yapmazsan ölürsün! Eğer sözümü dinlemezsen Allah sana ceza verir. Bütün

³⁷⁷ Clifford Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Ankara 1984, s. 59.

³⁷⁸ K. Yavuz, a.g.e., s. 41.

³⁷⁹ N. Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980, s. 83.

³⁸⁰ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğr.*, İstanbul 1997, s. 114.

bunlar çocuğu korkak yapar. Kazayla düşüp bir yeri yaralandığında veya hastalandığında suçluluk duygusuna kapılır. Çocuğumuzu terbiye ederken, zor, baskı, tehdit kullanmamalıyız. Onu çok sevelim ki sevmeyi öğrensın, gerektiği yerde yükünü paylaşalım ve yardım edelik ki, o da başkalarına yardım etmeyi öğrensın. Çocuklarımıza sevmeyi, paylaşmayı, yardım etmeyi, fazileti iyi örnek olarak öğretelim. Onlara kıskançlığın, nefretin, bencilliğın zararlarını anlatahım ki ileride ahlâklı olsun. Unutmamak gerekir çocuk doğru şeyleri de yanlış şeyleri de taklit ederek öğrenir³⁸¹.

Çocuklar sözden ziyade davranışlara dikkat ederler, bunların etkisinde kalırlar. Öyleyse onlara karşı daima dürüst olmalı, sözlerimiz davranışlarımızı yalanlamamalıdır. Çocuklarımıza asla yapamayacağımız şeyleri vaad etmemeliyiz. Çocuklar, yalanın ifade ettiği aldatmacayı ve iki yüzlülüğü bilmezler. Onları yalan söylemeye iten sebep; anne-baba ve büyük kardeşler tarafından yalan vaatlerde aldatıla aldatıla o da yalan söylemeye alışır. Çocuk masumca dikkat çekmek için hayalle gerçeği birbirine karıştırıp yalanla hikayeyi birbirine karıştırabilir. Bu alışkanlık kazanmaz, sonraları hayallerin farkına varınca bu söylemden vazgeçer. Ama yalan vaatlerle aldatılan ve avutulan çocukların da yalancı olması kadar tabii bir şey yoktur. Büyükler, çocukların yanında, akrabaları, komşuları ve iş arkadaşlarını çekiştirip dedikodu yapmamalıdır. Çocuklar anne-babalarından dostlarını çekiştirdiklerini duydukları zaman; o insanlara olan güvenlerini ve saygılarını yitirdikleri gibi zamanla onlar da kendi arkadaşlarına aynı şekilde davranırlar. Unutmayınız çocuklar iyi bir taklitçidirler, asla unutmazlar. Ayrıca “benim annem yalan söylemez” diyen çocuk, ne mutlu bir çocuktur. Eğer o ailede karşılıklı sevgi ve saygı da var ise, o çocuk ne şanslı bir çocuktur³⁸².

Çocuklara fazla müdahale etmemek gerekir. Öyle yapma, şöyle yap, o yasak, o günah, cıss vb. söylem çocuğun kendi kabiliyetlerini ortaya çıkarmasını önler. Neyi nasıl yapacağını söylemek, onu hazıra alıştıırır. Kendi kendini tanıma yeteneği; keşfetme merakı ve dehasını köreltme gibi zararlı yanı vardır³⁸³. Anne-baba olarak çocuğu iyiye ve doğruya yönlendirmede, emredici, yasaklayıcı, ceza uygulayıcı durumunda olmaktan ziyade, yol gösterici ve diyalogla doğruyu kendisinin bulmasını sağlayıcı olmalıyız.

³⁸¹ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 72.

³⁸² Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 105.

³⁸³ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 135.

Anne-babalar birbirine karşı anlayışlı, saygılı ve sevgi doluysa, çocuklar bundan son derece mutlu olacaklar, bağlanıp güvenecekleri birileri olduğu için geleceğe ait güven duyguları da kuvvetlenir ve aile saadetine renk katarlar. Akıllı anne, çocuklarının yanında kocasına saygı duyan, o yokken babalarının güzel huylarını söyleyerek çocukların gözünde yücelen kadındır. Böyle bir anneyi çocuklar yürekten sever, sayar ve bağlanır. Ama kocasının aleyhine devamlı kötü olarak konuşan anne, çocukların kendine bağlılığını kaybettiği gibi kocasının saygınlığını da yitirir. Böyle ortamda yetişen çocuklar, sevgisiz, saygısız ve güvensiz olarak yetişir. Ailede bu duygular coşkusal olarak yaşanmalı ki çocuk yaratana yönelebilsin.

Çocuklar korktukları değil, sevdikleri bir Allah'a daha çabuk ısınırlar. İslam eğitim sisteminde, sevgiye dayalı bir eğitim esastır. Çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmada, çocukların "Allah'ı sevdiğimiz için O da bizi sever" veya "Bizi koruduğu için Allah bizi sever" şeklindeki cevapları iyi tahlil edildiğinde, çocukların sevecekleri ve bağlanacakları dost bir Allah'a inandıklarını görürüz³⁸⁴.

Anaokullarında da çocukların gelişmesine katkıda bulunmak için, program ve etkinliklerin de merak, endişe, zevk, üzüntü, öfke, sevinç, merhamet, korku, hayal kırıklığı, güven, bağlanma, paylaşma, dost edinme gibi duyguların ortaya çıkışına imkan verecek mahiyettedir. Dini nitelikli kabul ettiğimiz soruların kaynağı da aslında bu duygulardır³⁸⁵. Bu okullarda (anaokulları) dolaylı bir din eğitimi verilebilir. Öğretmen dini bayramlar ve kandillerde özel kutlamalar yapabilirler. Hikaye, boyama, kesme, taklit ve temsil yoluyla bayramlar çocukların anlayabileceği şekilde kutlanabilir. Sözlü anlatımda da çocukların Ramazan ayı, iftar, Kurban Bayramı, Kurban, Cuma Namazı, sünnet düğünleri veya yakınlarından birinin ölümü gibi materyalleri kullanarak çocukların tecrübelerinden hareketle dini duyguların ifadesi ve yönlendirilmesi, yanlışlar varsa düzeltilme ortamı oluşturulabilir.

Çocuklara yönelik hazırlanmış oyuncaklardan, şiddet içerenleri fazla evde bulundurmayın. Çocukların şiddet duygusuna kapılmasını belki önleyemezsiniz ama şiddet davranışlarını engelleyebilirsiniz. Çocuğunuzun şiddet duygularını boşaltabilmeleri için imkanlar hazırlayın³⁸⁶.

³⁸⁴ Yurdagül Konuk, a.g.e., s. 77.

³⁸⁵ Mualla Selçuk, *Çocuğın Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara 1991, s. 86.

³⁸⁶ Fithugh Dodson, a.g.e., s. 237.

Çocuklardan şunu yapmayacaksın, bunu yapmayacaksın diye söz almayın. Çocuk kavramsal olarak “söz vermek” nedir bilmediği için biraz sonra aynı hareketi yapabilir. Çocuklara baskı yaparak birinden özür diletmeyin. Yine baskı yaparak ağlamasına engel olmayın. Ağlamak doğal olarak vücudun bir savunma mekanizmasıdır. Buna engel olursanız, sıkıntı ve organizmanın gerginliğini boşaltmak için tırnak yemeler veya başka tikler şeklinde tezahür eder. Zorla özür diletirseniz de çocuk pısrık ve silik şahsiyetli olur. Onları büyük bir adam gibi ciddiye alıp konuşarak, onlara zaman ayırarak, onların penceresinden olaylara bakmaya çalışarak anlaşabilirsiniz. Etkinlikler çocuk merkezli olmalıdır.

Eğer çocuklarda, doğuştan veya sonradan bir sakatlık, körlük veya çirkinlik meydana gelmişse, oğlum sen çok güzelsin, kızım senin şu şu meziyetlerin var gibi çocuğu avutmaya yönelik bilgiler vermemeliyiz. Onları, yavrum bak iki türlü güzellik vardır: Huy güzelliği ve şekil güzelliği. Nice güzel yüzlü ve sağlam çocuklar vardır ki, ahlâksız ve çirkin huyludurlar. Annelerini, babalarını, öğretmenlerini dinlemez arkadaşlarını üzerler. Küfreder, çirkin sözler söyler, karşısındakileri kırarlar. Çirkin huylarından dolayı kimse onları sevmez. Eğer ölüm olmasaydı, hepimiz bu dünyada sonsuza kadar yaşayacak olsaydık; üzölmene değerdı. Fakat herkes, çirkinı de güzeli de ölecek, sonunda toprağa karışacak. Ama ruhumuz ölmez. Allah bizi öbür dünyada yeniden diriltecek. Topalı da, körü de, Allah’a inandıkları takdirde, yepyeni bir vücut kazanacak. Sen, Allah’a inanan bir çocuksun. Eğer O’nun verdiğine razı olur, şükreder, iyi işler yaparsan, öbür dünyada seninle alay eden çocuklardan daha güzel vücudun, yüzün olacak. Bunu Allah vaad ediyor. Onun için yavrum Allah’a şükredelim, daha kötöleri de vardır diye çocukların maneviyatı güçlendirerek, onlara yaşama sevinci verecek bu bilgileri de vermeliyiz³⁸⁷. Bizim çocuğumuzda değil de başka çocuklarda böyle durumlar varsa, çocuğumuzla bu konuyu çok ciddi olarak konuşup, öyle arkadaşlarıyla dalga geçme ve alay konusu yapmamalarını anlatmalıyız. Onlarla arkadaşlık kurmalarını tavsiye etmeliyiz.

Altı yaşlarında doğru çocuklarımızı, dini törenlerin yapıldığı yerlere götürüp, oralarda çocuğun sorularına yeterli açıklıkla cevap vermeliyiz. Çocuğumuz sormasa da ona oralarla bilgi verirsek, camide işte imam şurda durur, buraya şu ismi verirler,

³⁸⁷ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 152.

insanlar namazı şurda kılar, bak bizde namaz kılacağız vb çocuk oradaki havayı teneffüs etmesi, duygusal anlamda bazı faaliyetleri duyumsarsa, tasavvurları gittikçe olgunlaşır, ve zamanla gerçek ifadesini alır. Merasimlerde okunan Kur'an'lar, şiirler, ilahiler çocukların dünyasında etkilidir. Yaşadıklarını, hakikatini öğrenmeye çalıştıkları hayata ait gerçek tecrübeler olarak kaydedeceklerdir. İleri yaşlarda dahi unutulmayan davranışların hayatın erken çağına ait olduğu bilinmektedir. Çocukluğunda böyle deneyimler geçirmemiş bir çocuk ileride bu faaliyetlere gerek duymayabilir, hatta değişik etkilerle küçümseyerek bakabilir³⁸⁸. Bundan dolayı bu olayları tecrübe etmesi faydalıdır.

3. Çocukluk Dönemi ve Din (7-12 Yaş)

a. Bedensel Gelişme

Yedi yaşındaki çocuğumuz artık sağlam temellere oturmuş bir beceri duygusuna sahip, dünyaya gelişinden bu yana konuşma, kendini yönetme, bedenini, duygularını ve davranışlarını kontrol etme, daha geniş çevreyi gezip görüp algılayacak ve uyum sağlayacak kadar fiziki ve sosyal gelişime sahiptir.

Beden ruhun kabı olduğundan, ruhla beden arasında sağlam bir bağlantı ve müşterek bir etki tepki münasebeti vardır³⁸⁹. Bundan dolayı da İslâm, çocuklarımızın fiziksel yapıları itibariyle güçlü-kuvvetli-sağlıklı olmalarını ister. Bedensel gelişmeyle ilgili beslenme, temizlik, giyim-kuşam ve cinsellik konularına girmeden, bilişsel gelişimde üzerinde duracağız fakat bedeni yönü de olan birkaç nokta üzerinde duracağım.

Bu dönemde çocuklara doğumdan itibaren yavaş yavaş öğretilen dini söylem ve ritüellerin tatbikatına geçilmesi gerekir. Bunların başında da Namaz ve Oruç gelir. Bedensel gücünü kontrol etmesini öğrenen çocuklara 7 yaşından itibaren oruç tutma öğretilmeli, tutabildiği kadar tutturulmalıdır. Öğleye kadar, ikindiye kadar veya oyunla avutularak çocuklar buna alıştırılmalıdır. Namazla ilgili olarak da kendi müşahedelerime dayanarak, çocuklara namaz kılarken eller nasıl bağlanır, rukû nasıl yapılır, teşehhüde nasıl oturulur bizzat tatbikatlı olarak yaptırılmalıdır. Bazen camilerde öyle insanlarla karşılaşırız ki –zavallılara acıyorum– namaz kılincaya kadar

³⁸⁸ Mualla Selçuk, a.g.e., s. 82.

³⁸⁹ Muhammed Kutup, *İslam'da Eğitim Metodu*, İstanbul Trh., s. 198.

adamcağız kan-ter içinde kalıyor. Nasıl oturulacağını bilmiyor. Bu şekilde zorluk çeken kimsenin namazdan gereken lezzeti ve hazzı alıp kalitesini yükseltmesini bekleyemeyiz.

Çocuklarımıza, dince kutsal olan fiziki yerleri de gezdirip göstermeliyiz –buna haç da dahildir– böylece hem bu yapıların mimarisi hakkında bilgileri olur hem de orada yaşanan farklı ibadi davranış ve şekilleri de gösterme imkanımız olsun.

Çocukların bedensel gelişimlerinin sağlıklı olması için birinci dikkat etmemiz gereken, onların beslenmesidir. Yeterli derecede beslenmeyen çocuklar, fiziksel olarak zayıf olacak, kendine güveni de olmayacaktır.

Yemek hususunda dikkat edilecek hususlar birinci olarak helal olmasıdır. “Ey Rasüller Helal şeylerden yiyiniz ve salih amel işleyiniz.”³⁹⁰ buyurarak Allah’u Teâlâ insanlık tarihinin temel prensibine dikkat çeker.

Beslenme konusunda diğer önemli bir husus, israf etmemektir. “... Yiyin için fakat israf etmeyin, çünkü Allah israf edenleri sevmez.”³⁹¹ Çocuklarımıza yemek yerken mideyi doyurmanın şeklinden, bütün hayatın her alanında savurgan olmamız gerektiği öğretilmelidir. Tıka basa midemizi doldurduğumuz zaman vücudun değişik yerlerinde zararlı toksinler ve yağlar oluşarak bize zarar vereceklerini uygun üslupla hissettirmeliyiz.

İnsanların karnını doyurmak için çöplüklerden ekmek toplamak zorunda kaldıkları günümüzde, dünyanın değişik bölgelerinde açlıktan ölenler varsa, bunları yeni yetişen nesle sebepleriyle izah etmeliyiz. Bunu anlatırken yavrumuza, boğazından giren her bir helal lokma için de Allah’a şükretmesini de, yemekten önce sofraya otururken, sofradan kalkarken küçük dua cümleleri söyleyerek ve söyleterek özümsetmeliyiz.

Yemek adabıyla ilgili olarak, elle yeme veya çatal-kaşık kullanmaya, masada yemeye bid’at diye karşı çıkma gibi yanlışlıklara düşmememiz gerekir. Medeniyetin ve tekniğin getirdiği imkanları kullanmaktan kaçınmamalıyız.

Çocuklarımıza en fazla dikkat etmeleri gereken şeylerden birinin de, yenen maddelerin temiz olması gerektiğinin bilincini vermeliyiz. “Ey insanlar! Yeryüzündeki

³⁹⁰ Mî’minun, 51.

³⁹¹ E’raf, 31.

temiz ve helal şeylerden yiyin, şeytana ayak uydurmayın...³⁹² Temizlik bizzat maddesel şekliyle olduğu gibi kimyevi yapısı gereği vücuda ve akla zararlı maddelerden uzak kalmayı gerekli kılar. Dikkat etmek gerekir ki çocuklarımız okul döneminde bilhassa 9-10 yaşlarında, arkadaş vesilesiyle sigara, alkol ve uyuşturucu alışkanlığı kazanma ihtimali vardır. Fakat çocuklarımızla iyi bir diyalog sağlamışsak, onları bunlardan koruyabiliriz.

Çocuklarımıza şu bilinci vermeliyiz, bilhassa okul kenarlarında, açık olarak satılan maddelerin, sağlıklı ortamlarda üretilip-üretildiğini bilmediğimiz için, temizliğinden şüphe edilen şeylerden uzak durmaları gerektiğini, bunlardan tükettiği takdirde hastalanma riskinin artacağını farkında olmasını sağlamalıyız.

Çocuklarımızı yemeğe besmele ile başlatıp, sağ el ile yemeleri, ağızına küçük parçalar alması, iyice çiğnmeden yutmamaları, ortak kaptan yemek yeniyorsa kendi önünden yemesi, ağızda lokma varken konuşmaması, gülmemesi ve ekmeği ısırıp elleriyle koparması, yemekte ve toplumda sümürme-hapşırma-aksırma yapmaması, huzurlu olması için de az yiyip-az içmesi, yemekten sonra dua edip, yemeği yapan annesine teşekkür ederek ellerini ve ağızını yıkaması³⁹³ gerektiğini devamlı yaptırarak alışkanlık haline getirmeliyiz. Ağız ve diş sağlığı açısından temizliğe dikkat etmemiz gerekir. Misvak, diş fırçası ne ile olursa olsun, her yemekten sonra, çocuklarımıza dişlerini fırçalamayı öğretmeliyiz. İlla misvak diye bağnazlık yapmamak gerekir. Önemli olan ağız sağlığıdır.

Bedensel temizlik açısından çocuklarımız bu dönemde bağımsız davranma meyilleri fazla olduğundan dolayı, tırnak kesmesinden banyosuna kadar kendisi yapmalı ve bunu teşvik etmeliyiz. Çocuklarımıza en az haftada bir banyo yapmaları, sıcak yörelerimizde haftada iki defa banyo yapmayı alışkanlık haline getirmeleri için uğraşmalıyız. Çocuklarımıza temiz olan bireylerin sevildiğini anımsatmalıyız. Banyo alışkanlığı kazandırılırken Gûsûl Abdesti (Boyabdesti) almayı da öğretmeliyiz. Namaz abdestini zaten namaz kılmaya başlattığımız için bilmesi gerekir. Bunlar çocuğun fiziki durumuna göre bir yaş öne veya sonraya bırakılabilir.

³⁹² Bakara, 168. / Bakara, 57.

³⁹³ Gazâli, *Eyyûhe'l Veled*, İstanbul 1993, s. 80.

Çocuğumuza elbiselerini de temiz tutması, kirlenenleri gelip değiştirmesi gerektiğini açıklamalıyız. Kirli ve pasaklı çocukları kimse sevmediği gibi arkadaşları da böyle çocuklardan nefret ettiklerini ve arkadaşsız kalacağını hatırlatabiliriz. “Elbiseni temizle, pisliklerden uzak dur”³⁹⁴ “Allah temiz olanları sever”³⁹⁵ Çocuklarımızın kendi ayakları üzerinde durmaları ve kendi başlarına bir iş yapma zevkinden onları mahrum bırakmayalım. Onlar kendileri elbiselerini, ayakkabılarını, çantalarını hazırlamayı, odalarını düzenlemeyi artık kendileri yapsın, yeter ki siz onlara güvenin, bakım o yaramazlar ne beceriklidirler.

Bedenin, yiyeceklerin, elbisenin yanında bir de çevre temizliği vardır ki şehir hayatının, fabrika bacalarının, motorlu taşıtların eksozlarının, soba-kalorifer bacalarının ve gürültü kirliliğinin ortasına sıkışmış yeni bireylerimize buldukları ortamı temiz tutmalarının gereğini kavratmalıyız. Neredeyse ekolojik dengenin bozulma seviyesine geldiği bir ortamda çocuklarımıza, çevre temizliğinin önemini anlatarak, çevre temizlik örgütlerine 12-13 yaşlarına doğru üye bile olabileceklerini salık vermeliyiz. Temizliğin imandan olduğunu çocuklarımıza hissettirerek, ibadet yerlerinden tutun, bizim bulunduğumuz her yerin temiz olmasına dikkat etmemiz gerektiğini yavrularımıza anlatmanın bir yolunu bulmalıyız.

Ruhumuzu ve kalbimizi de temizlememiz gerektiğini, içimizde kimseye karşı herhangi bir kötülüğün olmaması gerektiğini de vurgulamalıyız. Çocuklarımızla beraber temizlik kampanyalarına katılmalıyız. Elimizdeki ufak bir pisliği sokağın ortasına atmamalıyız. Çöp kutularına atmalıyız ki bizi gören çocuğumuz da aynı eylemi yapsın. Hiç unutmam doğu illerinde birinde çalışırken, elimdeki poşeti atmak için çöp kutusu arıyorum, birkaç kişi “at abi bi şey olmaz” dediler. Yerlere bakınca neden bu kadar pis olduğunu o zaman anladım. Bense belediye çalışmıyor herhalde diyordum. Beni bu şekilde gören öğrencilerim de poşet ve çöplerini çöp poşetine atmaya başladılar.

Hayatın devamı ve bedenin sağlıklı varlığını devam ettirmesi için trafik kurallarına da uymanın gereğini çocuklarımıza anımsatmalıyız. Sokaklar zararlı yiyecek satanlar, serseriler, çocuğa düşkün hastalar, köşeden hızla fırlayan otomobiller ve daha neler neler... Hayat sürprizlerle dolu. Çocuğumuzu bir gölge gibi takip etmeyelim ve

³⁹⁴ Müddesir, 4-5.

³⁹⁵ Tevbe, 108.

ona güvenelim, kendini her türlü tehlikeye karşı korumaya alışsın. Böylece kendine güvenen, mücadele etmesini bilen, şahsiyetli fertler çoğalsın. Yoksa pısrık, kendisine güvenmeyen, daima birilerinin korumasına muhtaç fertler çoğalır ki bunlar da onun bunun kulları olur, Allah'ın değil.

Cinsellik konusunda da önceki dönemdeki bilgiler üzerine yeni bilgiler verilmesi gerekir. Ama okula başlayınca, cinsel konulardaki bilgi ve merakta bir azalma gözlenir. Çocuk cinsel konulardan kaçır gibidir. Televizyonda bir öpüşme görse gözlerini kapır, utanmış gibi davranır. Okulda kız çocuklarına sokulmak yerine kaçır. Çevresi genişleyen çocuk bedeninden başka ilgi olanlarına yönelmiştir. Cinsel ilgiler uykuya yatmış gibidir. Fakat ilgi ve merak arada bir depresir³⁹⁶.

Cinsel olgunlaşmayla fizik işaretlerin belirmesi ve genital bezlerin üretime başlamasıyla cinsel ilgi ve meraklar yeniden canlanır³⁹⁷. Çocuk 7 yaşlarında yatağı ayrılarak, 7-8 yaşlarında duruma bağılı olarak ek bilgiler anlatılması gerekir. Kız çocuğuna annenin, erkek çocuğaya babanın veya varsa abisinin anlatması gerekir. Çocuğun oluşumu da babadan gelen sperm deneni bir maddeyle, annenin içindeki minik yumurtayla birleşmesi sonucu olduğu anlatılmalıdır. Çocuk yapmanın her zaman mümkün olmadığı, fakat belirli günlerde ancak olduğu, onunda Allah'a dua etmeyle, Allah'ın anne-babasının isteklerine olumlu cevap vermesiyle olduğu anlatılmalıdır.

10 yaşlarına doğru kız çocuğunu ergenliğe hazırlamak için adetini biyolojik bir durum olduğu, bunun süre, miktar zaman konusunda bilgilendirmeleri gerekir. erkek çocuklara da ihtilam olmayla ilgili bilgiler verilmeli. Gösül abdestini iyi öğrenip öğrenmediklerini kontrol edilmeli. Ayrıca 10 yaşından sonra koltuk ve etek temizliklerini nasıl yapacağı hakkında bilgi verilmeli. 10 yaşından sonra çocuklara nikahın kutsallığı ile ilgili bilgiler verilmeli, nikahsız birleşmelerden bir çok zührevi hastalıkların ortaya çıktığı anlatılmalıdır. Asrımızda kadını ticari meta haline getiren basınından, sinemasından, kozmetiğinden, modasından, reklamcılığında, fuhuş bataklığına sürüklenmeye kadar, cinsel serbestlik adına kadımların hayatlarının çalındığından bahsedebilirsiniz. 11-12 yaşlarına doğru çocuğun ruhunda fırtınalar kapmaya başlar. Ona bu dönemi sağlıklı atlatacak tek merci, doğru bir din bilgisi ve baskıya dayanmayan iyi bir ahlak eğitimidir. Çocuklara insan olmayı cinsiyetin

³⁹⁶ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul 1992, s. 235.

³⁹⁷ Haluk Yavuzer, "Çocuğun Cinsel Eğitimi", *Ana-Baba Okulu*, İstanbul 1999 s, 110.

üzerinde tutmaları ve iyi insan olmak için çabalamaları gerektiği perspektifi verilmelidir³⁹⁸.

Çocuklarımıza önce insan olarak dünyaya geldiğimiz ve her bir bireyin insan olarak değerli olduğu, ondan sonra cinsiyetin geldiğini öğretmeliyiz. Cinsiyetten sonra dinin, milliyetin vb. geldiği vurgulanmalı.

Cinsiyette ilgili organların ve duygularında temiz olması gerektiği izah edilmeli. Çocuklar yapılarına göre, kültür çevrelerine, hoşlarına gittiği şekilde saç bakımından, güzel koku olarak parfüm vb. maddeleri almaları ve kullanmalarını teşvik etmeliyiz. Yalnız başkalarını rahatsız edecek derecede parfüm, esans vb. maddeleri kullanmayıp, vücudun doğal olarak ürettiği hoş olmayan kokularından korunmak maksadıyla kullanmalıdırlar.

Cinsiyetin özelliğine göre giyim ve kuşam konusunda gerekli hassasiyet gösterilmelidir. Kız çocuğuna, bir kız çocuğu nasıl giyinmesi gerekiyorsa o giydirilmelidir. Erkek çocuğuna da erkek elbiseler giydirilmelidir. Yalnız çocuklar üzerinde aşırı baskı kurmamak gerekir. Son zamanlarda kızların da pantolon vb gibi eskiden yalnız erkeklere ait kıyafetleri giymeleri, kendilerini rahat hissediyorsa fazla üzerlerine gitmemek gerekir. Yalnız dinen vücudun örtülmesi gereken yerlerini örtüyorsa sorun yoktur. Yeter ki karşı cinse özenmek ve özdeşleşmek maksadıyla bu kıyafetler giyilmesin.

Çocukların bir spor dalında spor yapmasını, böylece sağlam bir vücuda sahip olmasını teşvik etmeliyiz. Peygamberimiz; güreş, atıcılık, yüzme gibi zamanında yaygın olan sporları teşvik etmiştir. Fakat herhangi bir spor takımının taparcasına taraftarı olmasına müsaade etmemek gerekir. Peygamberimiz bedeni olgunlaşma açısından “Kuvvetli mü’minin zayıf mü’minden Allah katında daha hayırlı ve daha sevimli olduğunu”³⁹⁹ belirtir. Hangi anne-baba çocuğunun güçlü kuvvetli olmasını istemez?

b. Bilişsel Gelişme

Çocuklarda dini uyanış, yetişkinlerin ilgi, teşvik destek ve örnek olmalarına büyük ölçüde bağlı olmakla beraber, artık 7 yaşından sonra dini sadece çevresinden

³⁹⁸ Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk*, Ankara 1997, s. 159.

³⁹⁹ İbn-i Mace, Mukaddime, 10.

aldığı dış telkinler çerçevesinde kalmaz, içsel geliştirmeye, kendi içinde işlemeye ve kendine maletmeye başlar⁴⁰⁰.

Çocuklar bu dönemde zihinsel yetenekleri, yetişkinlerinki gibi olmaya başlar, formal işlemsel dönem olarak değerlendirilir ve somuttan soyuta doğru dönüşüm görülecektir⁴⁰¹. Bu döneme “akıl çağı” veya “öğrenme çağı” adı verilmektedir. Zihinsel öğrenme çağının başlangıcıdır. Çocukta bilgiye düşkünlük vardır. Bunun yanında duygusal öğrenme de devam etmektedir⁴⁰². Buna da dikkat edilmelidir. Duygusal ve sosyal gelişimde üzerinde duracağız.

Çocuklar bu dönemde, dinen sorumlu değildir, bunu unutmadan, dini bilgileri kazanmak zaman alabilir. Çocukların hayattaki ahlaksal değerleri ve inançları tanımalarına yardımcı olmak, yavaş ilerleyen ama sonunda ödülünü gördüğümüz bir süreçtir⁴⁰³. Unutmamak gerekir ki Allah’ın istediği insan prototiplerini, en mükemmel eğitici-öğretmen olan peygamber bile Allah’ın müfredatı dahilinde 23 sene gibi bir zaman kapsamında ancak üretebilmiştir.

Çocukların Allah hakkında fikir yürütmeye dört yaşlarında başladığını önceden belirtmiştik. Bu yaştan yedi yaşa doğru gelirken, Allah’ın her şeye kadir, onu her türlü kötülüklerden koruyacak bir güç olarak, artık bir insan gibi olmadığı, “meleklerle birlikte egemenliğini süren, görünmeyen, resmi çizilmeyen ve her yerde olan bir varlıktır.”⁴⁰⁴

Çocuklarda, bilhassa 7-9 yaş grubunda cennet, cehennem, melek, şeytan vb. motifleri gerçek hüviyetiyle tam kavrayamamış olsalar bile⁴⁰⁵ duygu, düşünce ve eğilimlerini zedelemeyen kavramların benimsenmesine ve yücelmesine bilinçli olarak yardım edilmesi gerekir.

Genellikle bu yaşlardaki çocuklar Allah’ın gökte ve her yerde olduğunu düşünmekte ve yeri göğü çiçeklerle donatan Allah’ın aslı nedir? gibi metafizik sorularında cevaplarını öğrenmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca Allah’ı “çok yüce, her şeyden ve herkesten büyük, her şeyi yaratan, her şeyi bilen, duyan ve gören, göz, kulak,

⁴⁰⁰ Hayati HÖKEKLEKLI, a.g.e., s. 257.

⁴⁰¹ Haluk YAVUZER, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul 200, s. 116.

⁴⁰² B. Bilgin-M. Selçuk, *Din Öğretimi*, Ankara 1991, s. 73.

⁴⁰³ Grete Nagel. PH.D., *Çocuk Yetiştirme Taosu*, İstanbul 2001, s. 56.

⁴⁰⁴ A. Vergote, “Çocukta Din”, *A.Ü.İ.F.D. XXII.*, Ankara 1978, s. 318 ve dev.

⁴⁰⁵ Mualla Selçuk, a.g.e., s. 103.

akıl gibi nimetler veren, çocukları ve insanları koruyan bitkileri, çiçekleri, yiyecek ve içecekleri yaratan, kendilerini besleyen, büyüten ulu bir varlık” olarak tasavvur ederler⁴⁰⁶. Bu şekilde düşünemiyorlarsa sorun var demektir.

Şunu bir daha belirtelim ki dinin özüne aykırı olan bir şekilde, bazı disiplin ve yasakları öğretmek için, anne-baba kendilerini dinlemesi için çocuğu Allah’la korkutmaması gerekir. Çünkü çocuğun gözünde Allah, seven, koruyan, hoşgören, affeden özellikleriyle değil, ceza veren, cehennem ateşinde yakan bir varlık olarak canlanmaktadır⁴⁰⁷ ki bu azıcık Kur’an-ı ve Peygamberi tanıyan kimsenin idrak edeceği bir yanıhtır. Bir de çocuk ergenliğe kadar (akıl-baliğ) mesûl değildir. Ölmesi durumunda cennete gidecektir. Allah’la korkutulmak çocuklarda kalıcı tedirginliklere neden olabilir. Hatta bazı çocuklar Allah’tan ziyade peygamberi sevdiklerini söyleyecektir. Dilimizde Allah’la ilgili kötümserlik imajı yaratacak beddua niteliğinde çok kelime vardır. Bu konuda çok dikkatli olmak gerekiyor. Ateş çocuğun tecrübe ettiği-bildiği bir mefhumdur.

Yedi yaşlardan itibaren zihni, duygusal ve sosyal yönden bilinçli olarak, dinin aslına uygun olarak bilgilendirilen, teşvik edilerek beslenen çocuk 10-12 yaşlarına doğru Allah’ı her zaman ve her yerde olduğunu anlayarak kabul etmekte⁴⁰⁸ O’nu kendisine yakın hissetmekte ve O’ndan yardım dilemektedir. Allah korkusu elbette vardır ve önemlidir, fakat bu korku belli bir bilgi seviyesi ve olgunluğun sonunda oluşacak korkudur⁴⁰⁹. İyi, güzel ve doğru olanı kazandırmada yeni anlatış-söylem biçimlerine kaçınılmaz olarak ihtiyacımız vardır.

Çocuklarımıza Allah bilgisinin yanında Peygamberimiz ve peygamberlerle ilgili, kutsal kitaplarla ilgili olarak da bilgiler vermeliyiz. Peygamberimizin ismini, ailesini, yetişme şeklini çocuklara öğretmeliyiz. Çocuklarımız bu yaşlarda ölüm olayından zaten haberdardır, ama peygamberimizin doğmadan babasını kaybettiği, daha altı yaşındayken de annesini kaybettiği ve öksüz kaldığı hatırlatılırsa çocuklar peygamberimizi kendilerine daha yakın hissederler. Daha sonraki hayatlarında O’nu örnek almaları ve O’nun söz-fil ve teşvikleri olan sünnete uygun davranmaları daha kolay olur.

⁴⁰⁶ K. Yavuz, a.g.e., s. 159 ve dev.

⁴⁰⁷ Atalay Yörükoğlu, a.g.e., s. 208.

⁴⁰⁸ M. Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım*, İstanbul 1989, s. 71.

⁴⁰⁹ Fatır, 28.

Peygamberimizin çocuklarla karşılaştığında onlara selam verip hatırlarını sorması, hastalanan çocukları ziyaret etmesi⁴¹⁰ zaman zaman onlara takılıp şakalaşması⁴¹¹, omzuna ve sırtına bindirip onları sevindirmesi, onlara cömert davrandığı maddi imkanlar, çeşitli hediyeler ve armağanlarla çocukları sevindirdiğinin hatırlatılması sevgi oluşması için yeterlidir. Anne-babaların çocukları için yaptıkları harcamalar da sadaka hükmünde⁴¹² değerlendirilmesi, çocuğunuza yaptığımız harcamanın sadaka-sevap olduğunu düşünmek kadar insanı mutlu-huzurlu yapan bir şey var mıdır?

Peygamberimizi çocuklara iyi anlatmak için onun çocukluğunda, çobanlık yaptığından, arkadaşlarıyla iyi geçindiğinden, çalışmayı ve yardımlaşmayı sevdiğinden, ailesinde büyüklerini sevip saydığından, amcasının yanında kalırken onların çocuklarıyla iyi geçindiğinden, tabiatı ve hayvanları sevdiğinden, dürüst, güvenilir, kötülüklerden kaçınan, haksızlıklarla güzel bir şekilde mücadele ettiğinden; bu hasletlerinin onun çocukluğunda olduğu vurgulanarak izah edilmeli ki çocuk kendi dünyasında iyi bir model olarak peygamberi benimsesin. Kelime-i Şahadet ve Kelime-i Tevhid'le de O'nun bizim için Allah tarafından görevlendirilen, kötülüklerle mücadele eden son peygamber olduğu, Allah'tan bize bazı yazılı emirler ve yasaklar getirdiğini, bunların toplandığı kitaba da Kur'an-ı Kerim dendiğini öğretmeliyiz. Bu kitabı da okumamız, Allah'ın bizden istediği güzel şeyleri öğrenmemiz gerektiğini hatırlatmalıyız.

Kur'an-ı Kerim okutmaya başlamanın kaç yaşında olmasıyla ilgili önceden de, şimdi de tartışmalar vardır. Alimlerin hâtıralarına veya fıkıh kitaplarında bazen bir ilim meclisinde çocuğun çıkarıldığı, bazen soru sorarak anlama kapasitesi test edildikten sonra kabul edildiği, bunun dört yaştan başladığı, altı, yedi... devam ettiğine dair rivayetler vardır⁴¹³. Dodurgalı'da Kur'an öğretiminde 7 yaşın daha uygun olduğunu ve yaz tatilinde yapılabileceğini belirtir. 5-6 yaşlarında öğretilmesini doğru bulunmadığını belirtir⁴¹⁴. Bu ailenin durumuna göre değişir. Dört yaşından itibaren ailenin uygun gördüğü bir zamanda Kur'an-ı Kerim öğretmesi daha iyidir. Çünkü ilköğretim dördüncü

⁴¹⁰ Buhari, Cenaiz, 79.

⁴¹¹ Buhari, Edep, 81.

⁴¹² İbn Mâce, Ticaret, 1.

⁴¹³ Abdullah N. Ulvan, *İslam'da Aile Eğitimi*, Konya 1984, s. 252.

⁴¹⁴ Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul 1998, s. 218.

sınıfında Din dersi vardır. Fakat Kur'an öğretimi yoktur. Aile 14-15 yaşına kadar Kur'an öğretimini vermelidir. Resmi kurum olarak sade İmam Hatip okulları vardır, Kur'an Kursları, Temel Eğitim 8 yıla çıkarılmasıyla beraber kapanmayla yüz yüze kalmıştır. Çocuklara Dodurgalı'nın da belirttiği gibi yaz dönemlerinde verilmesi bir alternatiftir, aileler bundan yararlanabilir. Buralarda çocuklar için ilgi çekecek etkinlikler yapılırsa rağbet görebilir. Gönüllü dernek veya vakıf çalışması da yapılarak yılın her bir mevsiminde hizmet veren müftülüklerle irtibata geçirilerek Kur'an öğretim yerleri de açılabilir. Aileler, çocuk ergenlik dönemini geçince vesâyet bağı zayıflayacağı için, sonradan çocuğun ilgi alanları da çok farklılaşacağından, dini bilgileri öğrenme isteğinin azalacağını varsayarak, çocuklarına önceden anne-babalık hakkı olarak gerekli dini bilgiyi vermek isterler ki bu da doğrudur.

Çocuklarımıza ahiretle ilgili önceden verdiğimiz –ölüm olaylarıyla– bilgilere ek olarak, tabiatın hareketle veya evdeki bir çiçekten hareketle yeniden dirilmek, bu dünyadaki yaptığımız iyilik veya kötülüklerle göre cennet veya cehenneme gidileceği, orada yeni bir hayatın başlayıp devam edeceğini de, bitkinin canlanıp yaprak açarak meyve vermesiyle açıklamak mümkündür.

Bu arada çocuğumuza sevap-helal ve günah-haram gibi kavramları da; çirkin-güzel, faydalı-zararlı, iyi-kötü gibi zıt manalardan faydalanarak verebiliriz. Eğer biz bilerek birine zarar verecek bir davranışta bulunursak; bu günahdır. Zarara uğrayan kişi görmese de Allah ve melekler görüyorlar. Bir kimseye iyi bir işte yardımcı olur, onu sıkıntıdan kurtarırsak; bu sevaptır. Günahlarımız da sevaplarımız da yazılıyor. Allah; güzeli, iyiyi, faydalı olan şeyleri sevdiği gibi bunları yapanları da sever gibi... Çocuklarımızdan körü körüne kendimize itaat istemeyelim. Çocuklarımızı köle ruhlu yapmaya hakkımız olmadığı kanaatindeyim. Tamam çocuk bir ailesinin olduğunu, ailesinin onun devamlı iyiliğini düşündüğünü, anne-babaya Kur'an emri ile iyi davranması, onları üzmemesi gerektiğini bilmeli ama bazen kendimizin de insan olduğumuzu ve hatalı olabileceğimizi kabul edelim. Onları haklı gördüğümüz takdirde bağırıp-çağırırız hatta dövmüşsek özür dileyip, gönlünü almalıyız. Bu bizim saygınlığımızı arttırır. Çocuk ileride bilerek suç işlediği zaman da verdiğimiz cezaya razı olur. Yeri gelince de özür dilemesini bilir; sevginizi, şefkatinizi ve güveninizi kaybetmek istemez.

İyilik yapan, bize hizmet edenlere “teşekkür ederim” demeye beraber başlayan, insanın arzu ve isteklerinin, derdinin, sıkıntısının, yalnızlığının, acizliğinde sığınıp, iltica ederek yalnız ve yalnız Allah’tan isteyip ona bağlanarak huzur bulmasını çocuklarımıza öğretmeliyiz. Yalnız 7-9 yaş grubu çocukların dua anlayışlarında bir mucize beklerler, dua, çocuğun hayal dünyasının bir fantazisi olmamalıdır. Buna dikkat edildikten sonra, çocuğun tanrı ile diyalogu sağlanmış olur. çocuk Allah ile içtenlikle ilişki kurmalı, kesin olarak Allah’a olan ihtiyacını hissetmeli.

Çocuk bu dönemde şunun farkına varmalıdır. Kendinin var olması Allah’a bağlıdır. Onun varlığı ve yaşaması Allah’a bağlıdır. Tüm ihtiyaçlarını o karşılamaktadır. Yaşamın bütün tehlike ve zararlarından koruyacak olan Allah’tır. O insandan yana olan herşeyi yapmış ve yapmaktadır⁴¹⁵. İnsan yalnız Allah’a ibadet etmeli ve O’ndan yardım dilemeli. Çocuk bu bağlamda duygusal ağırlıklı inançtan, zihinsel ağırlıklı inanca doğru yol almalıdır⁴¹⁶. Çocuk zihnen-aklen şunun farkında olmalı; Yatırdan-Ziyaretten, Telli Babadan, Cinci hocalardan, çaput bağlamadan, para atmalara vb. bir çok şeyin batıl-yanlış bilgilerden kaynaklandığını ancak ve ancak Allah’tan istenmesi, O’ndan şifa dilenmesi, dertlerimizi ve sıkıntılarımızı ancak O’ndan gidermesini istememiz gerektiği bilincinde olmalıdır.

Duâ eden çocuk Allah’ın üstün gücünü, sonsuz zenginliğini, insana verdiği değeri duyumsayarak, Allah’a olan ihtiyacını yürekte hissederek Mevlasına sevgisini ve saygısını ifade etmiş olur. Bu da çocuğu Allah’a yaklaştırır. Çünkü hayatımızda zaten Allah çok yakıнымızdadır. Farkında olmadan dua ederiz: Çok şükür, Eline sağlık, Allah rahmet eylesin, Anana babana rahmet, Allah acil şifalar versin, Hayırlı olsun... olumlular yanında, Allah kahretsin, Allah belanı versin, verem olası, dilin kurusun... gibi olumsuz şekilleri de vardır. Bunları çocuklar da farkında olmadan öğrenirler, bunların bilinçli hale gelmesi için uğraşmalıyız...

Çocukluk çağında öyle bir eğitim vermeliyiz ki ibâdetlerden sıkılmasın, zamanla vazgeçmesin, şekil veya taklitte kalmasın. Çocuğun 7 yaşında mükellef olmadığı da unutulmamalıdır. Bu çerçevede peygamberimizin “çocuklarımıza yedi yaşına ulaştıklarında namazı öğretiniz. On yaşına geldiklerinde kılmamakta ısrar ederlerse

⁴¹⁵ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 136.

⁴¹⁶ Abdurrahman Dodurgalı, a.g.e., s. 220.

dövünüz ve bu yaştan itibaren yataklarını ayırınız.”⁴¹⁷ tavsiyesi üzerine 7 yaşından itibaren namaz öğretilmeye başlanmalıdır. Fakat namazın öğretilmeye başlanmasıyla kılmaya zorlanması arasında 3 yıllık bir süre tanındığı dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Önce çocuk namaz kılacak kadar, Kur’an’dan kısa sürelerden, öğretilmiş olmalıdır. Çocuğa yavaş yavaş öğretilmeli. Onda namaza karşı aşırı istek vardır. Fakat sürekli mükellef olmadan beş vakit namaz kılmaya zorlanırsa, sevdiği bir oyun veya eğlenceden–filmden alınarak namaza götürülürse, uzun kılınan namazlarda camiye götürülürse olumlu sonuçlara ulaşmaz.

Çocuklar evde önceden namaz kılan anne-babayı görmeli, onların huşu-huzur içinde Allah’a yönelişlerini farketmeli. Namaz kılarken evin bir köşesini namaz kılınan yer itihaz etmemek, namaz kılınan odaya çocukların rahat girip çıkmaları sağlanmalıdır. Zaman zaman evlerde cemaatle namaz kılınmalı –çocuklar da iştirak etmeli– ki çocuklar bu heyecanı da yaşasınlar. Lüzumsuz hassasiyetler gösterip çocuklar namazda huzurunu bozuyorlar, ses çıkarmayın, koşturmayın, namazımın önünden geçtiyin vb. nedenlerle çocukları namaz kılma esnasında kendimizden uzaklaştırmamalıyız. Çocukta namaza karşı sevgi ve sempati uyandırmaya, onu yerine getirmenin gerekliliğini kavratmaya yönelik olmalı bütün çabamız. Çocuk namaza oyun gibi bakar, namaz esnasında sırta atlama, secdede yanına yatma, boynuna binme gibi halleri ilgi olarak değerlendirilip, bir secde bile olsa, namaz kılar gibi hareketleri desteklenmelidir. Peygamberimiz namaz esnasında sırtına, başına binen çocuklara hoşgörülü davranarak, onları rahatsız etmemek için secdeyi uzatmıştır⁴¹⁸. Bugün hangi imam çocuğu camiye gelse secdede boynuna binse buna tahammül eder. Çocuğu bu şekilde teşvik eden cemaat var mıdır. Ben kendim İlahiyat Fakültesini bitirdiğim zaman bir yaz çocuk okuturken, emekli bir imam ufak çocuklar ses çıkarıyor, namaz esnasında gülüyorlar, konuşuyorlar diye camide çocukları eline süpürgeyi de alıp kovmaya kalkıştığımda, Onu camide cemaatin içinde ikaz etmek zorunda kalmıştım.

Burada şuna dikkat edilmeli, çocuk hangi vakit namazını kılıyorsa onu tam kılmasını isteyebiliriz. Farzedelim akşamdan başladı. Akşam namazını tam kılsın, yedi

⁴¹⁷ Ebu Davud, Salat, 25.

⁴¹⁸ Buhari, Salât, 106. / Müslim, Mescid, 42.

yaşından sonraki süreçte birer-ikişer vakit arttırılarak tam yapması sağlanmalıdır. Bu arada çocuğa namazların kaç rekat, farzı, sünneti, bozanları yavaş yavaş öğretilmelidir.

Namaz ibadetiyle çocukların hayatında; vakitler, zamanın değerlendirilmesi, kibleye yönelmek, kardeşlik ve birlik şuurunun kazandırılması, niyet-kalp-davranış birlikteliği, işleri bilinçli yapma gibi alışkanlık kazandırır.

İbadetlerden maksat iyi davranışlar geliştirmektir. İbadetlerin insana dönük tarafı da budur. İbadetler nihayetinde dünya faaliyetidir ve dünya hayatına yönelik hedefleri olması gerekir ki o da güzel insan modelini gerçekleştirmektir. Yani ahlâklı, dürüst, duyarlı, merhametli, müşfik, haksızlık yapmayan, başkalarının hakkını gözeten, sorumluluk şuuruyla hareket eden bilinçli insanı gerçekleştirmektedir.

Namazı cemaatle (toplucu) kılmak için zaman zaman çocukların camiye götürülmesi gerekir. Camii'nin Allah'ın evi gibi telakki edildiği ve müslümanların ibadet yaptıkları yer olduğu anlatılmalı. Diğer dinler hakkında da bilgi verip o dinlerin din adamlarından, kitaplarından, ibadet yaptıkları yerlere kadar, kendi dinimizle karşılaştırarak bilgi vermeliyiz. Evladımıza insanların kutsal kabul ettikleri şeyleri alay ve küfür konusu yapmaması gerektiği, her dinin kutsallarına saygı duymasını kavratmalıyız. Kendi dinsel olarak kutsal gördüğümüz şeylere başkalarının hakaret etmeleri hoşumuza gitmez, değil mi diye onun da fikirlerini almalıyız.

Allah'a inanan, iyi işler yapan, ahirete (yeniden dirilmeye) inanan herkesle iyi ilişkilerde bulunmamız, onlarla dostça ilişkilerde bulunmamız, insanların haklarına dikkat etmemiz gerektiği vurgulanmalı. Okulda arkadaşlarıyla iyi geçinmesi, birbirlerinin hakkını yememeyi, devamlı dürüst olmayı, haklının tarafını tutmasını söyleriz. Ondan okulda böyle olaylar geçmişse üzerinde konuşma yaparak yavrunuzun doğruyu bulmasını, arkadaşlarından nefret etmemesini ve her insanın iyi bir tarafının olduğunu bulmasına yardımcı olmalıyız.

Oruç ibadeti de çocukların sabır kazanması, iradelerine hakim olmaları, fakir-gariban insanların çektiği açlık hissini yakinen hissetmelerini sağlar. Yalnız namaz gibi 7 yaşında değil de 10-11 yaşlarında başlatılması daha iyi olur. çünkü çocuğun bedensel olarak gelişme evresinde yemek ihtiyacı sınırlandırılmamalı. Ama çocuk tutmak isterse, tutturulur fakat dayanamadığı anda bozdurulmalıdır.

Çocuk Ramazan ayında yaşanan iftar-sahur anlarında hazırlanan nefis yemeklerin manevi coşkusundan faydalanmalı, Ramazan ayı vesilesiyle okunan Kur'an'lar çekilen salavatlar, kılman topluca teraviler, iftar davetleri vb. etkinliklere çocuk bizzat iştirak ettirilmelidir. Bazı beldelerimizde teraviye gelen çocuklara şeker, çikolata vb. ikramlarda bulunanlar vardır ki bunlar teşvik edilmelidir. Ramazan ayı insanların kendilerini Allah'a en yakın hissettikleri günler olması ile yardımlaşma, tasadduk etme, zekat ve fitre vb. faaliyetlerle toplumda fakirlerin en fazla düşünüldüğü zamanlardır. Çocuklar da bu etkinliklerin içine çekilmeli, bizzat para tasadduk edilecekse çocuğa verdirmek, onun cömert ve başkalarını düşünen biri olması için daha iyidir. Ramazan ayı bir nevi Kur'an'ın indirildiği ay olması nedeniyle farklı etkinliklere vesile olur. insanlar arası mali yardımlaşma vesilesi olarak bu ay genelde fakirin yüzünün güldüğü aydır.

Çocuklarımıza dini vecibeleri verirken, hayatın dinle anlamlandığını, insanlara yaşama azmi ve şevkini dinin verdiğini, çalışmanın ibadet sayıldığını izah etmeliyiz. Dini açıdan başkalarının, onların inançları ile oynamasına kendi çıkarlarına alet olmayacak kadar Kur'an kaynaklı bilgi vermeliyiz. Gönüllü veya isteğe bağlı olarak çocuklarımıza Kur'an bilgisini iyi verebilmemiz için ilköğretimin 3. sınıfından itibaren Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri konmalı, okutulan Hayat Bilgisi dersi müfredatına tabiatla-evren ve yaratılışla ilgili ayetler de serpiştirilmelidir. Liselerde de meal ağırlıklı Kur'an Dersi konmalıdır. Değilse insanların din duyguları her zaman suistimal edilebilir. Bilgisizlikten dolayı cahil insanların peşlerine düşüp kimisi şifa dağıtmak, kimisi kısmet açmak, kimisi sıkıntıları gidermek, işleri yoluna girmek vb. için ayrı rant sektörleri oluşur ki bunu önlemek mümkün değildir. Tek çözümü ilahiyat mezunlarını arttırarak, din adamlarını yenilemek ve Kur'an'a dayanan sağlıklı bir din eğitimi vermektir.

c. Duygusal ve Sosyal Gelişim

Her çocuk dünyaya gelişiyle beraber güçsüzlük, çaresizlik ve eksiklik içinde kendini bulur. Bu halin sürüp gitme endişesi çocuğu şuurlanmaya sevkeder, öbür taraftan da var olmak ve varlığını sürdürmek isterken, şuurlu ya da şuursuz bir sığınak ve dayanak ararken her çocukta kendiliğinden gelen bir duyguyla güvenme, bağlanma ve sığınma eğilimi gösterir.

Çocuk yardıma ve sığınmaya ruhen hazırken, zihni gelişimiyle orantılı olarak, her şeyi yaratan ve yaşatan, herşeye gücü yeten ve her türlü ihtiyaçları karşılayan, tehlikelere karşı insanı koruyan en emin sığınan ve dayanağın Allah olduğunu kabul etmekte, O'nun kendisini gözeteceğini ummaktadır. Allah'a güvenmek, O'nun koruyuculuğuna sığınmak, varlığını emniyet altında hissetmek, isteklerin yerine getirileceği inancı 7-9 yaş çocuklarda daha samimidir. 10-12 yaşındaki çocuklarda duygusallıkla beraber daha realist bir inanca dönüşmüştür. Çocuk bu inançla, kendini mutlu ve sağlıklı bir hayatı yaşamak üzere, geleceğe umutla bakmaktadır. Kendini güçlenmiş ve endişelerden uzaklaşmış hissetmektedir⁴¹⁹.

Bağlanma ihtiyacını sağlıklı bir biçimde doyuma ulaştıran vasıtalarından biri de namazdır. Namaz çocuğun sonsuz gücü, kuvvete yönelmesi, güvenmesi, sığınması, teslim olması demektir. Namaz, çocuğun en büyük sığınağı, huzur kaynağıdır. Çocuğun temel gereksinimlerinden olan sevgi duygusu en üst şekliyle ilahi sevgide gerçekleşir. İlahi sevgiye ulaşmanın en sağlıklı yollarından birisi namazdır. Namaz Allah sevgisini doğurur. Allah sevgisi de namaza yönelir. Namaz sayesinde çocuk Allah'ı kendisinde şuurlaştırır. Allah'ı şuuruna yerleştirebilen kimse, devamlı O'nunla beraber, O'nun huzurunda, O'nun gözetiminde olduğu bilinciyle yaşar. Böyle bir çocuk-geç kötülük işleyebilir mi? Zulüm yapabilir mi?

Sevginin yaşamsal bir önemi vardır. Sevginin olduğu yerde anlam vardır, mutluluk ve barış vardır. Çocuk kendini sevmelidir. Ailesini sevmeli, onlara "üf" bile dememelidir. Ailesi tarafından da, kendinin sevilerek kabullendiğini duyumsadığı bir gelişim dönemi geçirmeli. O zaman hem kendisini sevecek, hem ailesinin hem de dini sevecektir. Bu duyguyu yaşayan çocuk, farklı din mensuplarına da hoşgörülü davranacaktır.

Kendisini yeterli derecede sevilmemiş hissedenen, sıkıntılarını açacağı bir yakını olmayan, geleceğe korku ve endişe ile bakan çocuklar, ailesinden ve toplumdan nefret eder. Sevgi açlığını sevgiden başka giderebilecek hiçbir şey yoktur. Sevildiğinden emin olmayan bir çocuk ruh hastası olacak ve onu hayata bağlayan bir şey kalmaz. Öbür taraftan Allah'a inanmayan, öldükten sonra dirileceğini kabul etmeyen, sevap ve günahın ne olduğunu bilmeyen, sevgiden önce nefreti öğrenen, insanlara da

⁴¹⁹ Kerim Yavuz, a.g.e., s. 137.

iskambil ve kahve falına bakarak geleceğe ait ümit ve korkular üretmeler, yıldız falları, yıldıznameler vb. batıl şeyler olup, gerçek dinden uzaklaştırılan çocuk ve gençlerin,, din duygularını tatmin etmek için düştükleri tehlikeli alanları gösterir.

Çocuklarımıza sporda, müzikte, sinemada model olarak tanıtılan ve neredeyse tanrılaştırılan starların gerçek kişilikleri saklanıyor. Televizyonun ve kameranın sihirli dünyasında, birçoğunun eroinman, yer altı dünyasının elemanı, kiminle yatıp-kalktığı belli olmayan, bir kısmının da değişik maskelerle şahsiyetleri gizleniyor. Çocuklar da bunlara bağlanarak, mukaddes duyguları küllenmektedir.

Çocukların önünde anne-baba kavga edip arkasından oğlum-kızım haklı değil miyim? Kapı çalınca kızım kapıya bak, falan gelmişse yok de onun dırdırını dinleyecek halim yok dersek, çocuk elbette yalancı olacaktır. Çünkü biz onu teşvik ediyoruz.

Çocuğa “insanı sev” diyorlar. “Niçin sevecekmışim?” sorusuna da “çünkü sosyal ahlâk bunu gerektirir” cevabını veriyorlar. “Hırsızlık yapma”, “yalan söyleme”, “iftira atma”, “hile yapma”, “aldatma” diyorlar. Niçin? sorusuna, “Çünkü bunlar kanun önünde suç, hem de kendine olan saygını kaybedersin diyorlar.” Bu açıklamalar, çocuğu iyi insan olmaya özendirerek sıcaklıkta değildir. Kaynağını dinden almayan, ona ileride mükafat vaatetmeyen, ahlâk kuralları çocuk ruhuna uygun değildir. Herşeyi bilen ve gören bir yaratıcıya inanan; melekler tarafından daima gözlendiğini, iyi ve kötü davranışlarının kaydedildiğini öğrenen çocuk, isteyerek ve içinden gelerek suç işlemez. Vicdanı bir bekçi gibi onu denetler; daima iyi şeyleri telkin eder.

Çocuklara dini bilgileri verirken çok dikkatli olmalıyız. Onu Allah ve cehennemle tehdit etmemeliyiz. Sadece çocuklar değil, bütün insanlar sevdikleri Allah’a daha çok bağlanırlar⁴²¹.

Bu yaş çocuklar ahlâk kurallarına uyma, kişi hak ve hürriyetlerine saygı gösterme, işbirliği halinde çalışma, yardımlaşma kavramlarını aşılabilmemiz için çok müsaittirler⁴²². Müslümanlar arasında ahlâki davranışlar ihmal edildiğinden, gereği kadar üzerinde durulmadığından, şekil ön plana çıkarıldığından ahlâki boyut üzerinde çok durmak gerekiyor. Kur’an’a baktığımızda bütün emirlerin ve yasakların ahlâki bir

⁴²¹ Wilhelm Stekel, a.g.e., s. 72.

⁴²² Mualla Selçuk, a.g.e., s. 106.

fert ortaya çıkarmaya yönelik olduğunu görürüz. Kur'an'î bağlamda en üst değer "sorumluluk bilinciyle davranış sergileme" (muttaki) ön palana çıktığını görürüz. Çocuklarımıza yapmış oldukları eylemlerden (davranış) sorumlu olacakları bilincini kazandırmalıyız.

Peygamberimiz kendisiyle ilgili olarak "Ben ahlâki güzellik ve mükemmellikleri tamamlamak için gönderildim." Müslümanlarla ilgili olarak da "Müminlerin iman bakımından en mükemmel olanı, onların ahlâk bakımından en mükemmel olanıdır." diyerek, ahlakı güzel ve çirkin diye ikiye ayırarak kendisinin güzel ahlakın örneği olduğunu, bu maksatla dünyaya gönderildiğini vurgulaması⁴²³ dikkat çekicidir.

Özüyle sözü bir olan nesiller yetiştirmek için, din eğitiminin hem doğumla başlaması, hem de devamlı beslenerek, teşvik edilerek desteklenmesi gerekiyor. Anadolu'da anlatılır, eskiden ticaret erbabı sabah dükkamını açınca, siftah yaptıktan sonra gelen ikinci müşterisine "kardeşim ben siftah yaptım, yan taraftaki komşu dükkana git, o siftah yapmadı" diyebiliyordu. Şimdiyse camide vaaz ve hutbesini dinledikten sonra çıkıp dükkamını açan insanımız, gelen müşterisinin alım gücünün o kadar olmadığını sezdiği halde, elindeki malı fahiş bir fiyattan satmak için elli türlü şaklabanlık yapıyorsa, biraz durup düşünmek gerekiyor. Niye böyle...?

Çocuğun bu döneminde ahlâki kurallar yetişkine bağlı (otoriter ahlâk) olduğundan zamanla bu yakın bir çevreye değil akla ve dine dayalı hale gelir. Kur'an'da Allah'ın nefse fücür ve takvayı ilham ettiği beyanı⁴²⁴ ahlâki şuurun zeminini oluşturur. Bunun iyi işlenmesi ve "çocukta yetenek halinde varolan vicdanın uyandırılıp geliştirilmesi belki tümüyle bir eğitim sorunu"⁴²⁵ olarak, özellikle din eğitimi sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocukların vicdan melekesinin doğru yöne yöneltilmesi ve ahlâki telkinler; özveri ve sorumluluk duygusuyla inkişaf etmesi sağlanabilir ki, bu da büyük oranda anne-baba ve kısmen de okula bağlıdır.

Çocuklarımıza dürüstlüğün, çalışmanın, üretmenin ibadet olduğunu kavratmalıyız. Sevinç ve üzüntüleri paylaşmanın, insanları sadece Allah yarattığı için yine sevmek gerektiğini de vurgulamalıyız.

⁴²³ Y. Nuri Öztürk, a.g.e., s. 162.

⁴²⁴ Şems, 7-8.

⁴²⁵ Hans Zulliger, *Çocuk Vicdanı ve Biz*, İstanbul 1996, s. 17.

Çocuklarımıza empatik düşünmeyi, ona göre davranış geliştirmeyi, en basitinden “arkadaşının yerinde olsan sen ne yapardın”, “Onun yerinde olmak ister miydin” vb yaklaşımlarla empatik ilişkiler kurmasına özen göstermeliyiz.

Çocuklarımıza çağdaş, insanî değerlerin İslam’ın özü ile örtüştüğünü farkettermeliyiz. Kendi ile barışık, insanların kültür ve yaşamına yabancı olmayan, onların değer yargılarını bilen, onları küçük görmeyen, kendi insanıyla mutlu, insan hak ve hürriyetlerine saygılı fertler olmasını istiyorsak, çocuklarımızın, ilmi-bilinçli-Kur’an’a dayalı bir din eğitiminin doğumdan ölüme kadar devam etmesi gerektiğinin farkında olmalıyız.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hiçbir çocuğun müslüman olarak doğmadığını biliyoruz. Fakat potansiyel bir yatkınlık olarak bir meylin varlığı da gerçektir. Bütün kabiliyetlerin geliştirilmesi, beslenmesi noktasından hareketle din duygusu da geliştirilmelidir.

Çocuğun bedensel, zihinsel ve duygusal gelişimiyle koşut giden din duygusu, kişiliğin ve karakterin oluşmasında büyük etkiye sahiptir. Her ne kadar dinen çocuklar 12-13 yaşlarına kadar dinin emir ve yasaklarından sorumlu olmasalar da şahsiyetin ve karakterin oluşumu bu ilk dönemlere rastladığı için din eğitiminin, hayatın bu ilk dönemlerde verilmesinin önemini arttırır. İnsan yedisinde neyse yetmişinde de odur.

Din eğitiminde ilk yıllar zihinden ziyade duyguya hitap etmeli, sözel iletişimin gelişmesiyle de, çocuğun dünyasında dinsel kavramlar da kendine yer bulmalıdır.

Verilecek din eğitimi, çocuğun kendini keşfetmesini, kendine güven duymasını sağlamalıdır. Bedensel ve ruhsal gelişimini sağlıklı bir şekilde tamamlaması için fizyolojik ihtiyaçları itina ile karşılanmalı. Çocuğun kendisini değerli bir varlık olarak algılaması temin edilmeli. Çocuğun sevgi, şefkat, bağlanma vb duygularının gelişmesi, etrafını ve dünyayı keşfetme merakı kamçılanmalıdır.

Verilen din eğitimi çeşitli etkinliklerle çocuğun şuur altına telkin fonksiyonunu yerine getirmeli. Tam anlamasa da çocuğun dünyasında Allah ve onunla ilgili kelimeler de yer almalı.

Verilen din eğitimi, çocuğu pozitif manada olumlama, güvensizlik, ilgisizlik, sevgisizlik, şefkatsizlik ve beslenme eksikliklerini gidererek, onu hayata olumlu bakmaya alıştırmalıdır. Bu duyguların zıddı olan olumlu ve pozitif duyguları alabildiğine teşvik etmeli, çocuğun ruhunda duygu açlığı olmamalı.

Sorumluluk çağına kadar uzun bir süreçte çocuğa verilen din eğitimi yavaş ilerleyen ama sonunda ödülünü aldığımız bir uğraştır. Çocuk inanmasa da kendini seven, toplumun kültürününün yabancı olmaya, değer yargılarıyla barışık bir neslin ferdi olur. Hidayet, inanmak biraz farklıdır.

12-13 yıllık bir süreç sonucunda çocuk, dini yönden doğru ve sağlıklı eğitilmişse, toplumda yaygın olan kötülöklere iltifat etmeyecek, sorumluluklarının

bilincinde, iyilikleri özümsemiş biri olarak hem iyilik yapacak hem de iyilikleri teşvik edecek, kötülüklerin yayılmaması için uğraşacaktır.

Çocukları eğitirken, bilhassa sorumlu olmadıkları bu dönemde,; dayak, baskı, korkutma din eğitiminde aksi tesir yapar. Verilen korku içerikli bilgiler “Allah taş eder”, “Allah ateşe atar” dinin aslına uygun değildir. Doğru bilgi vermek gerekir.

İnsanlarımızın hayatında tabu gibi anlaşılan cinsel eğitim de 4-5 yaşlarında başlatılmalı, çocuklara aile kurumunun kıymeti kavratılmalıdır.Kur’an’ın bu konudaki açık tutumu bizler için örnek olmalı.

Kur’an ve hadislerdeki çocuk ve insanla ilgili metinler psikolojinin verilerine göre tekrar yorumlanmalı ve din eğitimi, bu perspektiften tekrar gözden geçirilmeli.

Din eğitiminde yeni metodlar, yöntem ve söylemler geliştirmeli, çocukların duyu ve heyecanları ile dini kavramların etkileşimi üzerinde çalışmalar yapılmalı.

Dini değerleri, gelişen çocuğun dünyasına göre öğretmeye nasıl yorumlar ve Onun dünyasında anlaşılır kılmanın yollarını nasıl buluruz sorularının üzerinde düşünülmesi gerekir.

Çocuklarımızın bedensel, zihinsel ve ruhsal gelişimlerini adım adım bilerek izlersek, dini söylemi de onun anlayacağı ve ilgi duyacağı şekle getirebilirsek, o zaman olumlu sonuçlar beklememiz gerekir.

ÖZET

Dünyanın hiçbir yerinde çocuklar dindar olarak doğmazlar. Anne-baba ve yakın çevre, çocuğun şahsiyeti ve karakterinin hemen hemen belirlendiği ilk yıllarda, çocuğa nasıl bir paradigma çizerlerse o şekilde gelişir.

Birçok kabiliyetle dünyaya gelen çocuk, varolan kabiliyetleri geliştirmese, bunlar körelir ve yok olur. Din duygusu da böyledir. Bu duygu hayatın ilk yıllarından itibaren uyarılmalı, teşvik edilmeli ve geliştirilmelidir.

Çocukta dinsel denebilecek; sevgi, bağlanma, birinin bakım ve korumasını arzu, kendinden güçlü gördüğü birilerine iltica etme, ondan yardım isteme, onun ilgisini çekmek için hareketlerde bulunma gibi birçok etkinlik içindedir.

Doğan çocuğu bedeninin yanında asıl insan yapan ruhudur ki, o da Allah'tan bir Nefha'dır. Ruh o sonsuz gücü devamlı arar.

Yeni neslin ahlâklı, vicdanlı ve namuslu olması küçük yaşlardan itibaren, verilen doğru ve sağlıklı bir din eğitime bağlıdır. Din hayatın olmazsa olmazlarındandır.

SUMMARY

No child is born as pious. Child develops in the way that how his or her parents and circle of society direct him or her in the early years when the personality and the character of child are shaped.

Child is born with lots of abilities and if he or she doesn't improve and make use of them they disappear, so does the sense of religion. This sense should be stimulated and improved from the first years of life.

Child has some activities which can be called as religious such as love, commitment, desire for protection, yielding to someone who seems superior, seeking help of the superior and making some behaviours in order to attract the attention of that person whom he or she sees as stronger and superior.

What makes a newborn infant a humanbeing is his soul as well as his body and his soul is a breath from Allah. The soul continuously seeks that eternal power.

For the new generation to be decent, honest and conscientious depends on a religious education which is healthily conducted beginning from the first stages of life. Religion is a "must" of the life.

KAYNAKLAR

- Addington, Ensign. **% 100 Düşünce Gücü**, Ter.: B. Çetinkaya, İstanbul: Akasha Yayınları, 1997.
- Armaner, Neda. **Din Psikolojisine Giriş**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Ardoğan, Recep. **Kur'an'da İnsan Psikolojisi**, Ankara: İlkadım Yayınları, 1998.
- Arthur, T. Jesild. **Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Gülseren Günçe, Ankara: A.Ü.E.F. Yayınları, 1976.
- Arslan, Ali. **Büyük Kur'an Tefsiri**. İstanbul: Arslan Yayınları, Tr.
- Attas, S. Nakib. **Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri**, Ter.: M. Erol Kılıç, İstanbul: İnsan Yayınları, 19879.
- Atay, Hüseyin. **İslam'ın İnanç Esasları**. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1992.
- Ay, M. Emin. **Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım**. 2.b., İstanbul: 1989 . y.y.
- Aydın, Hayati. **Kur'an'da İnsan Psikolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Ayhan, Halis. **Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler**. İstanbul: Damla Yayınları, 1982.
- Ayhan, Halis. **Din Eğitimi ve Öğretimi**. 3.b. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1997.
- Aydın, Mehmet S. **Din Felsefesi**, 3.b. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1992.
- Aydın, Mehmet S. **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, Ankara T.D.V. Yayınları, 1982.
- Atkinson, Rita ve Ark. **Psikolojiye Giriş**, Ter.: K. Atakay ve ark., İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- Baymur, Feriha. **Genel Psikoloji**, 10.b. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993.

- Bayraklı, Bayraktar. **Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1999.
- Bayraklı, Bayraktar. **İslam'da Eğitim**, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1989.
- Başaran, İ. Ethem. **Eğitim Psikolojisi**, 5.b. Ankara: Ayhan Web Tes., 1998.
- Başgil, A. Fuat. **Din ve Laiklik**, 6.b. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1985.
- Balaban, M. Ruhi. **İlim-Ahlak-İman**. Ankara: T.D.Y., Yay., Tr.
- Bayraktar, M. Faruk. **İslam'da Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri**, İstanbul: İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1984.
- Bergson, Henry. **Ahlak ile Dinin İki Kaynağı**, Ter.: M. Karasar, Ankara: M.E.B. Yay., 1962.
- Bedri, M. Babikir. **Müslüman Psikologların Çıkmazı**, Ter.: Harun Şencan, İstanbul: insan Yayınları, 1984.
- Bilgin, Beyza. **İslam ve Çocuk**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997.
- Bilgen, Beyza; Selçuk, Mualla. **Din Öğretimi**, 3.b. Ankara: Gün Yayıncılık, 1997.
- Blackburn, M. Luy. **Depresyon ve Başa Çıkma Yolları**, Ter.: V. H. Şahin-R.N. Rugancı, 2.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Bolay, S. Hayri. **"Kişide Güven Duygusu ve İslam" Kutlu Doğum Haftası**; 12-17 Ekim 1989.
- Bozdağ, Muhammed. **Ruhsal Zeka**, İstanbul: Bilge Yayınları, 2001.
- Bulaç, Ali. **Din ve Modernizm**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1990.
- Canan, İbrahim. **Rasûlüllah'a Göre Aile ve Okulda Çocuk Terbiyesi**, 3.b., İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980.
- Carrel, Alexis. **Başarının Sırları**, Çev.: R. Özdek, İstanbul, 1973.
- Cebeci, Lütfullah. **Kur'an'a Göre Takva**. İstanbul: Seha Neşriyat, 1985.
- Clark. Walter H. **"Çocukluk Dönemi Dinî"**, Çev.: N. Armaner, A.Ü.İ.F.V., C. XXIV, 1981.

- Cüceloğlu, Doğan. **İnsan ve Davranışları**, 4b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Cüceloğlu, Doğan. **İçimizdeki Biz**, 13.b., İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1997.
- Cüceloğlu, Doğan. **İyi Düşün Doğru Karar Ver**, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1993.
- Çamdibi, Mahmut. **Din Eğitime Giriş**, İstanbul: İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1989.
- Çelebioğlu, Amil. **Türk Ninniler Hazinesi**, İstanbul: Ülker Yay., 1998.
- Çoşkun, İbrahim. **İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi**, Konya: Tekin Kitabevi, Trz.
- Demir, Ömer-Acar, M. **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Dodson, Fitzhugh. **Çocuğunuzu Tanıyor musunuz?**, Ter.: A. Gümüş, İstanbul: Denge Yayınları, 1995.
- Doğan, Mehmet. **Büyük Türkçe Sözlük**, Ankara: Rehber Yayınları, 1990.
- Dodurgalı, Abdurrahman. **Ailede Çocuğun Din Eğitimi**, İstanbul: İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1998.
- Draz, Abdullah. **Din ve Allah İnancı**, Ter.: Bekir Karlığa, İstanbul: Bir Yayıncılık, Trz.
- El-Cevheri, İ.b. Hammed. **Tacü'l Luga ve's Sihahü'l Arabiyye**. Beyrut: Daru'l İlim Yay., 1984.
- El-Cevziyye, İbn Kayyım. **Çocuk Bakımı ve Terbiyesi**, Ter.: M. Kısa, İstanbul: Esra Yayınları, 1994.
- El-Cisr, A. Nedim. **İlim Felsefe Kur'an Işığında İman**, Ter.: R. Barışık, İstanbul: Hikmet Yay., 1981.
- El-İsfahani, E. Kasım Rağıp. **Mutluluğun Kazanılması**, Ter.: Lütfi Doğan, İstanbul: Yurt Ofset Mat., 1998.

- Esed, Muhammed. **Kur'an Mesajı Meal-Tefsir**, Çev.: C. Koytak-A. Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Fazlurrahman. **Ana Konularıyla Kur'an**. Çev.: A. Açıkgenç, Ankara: Okulu Yayınları, y.y., 1999.
- Fitzpatrick, J. Grasso. **Meraklı Çocuk**, Çev.: Ümit Arar, İstanbul: Papirüs Yayınları, 1994.
- Freud, Sigmund. **Uygurlık Din ve Toplum**, Çev.: S. Budak, Ankara: 1995.
- Fromm, Eric. **Psikanaliz ve Din**, Çev.: Şükrü Alpaput, İstanbul: Kabala Yayınevi, 1990.
- Fromm, Eric. **Sevme Sanatı**, Ter.: Işitan Gündüz, İstanbul: Say Yayınevi, Trz.
- sFromm, Eric. **Erdem ve Mutluluk**. Çev.: Ayda Yörükkan, 5.b., Ankara: T. İş Bankası Yay., 1999.
- Fromm, Eric. **Özgürlükten Kaçış**, Ter.: Şemsa Yegin, 4.b., İstanbul: Payel Yay., 1996.
- Gazali, Ebu Hamit Muhammed. **İhyâu Ulûmi'd-Din**. Çev.: Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- Gazali, Ebu Hamit Muhammed. **Eyyüh'el Veled**, Ter.: Y. Daşcıoğlu, İstanbul: Nehir Yayınları, 1993.
- Gençtan, Engin. **Varoluş ve Psikiyatri**, 4.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.
- Gitmez, A. Sadi. **0-5 Yaşlarında Zihinsel Gelişme**, Ankara: Yayınları, 1989.
- Güriz, Adnan. **Feminizm Postmodernizm ve Hukuk**, Ankara: İstanbul: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1997.
- Hökelekli, Hayati. **Din Psikolojisi**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1993.
- Ibn Manzur. **Lisanü'l Arap**, Beyrut: Daru'l İhya, 1995.
- Ibn Faris, Ahmet. **Megâyis-i Lüga**, Beyrut: Daru'l Ciyl Yayınları, Trz.

- Ibn-i Arabi. **İlahi Aşk**, Ter.: Mahmut Kamk, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Izıtsu, Toshihiko. **Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, Ter.: S. Ayaz, 2.b., İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- İslamoğlu, Mustafa. **Yürek Devleti**. İstanbul: Denge Yay., 1998.
- Jacquin, Guy. **Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri**, Çev.: Mehmet Toprak, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Kaya, Mevlüt, **Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum**, Samsun: Etüt Yayınları, 1988.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. **İnsan ve İnsanlar**, 4.b., İstanbul: Beta Yayınları, 1985.
- Kılıç, Recep. **Ahlakın Dini Temeli**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1992.
- Kınalızade, Ali Efendi. **Ahlak-ı Alâi**, İstanbul: Tercüman 101 Temel Eser, Trz.
- Konuk, Yurdagül. **Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1994.
- Kutub, Seyyid. **Fizilali'l Kur'an**, Ter.: M. E. Saraç ve Diğ., İstanbul: Hikmet Yayınları, Trz.
- Kutub, Muhammed. **İslam'da Eğitim Metodu**. Ter.: D. Ali Kayapınar, İstanbul: Yay Yayınevi, Trz.
- Kutub, Muhammed. **İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler**, Ter.: Akif Nuri, 3.b. İstanbul: Hicret Yay., Trz.
- Kutub, Muhammed. **Çağdaş Fikir Akımları I**, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986.
- Kutub, Muhammed. **Çağdaş Fikir Akımları III**, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, 2.b., İstanbul: İşaret Yayınları, 1989.
- Küng, Hans-Karl J. Kuschel. **Evensel Bir Ahlâka Doğru**, Ter.: N. Y. Aşıkoğlu ve Diğ., Ankara: Gün Yayıncılık, 1995.

- Krech, David ve Ark. **Sosyal Psikoloji**, Çev.: Erol Güngör, 3.b., İstanbul, Ötüken Yayınları, 1980.
- Mander, A.E. **Kendini Tanı**. Ter.: Suat Taşer, İstanbul: M.E.B. Basımevi Yay., 1950.
- Mardin, Şerif. **Din ve İdeoloji**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Macit, Nadim. **Kur'an'a ve Hadise Göre Şirk Toplum**, Konya, 1992.
- May, Rollo. **Kendini Arayan İnsan**, Ter.: Ayşen Karpat, 3.b., İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2000.
- Mevdudi, Ebu'l Alâ. **Tefhimu'l Kur'an**, Ter.: M. Han Kayani ve Diğ., 2.b. İstanbul: insan Yayınları, 1996.
- Mevdudi, Ebu'l Alâ. **İslami Kavramlar**, 2.b., İstanbul: Pınar Yayınları, Tr.
- Montessori, Maria. **Çocuk Eğitimi**, Ter.: Güler Yücel, 4.b., İstanbul: Özgür Yayınları, 1995.
- Miller, Lisa. **Çocuğunuzu Tanıyın 4 Yaşında**, Ter.: Füsün Doruker, İstanbul: Altın Kitabevi Yay., 1998.
- Nagel, Greta. **Çocuk Yetiştirmenin Taosu**, Ter.: Nazım Arıca, İstanbul: DHARMA Yayınları, 2001.
- Nahlavi, Abdurrahman, **Çağdaş Sorunlara Karşı İslami Eğitim**, Ter.: İsmail Kodaz, Konya: Esra Yayınları, 1997.
- Oktay, Ayla. **Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem**, İstanbul: Epsilon Yayınları, 200.
- Özarpınar, Yılmaz. **Psikolojinin Kavramsal Yapısı**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Öztürk, Y. Nuri. **Din ve Fıtrat**, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1990.
- Pazarlı, Osman. **Din Psikolojisi**, 2.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Parladır, Selahattin. **"Din Eğitiminde Hedefler"**, D.E.Ü.İ.F.D., C. IX.

- Reid, Susan. **Çocuğunuzu Tanıyın 2 Yaşında**, Ter.: F. Doruker, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 1998.
- Rıza, M. Reşit. **Muhammedi Vahiy**, Çev.: S. Üzer, Ankara: Fecr Yayınları, 1991.
- Salzman, C. Gotthilf. **Çocuğunuzu Yanlış Eğitiyorsunuz**, Ter.: M. C. Gündoğdu, İstanbul: Hayat Yayınları, 1999.
- Sait, Cevdet. **Güç İrade ve Eylem**, Ter.: H. İbrahim Kaçar, 2.b., İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.
- Selçuk, Mualla. **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1991.
- Serirnsu, A. Nedim. "Kur'an ve İnsanın Anlam Arayışı", **Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu**, 20-21 Kasım, Ankara, 1997.
- Senemoğlu, Nuray. **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**. Ankara: Özsen Matbaası, 1998.
- Steiner, Deborah. **Çocuğunuzu Tanıyın 6 Yaşında**, Ter.: F. Doruker, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 1989.
- Stekel, Wilhelm. **Bir Anneye Mektuplar**, Ter.: Ali Çankırılı, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Şeriatî-i, Ali. **Aşk ve Tevhid**, Ter.: A. Remavi, İstanbul: Tebliğ Yay., 1986.
- Şentürk, Hâbil. **Din Psikolojisi**, Konya: Esra Yayınları, 1997.
- T.D.V. İslam Ansiklopedisi**. İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994.
- Tosun, Cemal. **Din ve Kimlik**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1993.
- Tolstoy, Leo Nikolayevic. **Din Nedir?**, Ter.: M. Çiftkaya, 5.b. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Aydın. **Ateizm ve Eleştirisi**. Ankara: T.D.V. Yayın., 1995.
- Tozlu, Necmettin. "İbn-i Tufeyl'in Eğitim Felsefesi", M.E.B. **Din Öğretimi Dergisi**, s. 40.

- Trowel, Judith. **Çocuğunuzu Tanıyın 3 Yaşında**, Ter.: Füsün Doruker, İstanbul: Altın Kitaplar Yay., 1998.
- Ulvan, A. Nâsîh. **İslam'da Aile Eğitimi I**, Ter.: C. Yıldırım, Konya: Uysal Kitabevi, 1981.
- Vergote, Antoine. **Din İnanç ve İnançsızlık**, Ter.: Veysel Uysal, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1999.
- Yazır, M. Hamdi. **Hak Dini Kuran Dili**. İstanbul: Azim Dağıtım, Trz.
- Yavuz, Kerim. **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi**, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1987.
- Yavuzer, Haluk. **Çocuğunuzun İlk 6 Yılı**, 11.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Yavuzer, Haluk. **Çocuk Psikolojisi**, 19.b. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Yörükoğlu, Atalay. **Çocuk Ruh Sağlığı**, 18.b., İstanbul: Özgür Yayınları, 1992.